

T.C.
ANAkkALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

TARİHSEL VE KÜLTÜREL BOYUTLARIYLA İRAN’DA ULUSÇULUĞUN
GELİŞİMİ VE ULUSLARARASI-BÖLGESEL POLİTİKALARA ETKİLERİ

Yüksek Lisans Tezi

Hazırlayan
Mahmut Abuzer ELMAS

Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Bülent ULUDAĞ

anakkale – 2011

TAAHHÜTNAME

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla İran’da Ulusçuluğun Gelişimi ve Uluslararası-Bölgesel Politikalara Etkileri” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

22/06/2011

Mahmut Abuzer ELMAS

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne
Mahmut Abuzer ELMAS' ait Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla İran'da Ulusçuluğun Gelişimi ve
Uluslararası-Bölgesel Politikalara Etkileri adlı çalışma, jürimiz tarafından Uluslararası
İlişkiler Anabilim Dalında **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak oybirliği/oyçokluğu ile kabul
edilmiştir.

Üye Yrd. Doç. Dr. Mehmet Bülent ULUDAĞ
(Danışman)

Üye Yrd. Doç. Dr. Soher KARAGÜL

Üye Yrd. Doç. Dr. Sabri Sâmî TAN

Tez No : 402659
Tez Savunma Tarihi : 10.06.2011

Doç.Dr. Hamit PALABIYIK
Enstitü Müdürü
23.06/2011

ÖZET

Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla İran’da Ulusçuluğun Gelişimi ve Uluslararası-Bölgesel Politikalara Etkileri

İran, M.Ö. 3000’li yıllara kadar uzanan kadim bir medeniyete sahiptir. Sahip olduğu bu medeniyet, bin yıllarca bölgede etkisini göstermiş, zaman zaman istilacı güçler tarafından yok edilme tehlikesiyle karşı karşıya gelse dahi, istilacıları kültürel ve dini olarak asimile etmeyi başarmıştır. Tarihi boyunca her zaman kendisi gibi yaşayan İran, kendine has devlet sistemi ve dinleri ile varlığını sürdürmüş, dış dünyadan gelen değerleri reddetmiştir.

İslam dininin Arap toprakları üzerinde doğuşu, İran medeniyetinin bu geleneksel yapısında ilk defa bir kırılmaya yol açmıştır. Sasaniler’in yok olmaya yüz tutmuş bir dönemde olması, İslam’ın İran topraklarına girmesini hızlandırmış, İran’ın ilk defa kendisinden olmayan bir dini benimsemesini sağlamıştır. Safeviler ile başlayan Şii merkezli devlet yapısı günümüze kadar etkisini sürdürmektedir. 16. yüzyılda başlayan ve 20. Yüzyıla kadar devam eden Şii-Türk hâkimiyeti Pehlevilerle birlikte Şii-Fars hâkimiyetine dönüşmüş, bu dört asırlık süre zarfında etnik ve dini unsurlar devlet yönetimini ziyadesiyle etkilemiştir. Dini değerlerin İran’a etki eden son örneği ise İslam Devrimidir. İslam Devrimi ile İran, değer yargılarından uzaklaşmış yönetimini ve dış mihrakların ülke üzerinde kurduğu hâkimiyeti bir kez daha reddederek 20. yüzyılın en büyük devrimlerinden birine imzasını atmıştır.

1979’da Batı dünyasına başkaldıran rejim, devrimin ardından pragmatik politikalar sayesinde ayakta durabilmektedir. Jeopolitik konumu ve nükleer enerji faaliyetleriyle Batı dünyasının çıkarlarına tehdit oluşturan İran, bölgedeki diğer ülkelerin aksine, en yumuşak karnı olan etnik çeşitliliğiyle vurulmaya çalışılmaktadır. Modern dünyaya uyum sağlamakta direnen İran’ın, bugün en büyük sorunu, yine kültürel saldırılardır. 21. yüzyıl dünyasında İran, bir kez daha gelenekselcilik ile modernite arasında sıkışmış durumdadır.

ABSTRACT

In Iran the Nationality Progress and Effects on the International-Regional Policy in Historical and Cultural Respect

Iran has got an ancient civilization since 3000 B.C. This civilization which it holds, had effected for thousands of years and assimilated its invaders culturally and religiously even though it encountered lots of invasive powers that aimed to damage. Through the history, existing as/how it is, Iran rejects the external values and maintains its own state system and religion.

Birth of Islam above the Arabic terrain caused first break into the Iran civilization's traditional structure. Because of the Sassanid's destruction era, Islam could intervene in this land of Iran and cause the people of this lands' adopted another religion. The Shia state structure has still maintained its effectiveness since the era of Safavid. From 16th century to 20th century, Shia-Turkish hegemony turned to Shia-Persian hegemony; and in the meantime of 4 century, this hegemony could effected the ethnic and religious elements- and of course state government. The latest example of this religious effectiveness on Iran is Islamic Revolution. Via this revolution Iran rejected the government that had the alienated value judgement and the hegemony of outbreaks onto the state again; and it signed one of the biggest revolution through the 20th century.

The regime which challenged against the Western World in 1979 can remain standing thanks to the pragmatic policies coming after revolution. With its geopolitical position and nuclear activities, Iran is one of the important threat against Western World. On the contrary to other countries in this region, Iran has been tried to be stroken by its vulnerable point, its ethnic variety. Iran has resisted on the modern world so its most important problem is again the cultural attacks. In the world of 21th century Iran has been stuck in somewhere between modernity and traditionalism one more time.

ÖNSÖZ

İran, tarihi birikimi ve dini yapısıyla günümüz dünyasının en önemli aktörlerinden biridir. Küresel aktörlerin politikaları dâhilinde İran olgusu, zaman zaman olduğundan daha farklı lanse edilebilmektedir. Bu bakış açısı ülkemizde de önemli ölçüde hissedilmektedir. İran üzerine yapılan araştırmalar daha ziyade oryantalist bir bakış açısı taşımaktadır. Yüzyıllardır en yakın komşumuz olmasına rağmen İran, hala üzerine dair çalışmaların yetersiz olduğu bir coğrafyadır. Bu bakımdan İran'ın tarihi arka planı, sosyal yapısı, din ve etnik çeşitliliğinin incelenmesi, İran'ın siyaset yapımı sürecini daha iyi kavrayabilmek bakımından önem taşımaktadır.

Bu çalışmada İran medeniyetinin ve İranî halkların, tarihi süreç içerisinde nasıl evirildikleri, Perslilik olgusunun zamanla nasıl Farslılığa dönüştüğü ve bu dönüşüm esnasında tarihin akışını değiştiren iki ana unsur olan din ve milliyetçiliğin İran siyasetine ne ölçüde etkili olduğuna dair bir takım bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler kapsamında İranî halklar ile İran'ın sosyal ve siyasi yapısı incelenmiş, bütün bu unsurların siyasi hayata nasıl etki ettiği araştırılmıştır.

Bu çalışmanın meydana gelmesinde en büyük pay sahibi olan, fikir, proje ve yazım aşamalarında beni aydınlatan, kendi çalışmalarından feragat ederek desteğini bir an olsun eksik etmeyen değerli tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Mehmet Bülent ULUDAĞ'a, maddi ve manevi desteklerini esirgemeyip 3 ay boyunca İran'da kalabilmemi ve bölgeyi yerinde müşahade edebilmemi sağlayan değerli aileme, İran'da başından sonuna kadar bana eşlik eden değerli meslektaşım Tahsin YENGİN'e, başta Morteza SHAHİ ve Remezan SHARİFE olmak üzere İran'da bana akademik anlamda yardımcı olan bütün meslektaşlarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmadaki bütün eksiklerin ve hataların tarafıma ait olduğunu belirtir, çalışmanın İran'a dair araştırma yapanlara faydalı olmasını dilerim.

Mahmut Abuzer ELMAS

Mayıs 2011, ÇANAKKALE

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR	viii
TABLOLAR VE ŞEKİLLER	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN'IN SİYASİ TARİHİNDE ULUSÇULUK

1. Ulusçuluk Teorileri Çerçevesinde İran'da Ulusçuluğu Belirleyen Temel Faktörler	6
2. İslam Öncesi Dönem	10
1.1.Elam İmparatorluğu	11
1.2.Medler Dönemi	12
1.3.Persler Dönemi	13
1.4.İskender ve Helenistik Dönem	15
1.5.Selevkos ve Part İmparatorluğu	16
1.6.Sasani İmparatorluğu	17
3. İslam Sonrası Dönem	20
2.1.Emeviler ve Abbasiler	20
2.2.Samaniler	23
2.3.Gazneliler ve Selçuklular	24
2.4.Harezmşahlar	27
2.5.İlhanlılar ve Timurlular	28
2.6.Karakoyunlular ve Akkoyunlular	30
2.7.Safeviler'den Pehlevilere	32
2.8.İran'da Anayasal Monarşinin Oluşumu	40

2.9.Pehlevi Hanedanlığının Kuruluşu.....	42
2.10. Monarşi'den Cumhuriyete; Pehleviler Dönemi	43

İKİNCİ BÖLÜM

İRAN'IN SİYASAL VE SOSYAL YAPISINDA ULUSÇULUK

1. Devletin Temel Organları	53
1.1. Velayet-i Fakih	54
1.2. Cumhurbaşkanlığı	55
1.3. İslami Danışma Meclisi.....	57
1.4. Anayasayı Koruyucular Konseyi.....	57
1.5. Maslahat Konseyi	58
1.6. Milli Güvenlik Yüksek Konseyi.....	59
1.7. Bilirkişiler (Uzmanlar) Meclisi	60
2. Etnik Yapı	60
2.1. İranî Milletler	61
2.1.1. Farslar	61
2.1.2. Kürtler	63
2.1.3. Gilekler ve Mazandaraniler.....	65
2.1.4. Beluciler	66
2.1.5. Lurlar.....	68
2.1.6. Diğer İranî Milletler	68
2.2. Türkî Milletler	69
2.2.1. Azeriler	69
2.2.2. Türkmenler.....	74
2.2.3. Kaşkaylar	75
2.2.4. Afşarlar	76
2.2.5. Halaçlar	77
2.2.6. Şahsevenler	77
2.2.7. Diğer Türkî Milletler.....	78

2.3. Araplar	78
2.4. Ermeniler	80
2.5. Diğer Etnik Milletler	81
3. Dini Yapı.....	81
3.1. Musevilik.....	81
3.2. Hristiyanlık.....	82
3.3. İslam	84
3.4. Zerdüştlük.....	90
3.5. Mani Dini	91
3.6. Mazdek	92
3.7. Hürremiye ve Babek.....	92
3.8. Bahailik	93
3.9. Yezidilik	94

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN'DA SİYASAL REJİM DEĞİŞİMİ VE DIŞ POLİTİKA

1. İslam Devrimini Hazırlayan Örgütlenmeler ve Devrim	95
1.1. Tudeh.....	96
1.2. Halkın Fedaileri Örgütü.....	97
1.3. Ulusal Cephe	98
1.4. Halkın Mücahitleri Örgütü	99
1.5. Öğrenci Hareketleri	100
1.6. Özgürlük Hareketi	101
1.7. Pazar Esnafı	102
1.8. Şah'ın Tutumu ve SAVAK	102
1.9. Rejime Muhalif Fikir Önderleri	104
1.10.İslam Devrimi.....	105
2. İslam Cumhuriyetinde Liderler ve Dış Politika	107
2.1. Humeyni	108

2.2. Hamaney ve Rafsancani	114
2.3. Hatemi	116
2.4. Ahmedinejad	119
2.5. Rejim Değişikliği Öncesi ve Sonrasında Dış Politika Karşılaştırması	122
3. Ulusçuluk ve Din Faktörü Çerçevesinde İran'ın Dış Politikasındaki Gelişmeler	125
3.1. Sovyet – Afgan Savaşı	125
3.2. İran – Irak Savaşı.....	126
3.3. Kuveyt'in İşgali ve 1990–91 Körfez Savaşı.....	130
3.4. SSCB'nin Dağılma Süreci.....	134
3.5. 11 Eylül 2001 Sonrası ABD'nin Afganistan ve Irak Müdahalesi.....	136
3.6. İsrail Karşıtlığı ve Filistin Meselesi	139
3.7. Nükleer Gündem	142
3.8. İşbirliği ve Rekabet Ekseninde Türkiye-İran İlişkilerinde Son Dönem	145
SONUÇ	150
KAYNAKÇA.....	154
EKLER	163
Ek 1: İran'ın Fiziki Haritası	
Ek 2: İran'ın Dil Yapısı	
Ek 3: İran Eyaletleri Haritası	
Ek 4: Güney Asya ve Ortadoğu'da Şii & Sünni Dağılımı	
Ek 5: İran'da Etnik ve Mezhepsel Dağılım	
Ek 6: Orta Doğu'daki Amerikan Üsleri ve İran Nükleer Tesisleri	
Ek 7: Türkiye-Brezilya-İran Uranyum Takası Anlaşması	
Ek 8: İran Tarihindeki Önemli Hükümdarlar / Yöneticiler	
Ek 9: İran Kronolojisi	

KISALTMALAR

AB	:	Avrupa Birliği
ABD	:	Amerika Birleşik Devletleri
Bkz.	:	Bakınız
BM	:	Birleşmiş Milletler
Böl.	:	Bölüm
CENTO	:	Central Treaty Organization - Merkezi Antlaşma Teşkilatı
CIA	:	Central Intelligence Agency - Merkezi İstihbarat Teşkilatı
çev.	:	Çeviren
D.	:	Dergi(si)
D8	:	Developing Eight Countries - Gelişmekte Olan 8 Ülke
der.	:	Derleyen
ed.	:	Editör
FKÖ	:	Filistin Kurtuluş Örgütü
Gzt.	:	Gazete(si)
HAMAS	:	Harakat al-Muqawamah al-Islamiyya - İslami Direniş Hareketi
IMF	:	International Monetary Fund – Uluslararası Para Fonu
M.Ö.	:	Milattan Önce
M.S.	:	Milattan Sonra
No.	:	Numero/Numara
NPT	:	Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons - Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması
OPEC	:	Organization of Petroleum Exporting Countries -Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
p.	:	Page
s.	:	Sayfa
SAVAK	:	Sazeman-e Ettelaat va Amniyat-e Keshvar - Ulusal İstihbarat ve Güvenlik Teşkilatı
SSCB	:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
UAEK	:	Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu
Vol.	:	Volume

TABLO VE ŞEKİLLER

Şekil 2.1.	:	İslam Anayasası Çizelgesi.....	53
Tablo 2.2.	:	İran Cumhurbaşkanı 1980 – 2010.....	56
Tablo 2.3.	:	12 İmam.....	88
Tablo 3.1.	:	Dünya Üzerindeki Nükleer Reaktörler (2010).....	144

GİRİŞ

Üzerinde medeniyetlerin kurulup yok edildiği, dünyayı çevreleyen Semavi dinlerin çıkış noktası, asırlar boyunca dünya siyasetine ve ticaretine yön veren ve dünyadaki enerji kaynaklarının büyük kısmının yoğunlaştığı bir bölgede bulunan İran, sahip olduğu kültür ve karakteristik özellikleri ile geleneksel Orta Doğu izleri taşımaktadır. İran, her şeyden önce bir Orta Doğu ülkesidir. Bu sebeple, önce bölgesel mahiyeti ile İran'ı bu denli önemli kılan bu vasıf tanınmalı, daha sonra İran'ı İran yapan diğer özelliklerine geçilmelidir.

Orta Doğu kavramı sınırları itibari ile Mısır, Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail ve bu devletlerin üzerinde bulundukları bölge ile, Irak, Arap yarımadası devletleri, Türkiye ve İran'ı içerisine alan bir bölgedir.¹ Orta Doğu kavramı her ne kadar 20. yüzyılın başlarında kullanılmaya başlanmış olsa da, bu sınırlar 20. yüzyıl öncesinde de bugünküne benzer şekilde dünya siyaset sahnesinde yerini almıştır. Tarihsel olaylara yön veren gelişmeler burada yaşanmış, geleneksel ve modern imparatorluklar için üzerinde mücadele edilmeye değer bulunmuş, her şeye rağmen vazgeçilememiştir.²

Orta Doğu'nun tarih boyunca bu kadar önemli olmasının ana sebeplerinden birisi, üç semavi dinin bu topraklar üzerinde doğmuş olmasıdır. Hz. Musa, Hz. İsa ve İslam Peygamberi Hz. Muhammed Orta Doğu toprakları üzerinde doğmuş ve bu üç peygamber vasıtası ile gönderilen inançlar dünyaya bu topraklar üzerinden yayılmıştır. Bu itibar ile iktisadi ve jeopolitik özelliklerinin yanı sıra bölge, ilahi bir özellik de taşımaktadır. Çoğu kez, Ortadoğu'ya sahip olmak maddi kazançların yanında ilahi bir görev olarak da algılanır.³ Dünya siyasetine önemli ölçüde etki eden ve stratejik önemi bulunan Aden Körfezi, Hürmüz Boğazı ve Süveyş Kanalı da bu bölge sınırları içerisindedir. Enerji kaynakları açısından ise günümüz dünyasında petrol, stratejik bir zenginlik haline gelmiştir. Orta Doğu bölgesi, günümüzde dünya petrol rezervlerinin % 65'ine, doğal gaz

¹ Guy Feuer, *Çağdaş Ortadoğu Araştırma Kılavuzu*, (çev. Davut Dursun), İşaret Yayınları, İstanbul 1990, s. 17.

² Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 4. Baskı, Mkm Yayıncılık, Bursa 2008, s. 9

³ Ömer Turan, *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta Ortadoğu*, Acar Matbaası, İstanbul (tarih yok), s. 19

rezervlerinin % 30'una sahip olması itibari ile krizlerin, savaşların ve çatışmaların odağı olmaya devam etmektedir.⁴

İran, dünya petrol rezervlerinin % 9-10'luk miktarına sahiptir. Doğal gaz rezervleri açısından ise Rusya'dan sonra dünyadaki ikinci büyük kaynaktır. Bu yönüyle İran, 20. asırda emperyalizmin hedefi haline gelmiştir. İngiliz, Rus ve Amerikan Emperyalizmi bu ülkeyi kendi yörüngelerinde tutmak için büyük mücadeleler vermiştir. İran halkının bu dış baskılara tepkisi zaman zaman aşırıya varan bir biçimde dinsel ve ulusal söylemi şiddetlendirmek biçiminde olmuştur. Bunun en çarpıcı örneği, 1977–79 döneminde Batı yanlısı Şah diktatörlüğüne karşı yapılan büyük ayaklanma ve rejim değişikliğinde görülebilir.

İran, kültürel köklerini çok eskilerden alan bir ulus ve devlettir. İran'ın yaklaşık 3000 yıllık yazılı tarihi boyunca yerli veya istilayla oluşan pek çok devlet bu ülke toprakları üzerinde kurulmuş ve yıkılmıştır. Fakat İran halkı her dönemde nüfus ve kültür olarak ülkedeki egemen ve baskın konumunu muhafaza etmiştir.

“Soylu, Asilzade” anlamına gelen ve Orta Asya'dan Atlas okyanusu kıyılarına kadar uzanan Ariler (Indo-Arian / Indo-European), bugünkü İranlılar olarak bilinmektedir. Kendilerini “Arya, Şerefli” olarak nitelendiren Hint-İran ırkı, M.Ö. 3000'li yıllarda Hint-Avrupa'dan kopup Hint ve İran ırkları olmak üzere iki gruba ayrılmışlardır.⁵ Önceleri “Persia” veya “Acemistan” olarak anılan bu ülke, 20. yüzyıldan itibaren “İran” olarak adlandırılmaya başlanır ve adını Hazar denizi ile Basra Körfezi arasında kalan İran platosundan alır. İçerisinde birden çok etnik yapıyı barındıran İran, bir coğrafya ismidir, herhangi bir ırka göndermede bulunmaz.⁶

İran, kuzeyinde Türkmenistan, Hazar denizi, Azerbaycan ve Ermenistan, doğusunda Afganistan ve Pakistan, güneyinde Umman Denizi ve Basra körfezi ve batısında Irak ve Türkiye ile çevrilidir. İran'ın yüz ölçümü 1.648.195 km² olup başkenti Tahran'dır.

İran'ın kara sınırlarının toplam uzunluğu 5.440 km'dir ve dünyanın en büyük 18. ülkesidir.⁷ Doğusunda Türkmenistan ile arasındaki sınır uzunluğu 992 km, Afganistan ile

⁴ Veysel Ayhan, *İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Orta Doğu*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2006, s. 1

⁵ Mehmet Korkmaz, *Zerdüşt Dini İran Mitolojisi*, Alter Yayıncılık, Ankara 2010, s. 7-8

⁶ Ali Bulaç, *Hedefteki Ülke İran (İslam, Devrim ve Cumhuriyet)*, Çıra Yayınları, İstanbul 2009, s. 65

⁷ Bkz. Ek 1, İran'ın Fiziki Haritası

936 km, Pakistan ile 909 km, kuzeyinde Azerbaycan ile 432 km (Azerbaycan – Nahçıvan ile 179 km), Ermenistan ile 35 km, Türkiye ile 499 km ve batısında Irak ile 1.458 km dir.⁸

Orta Doğu'nun en kalabalık üç ülkesinden birisi olan İran İslam Cumhuriyeti, 74,7 Milyon nüfusa sahiptir⁹. Bölgede etnik olarak Arapların çoğunluğu oluşturmadığı tek körfez ülkesidir.

İran etnisite olarak, % 51 Farslar, % 24 Azeriler, % 8 Gilekler ve Mazandaraniler, % 7 Kürtler, % 3 Araplar, % 2 Beluciler, % 2 Lurlar, % 2 Türkmenler ve % 1 Lekler, Kaşkaylar, Ermeniler, Fars Yahudiler, Gürcüler, Asurîler, Çerkezler, Bahaîler, Tatlar, Sabiiler, Romanlar, Brohiler, Hazaralar, Kazaklar ve diğer etnik gruplardan oluşmaktadır.¹⁰

İran İslam Cumhuriyeti'nin resmi dili Farsça olmakla beraber ülke genelinde konuşulan diller; % 58 Farsça ve Lehçeleri, % 26 Türk dilleri ve Lehçeleri, % 9 Kürtçe, % 2 Luri, % 1 Beluci, %1 Arapça, % 1 Türkçe ve % 2 diğer dillerden oluşmaktadır.¹¹

Şehir yapılanması olarak İran, “Ostan” adı verilen 31 ayrı eyalete¹² bölünmüş olup, her eyaletin yönetiminde, İçişleri bakanlığına bağlı olan, valiler bulunmaktadır. Bu eyaletlerin altında ve yönetim olarak bu eyaletlere bağlı 300 den fazla il (Şehristan) ve bu illere bağlı küçük ilçeler (bahş) bulunmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde, İran'ın siyasi tarihi genel hatlarıyla ele alınarak bu tarihi sürecin İran ulusçuluğuna ve dini gelişimine ne ölçüde katkı yaptığı incelenecektir. İran siyasi tarihini sadece İslam sonrası dönemiyle ele almak doğru değildir. İran, kökeni M.Ö. 3000'li yıllara kadar uzanan bir tarihi geçmişe sahiptir. Kuşkusuz ki İran'ın bu tarihi tecrübesi hem İslamın kabul ediliş sürecinde hem de Şiiiliğin ortaya çıkmasında etkili olan en büyük etmenlerdendir. Buradan hareketle çalışma içerisinde İran ulusçuluğu gelişiminin ve Şiiiliğin, günümüz İran'ının sosyal, kültürel ve siyasal yapısına ne ölçüde etki ettiği incelenecektir.

⁸ Iran Country Profile

<<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html>> (29.09.2010)

⁹ İran İstatistik Merkezi

<<http://www.amar.org.ir/Upload/Modules/Contents/asset0/siteengilsh/75-89n3-2.xls>> (01.02.2011)

¹⁰ Iran Country Profile

<<http://iran.unfpa.org/Country%20Profile.asp>> (09.10.2010)

¹¹ Iran Country Profile

<<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html>> (29.09.2010) ; Bkz. Ek 2, İran'ın Dil Yapısı

¹² Elburz, 23 Haziran 2010'da Parlamento tarafından onaylanarak 31. Eyalet haline getirilmiştir; Bkz. Ek 3, İran Eyaletleri Haritası

İslam öncesi dönemde Elamlar ve Medlerin ardından Ahamenişler ile tarih sahnesine çıkan Persler, hem kendisine has devlet sistemini hem de dini yapısını oluşturmayı başarmıştır. Zerdüştlük dini ile de çok tanrılı yapıdan tek tanrılı bir dini yapıya geçiş sağlamıştır. Tarihte uzun bir süre yer edinmeyi başaran Persler, ikinci kez Sasaniler döneminde ulusal birliğini gerçekleştirmiştir. Sasanilerle birlikte İran ulusçuluğu yeniden varlığının devamını sağlamış, dini yapısını bozmayarak Zerdüştlüğü devletin resmi dini haline getirmiştir. Sasanilerin Pers medeniyetine büyük oranda katkısı olmuştur. Sasanilerin bölge halkına kazandırdığı tarihi tecrübe ve medeniyet, kendisinden sonra bölgeye yayılan İslam dininin İran toprakları üzerinde benimsenmesinin çerçevesini oluşturmuş ve İslam'ın Şii versiyonunun kabul edilmesinde önemli rol oynamıştır. İslamın bölgeye hızlı bir şekilde yayılmasının ardından İran medeniyeti bir süre sessizliğe bürünmüş fakat Samanilerle birlikte Fars ulusçuluğu yeni yorumuyla tekrar ayağı kalkmayı başarmıştır. Samanilerin, Farslık olgusu ile İslam'ı yan yana koyabilmesindeki başarısı daha sonraki dönemlerde de İslam ile bütünleşen Fars ulusçuluğunun kemikleşmesinde büyük oranda etkili olmuştur. Özellikle Safevilerle İran topraklarının tamamının Şiileştirilmesi ve kurulan Türk Hanedanlıkların zamanla Farslaştırılması bu ulusçuluk gelişiminin en önemli örnekleri olmuştur. Kaçarlarla birlikte son bulan Şii-Türk yönetimi yerini Şii-Fars Pehlevi Monarşisine bırakmış ve 1979'da gerçekleşen İslam Devrimiyle yönetim İslamcı Farsların eline geçmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, İran İslam Cumhuriyetinin yönetsel temel yapısı incelenecek, Şiiliğin devlet yönetimi üzerindeki etkilerinin ne ölçüde olduğu vurgulanmaya çalışılacaktır. Bunun yanı sıra ülkede yaşamakta olan çoğunluk ve azınlık etnik gruplar siyasal ve sosyal yapısı itibarıyla, ulusçuluğa olumlu veya olumsuz etkileri bakımından da, ele alınacak, bu grupların özellikle son asırdaki siyasal hareketleri incelenecektir.

Devrim sürecinde büyük rol oynayan sosyalist ve liberal grupların devrime etkisi en az İslamcı gruplar ve din adamları kadar etkili olmuştur. Devrim süresince amaç birliği yapan bütün bu gruplara din adamları içerisinde Ayetullah Humeyni önderlik etmiş fakat devrimin başarısının ardından İslamcılar hariç bütün bu gruplar yeni rejim tarafından yok edilmiştir. Şii şemsiyesi altında yeni rejimi oluşturan ve ülkedeki etnik grupları bu unsur altında birleştirmeyi başaran din adamları, bu politikasını uzun bir süredir korumayı başarmaktadır. Fakat rejim, zaman zaman gerek dinsel gerekse etnik sorunlarla

uğraşabilmektedir. Bu sorunlar bazen iç bazen de dış aktörler tarafından desteklenmekte, değişen siyasi konjonktüre göre aktörler farklı pragmatik yaklaşımlarda bulunabilmektedir.

Son bölümde, İslam Devrimi sonrası rejim değişikliği ve İran'ın yeni dış politika yapım süreci araştırılacak, bu dış politika yapım sürecinde etkili olan uluslararası, bölgesel ve iç politikaya yönelik olaylar, liderler ve olaylar bazında kronolojik olarak ele alınacaktır. Son olarak bu sorunlar uluslararası ve bölgesel etkileriyle gözden geçirilecek, ulusçuluk ve din faktörü çerçevesinde dış politikaya etkileri incelenmeye çalışılacaktır. Bununla birlikte İran'ın karşı karşıya kaldığı güncel sorunlar bu çerçevede incelenecek, uluslararası ve bölgesel mahiyette nasıl ve kimler tarafından baskı ve destek gördüğü yine bu kapsamda ele alınacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İRAN’IN SİYASİ TARİHİNDE ULUSÇULUK

1. Ulusçuluk Teorileri Çerçevesinde İran’da Ulusçuluğu Belirleyen Temel Faktörler

Ulus kavramının ve ulusçuluk fikrinin ortaya çıkış süreci farklı bölge ve ülkelerdeki koşullara göre bilinçli ya da rastlantısal olabilen gelişmelerin birbirinden çok farklı tarihsel ve kültürel koşullar içinde eklemlenmesiyle olmuştur. Bu dönüşüm ilkin Batı Avrupa’daki büyük dönüşüm sonucu oluşan kapitalizm her alanda kendi aradığı siyasal, kültürel kurum, kalıp ya da yapıları oluşturmuş ve bazen doğal bazen yapay süreçlerin sonunda da olsa uluslar oluşmuşlardır.

Ulus çoğu kez belli bir ülke ya da bölge halkının uyum ve istikrar gerektiren birlikteliğidir. Belli bir ülkedeki egemen güçlerin idaresinde veya etkisindeki devlet, iktidar seçkinlerinin ya da sınıflarının ihtiyacına ulus oluşturma ya da oluşmuş bir ulusa teslim olma biçiminde bir iradeye sahip olunca ulusallaşma süreci başlar. Bazen naif bir ifadeyle de olsa “Pazar” diye yaftalanan “iktisadi yaşam birliği” ülkenin farklı bölgelerindeki insanlar arasında kader ve anlayış birliğine de vesile olur, toplumu o an için gerekli kültürel-siyasi-iktisadi temeller üzerinde birleştirir ve uluslar böyle doğar. Elbette ki bu süreç çok uzun zamanı gerektirir. Bu süreci hızlandırmayı veya yönlendirmeyi amaçlayan düşünsel kalıplar da “ulusçuluk” biçiminde oluşurlar.

Ulustan önceki yapının ne olduğunun izahı, bu yapının daha sonra niçin ve nasıl ulusa dönüştüğünün izahını da sağlar. Dilsel, kültürel bazen de etnik türdeşlik gösteren topluluklar tarihin eski devirlerinde “kavim” olarak kabul edilmekteydiler. Göçebeliğin egemen olduğu “kabile”, aşamasından yerleşikliğe geçişi de simgeleyen kavim toplumsallaşmanın en erken adımı oluyordu. Kavim bazen uygarlık bazen de barbarlık aşamasında olabilirdi.

Kapitalizm öncesi siyasal-ekonomik yapılarda farklı kültürel grupların aynı siyasal birim içinde bulunması olağanlaşmıştır. Bu durum “hoşgörü” nedeniyle değil, bilinç yapısının oluşmuştur. Tarım toplumunun durağan ama istikrarlı bir hiyerarşiyle temellenen yapısında yöneten-yönetilen ayrımı belirgindir. Siyasal yapılar homojen bir kitle kültürüne

gereksinim duymazlar. Yönetici sınıfların çoğu kez kendi içlerinde kültürel homojenlik bulunmaktadır¹³ ve bazen bu durumun etnik olarak dahi yaşandığı örnekler vardır: IX-XI. yüzyıllarda ve sonrasında Rusya’da, Güney İtalya’da ve İngiltere’de Normanların, Arap-İslam İmparatorluğu’nun dağılış döneminde Ön-Asya ülkelerinde, İran’da Hindistan’da ve Çin’de Türklerin ve daha sonra Moğolların iktidarları, kültürel ve etnik olarak ayrı bir yönetici sınıfın tarım toplumundaki yerine işaret etmektedir.

Avrupa’nın bazı bölgelerinde Orta Çağ’ın son dönemlerinde başlayan ekonomik hareketlenmeler öylesi kültürel ve siyasal yapıları doğurmuşlardır ki, oluşan yerel ve tarihsel koşullar feodal esaslara dayanan o dönemin tarım toplumundan çok farklı bir toplumsal örgütlenme biçimine ihtiyaç hissedilmiş ve böylece bugünkü bilinen anlamıyla ulus *nation* kavramı belirmeye başlamıştır. Bu sürecin ulusal hareketlerin ve ulusçuluğun siyasi hayatta boy göstermelerinden uzun zaman önce oluşmaya başladığı görülmektedir.¹⁴

Batı Avrupa’da gelişen kapitalizmin getirdiği kentsel (burjuva) bilinç ve ticaret-sanayi yönündeki ekonomik etkinlikler, geleneksel toplumdaki feodal üretim ilişkilerini ve mutlakıyetçi siyasal yapıyı sarsarak, yeni dengelerin olduğu yeni bir toplum ve devlet örgütlenmesini davet etmişlerdir. Bu yeni toplumsal örgütlenmede de kültürün kitleselleşmesi gerekmiştir. Bir kaç yüzyıl boyunca devam eden bu süreçte yönetici sınıfın doğrudan müdahalesi olmaksızın kitle kültürü yaygınlaşmış ve artık nitelik olarak değişmiş olan “yönetilen” konumundaki kitlelerin siyasal-ekonomik-kültürel gereksinimlerini özgürce belirleyip uygulamaya koymak amacıyla “yönetici” olmaya karar verdikleri bir döneme girilmiştir. İngiliz, Amerikan ve Fransız devrimleri bu yeni dönemin tarihsel kilometre taşları olarak belirmişlerdir.¹⁵ Onsekizinci yüzyılın sonlarında teorik hatları çizilen “toplum sözleşmesi”, “irade serbestisi”¹⁶ gibi kavramlar bireyi ve toplumu “kendinden mevcut ve yekpare” birimler olarak ele alıyorlar, onları tanımlayarak kutsallaştırmak gibi bir temelde hareket etmiyorlardı. İktidar sorunu devrimle çözüldükten sonra Fransa’da, devrimin önceli olmuş tüm bu felsefi tasarımlar ulusçu olmadıkları halde, yeni rejimin ideolojisi ulusçuluk olmuştur. Çünkü bu tasarımlar “dünyanın kutsallığından arındırılması” amacıyla öne sürülmüşler ve akılcılık, hümanizma düşüncelerinden

¹³ Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, (çev. Büşra E. Bahar-Günay G. Özdoğan), İstanbul 1992, ss. 32-39.

¹⁴ Karl Renner, “Ulusal Düşüncenin Gelişimi”, (der. Thomas Bottomore) *Avusturya Marksizmi*, (içinde), Kavram Yayınları, İstanbul 1992, ss. 105-110

¹⁵ Baskın Oran, *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği*, 3.Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara 1997, ss. 53-56

¹⁶ Elie Kedourie, *Avrupa’da Milliyetçilik*, (çev. M. Haluk Timurtaş), Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1971, ss. 12-23

beslenmişlerdi. Kutsallığından arındırılmış bir dünyada, “sanal elbise” olarak da görülebilecek bireysel ve toplumsal kimlik tasarımı ulusçuluktan başka bir şey olamazdı.¹⁷

Burjuva mantığı ve düşüncesinin, modernleşme ve globalleşmenin sonucunda, alternatifsiz bir şekilde hemen tüm toplumları sardığı bugünün dünyasında ulusçu yükselişlerin ve çelişmelerin çok farklı dinamikleri olduğu görülmektedir.¹⁸ Böylesi bir dünyada bazı durumlarda sermaye sınıfının çıkarları ulus-devlet modeliyle karşılanamayabilir.¹⁹ Bu durumda ulusçuluğu yapmak başka sınıfları görevi de olabilir, ulusçu hareketin oluşumunda o toplumda ekonomik, kültürel ve siyasal anlamda bir burjuva sınıfın olması gerekmez, daha alt düzeydeki toplumsal aşamalardan da ulus aşamasına varılabilir.²⁰

Ulusçuluğun az gelişmiş ülkelerde bir ulus oluşturma ideolojisi olarak resmi yollarla kamçılanması ve çoğu kez Batı-karşıtı bir söylemle belirmesinin gerisinde bile Avrupa’nın toplum örgütlenme sistemine duyulan bir özentilerin bulunması doğaldır. Bu özentinin getireceği kimlik ve sonuçta bulunması umulan “özgün” kültürün vereceği tatmin ve rekabetin toplumsal bütünleşmeyi hızlı biçimde sağlayabileceği düşünülmüş, pek çok geri kalmış ülke lideri görünürde Batı-karşıtı olan politikalara, kendi iktidarlarına halk gözünde meşruiyet kazandırmak için olduğu kadar, halkta bütünleşme sağlamak amacıyla da yönelmişlerdir.

Bazen “az gelişmiş ülke milliyetçiliği” gibi terimlerle açıklanan bu tip ulusçuluğun da bazı temel referans noktaları vardı. Bunların dışa yansıyan biçimi sömürgecilik karşıtlığı, içteki uygulaması ise ulus oluşturma, modernleşme, Batılılaşma ve kalkınma iktisadi biçiminde ortaya çıkmıştı. Salt İkinci Dünya Savaşı sonrasında sömürgelerin tasfiyesinin dünya sistemine getirdiği yeni Asya ve Afrika devletleri için değil, Rus ve Çin Devrimleri sonunda kurulan sosyalist devletlerin iç ve dış politikalarında da bu yeni tip ulusçuluğun izlerini görmek olanaklıdır.²¹ Az gelişmiş ülkelerdeki uluslaşma sürecinin getirdiği sorunların, “azınlık-ayrımcılık-ayrılıkçılık” sıralamasına uygun olarak etnik-

¹⁷ Nuri Bilgin, *Evrenselcilik-Farkçılık Geriliminde Kollektif Kimlik*, Sistem Yayıncılık, İstanbul 1995, ss. 15-78

¹⁸ Immanuel Wallerstein, “11. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Kavram ve Gerçeklik Olarak Burjuvazi”, (çev. Nazlı Ökten), *İrk-Ulus-Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, Metis Yayınları, İstanbul 1993, ss.169-192

¹⁹ Herbert Dittgen, “World without Borders? Reflections on the Future of the Nation State”, *Government and Opposition*, Vol 34 No: 2, (Spring 1996), pp. 161-179

²⁰ Nodary Simoniya, “Yeni Kurulmuş Ülkelerde Milliyetçilik ve Politik Mücadele”, *Asya ve Afrika Ülkelerinde Ulusal Sorun*, (çev. Şiar Yalçın), Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara 1979, ss. 74-75

²¹ Elie Kedourie (ed.), *Nationalism in Asia and Africa-The First Anthology of Writings and Documents by Asian and African Nationalists*, Meridian Books, New York 1970, passim

dinsel çatışmaların ve iç savaşların kaynağı olması dördüncü tip bir ulusçuluğu gündeme getirdi. Bu ulusçuluk, gelişmiş ve azgelişmiş dünya ayrımı olmaksızın etkisini her yerde hissettiren çok yönlü ve çok boyutlu özellikler taşıyordu. Gelişmiş ülkelerde etnik şiddet, yabancı düşmanlığı, ırkçılık gibi yansımaları olurken, az gelişmiş bölgelerde etnik savaşlar, ayrılıkçılık, ulusal kurtuluş mücadelesi, iç savaşlar gibi tablolara kaynaklık edebiliyordu.

Ulusçuluğun kronolojik gelişimi gösteren bu dikey ayrımın yanı sıra, zamandan bağımsız ve mekâna göre değişebilen değişik ulusçuluk biçimlerinin olduğu yatay bir ayrımın da olanaklı olduğu görülmektedir. Siyasi talepleri geri planda olan ve ana renginin ülkeye ve topluma bağlılığın oluşturduğu bir toplumsal yaşayış biçimi olarak kültürel ulusçuluk,²² korumacılığın ve merkantilist geleneğin yansıması olarak ekonomik ulusçuluk, kapsayıcı değil daraltıcı bir söylem ve uygulamaya sahip olan etniklik, azınlık ya da diaspora ulusçuluğu, belli bir etnik grubu aynı siyasal yapı içinde bağımsızlaştırmayı ve birleştirmeyi amaçlayan makro-ulusçuluklar olarak görülebilecek “pan-ulusçuluk”, buna tepki olarak bölgesel mikro-ulusçuluklar, tarihsel bir intikam ve tazminat peşindeki revizyonist irredentist ulusçuluk, ulusçuluğu birey ve toplum için birleştirici bir moral motivasyon aracı olarak gören liberal ulusçuluk, ulusçu potansiyeli ülke içinde kapitalist sınıflar, uluslararası sistemde de “emperyalist kamp” üzerine yöneltmeyi amaçlayan ve sosyalist iktidarın meşruiyetini sağlamlaştırmak amacıyla da güçlü bir yurtseverlik ve ulusal kültür söylemiyle bezenmiş komünist ulusçuluk, dünya politikasında sıkça karşılaşılan örnekler olmuşlardır.²³

İran özeline inildiğinde ulusçuluk hakkındaki bu kuramsal bilgilerin her türlüünü kullanabilme durumunda olduğu görülür. Kültürel olarak eskiliği ile, bugünün Fransız, Alman, İtalyan, Yunan ya da Rus ulusçuluğunu oluşturan tarihsel referansların hepsine, fazlasıyla İranlılar sahiptir. Yunan, Yahudi ya da Ermeni ulusçuluğundaki dinsel ögenin egemen durumuna benzer biçimde, İran’da da son 5 asırlık dönemde Şiilik böylesi bir “bütünleştirici dinsel-kültür” rolünü oynamıştır ve oynamaktadır. Şah dönemindeki kültürel modernleşme belli laik-burjuva kesimleri ortaya çıkardıysa da, tıpkı Çarlık dönemi Rusya’da burjuvanın aristokrasi karşısındaki zayıflığı nedeniyle meydanın komünistlere ve proleteriyaya kalması örneğindeki gibi, İran’daki bu sınıf ülkeyi demokratik-liberal bir

²² David Brown, “Are There Good and Bad Nationalisms?”, *Nations and Nationalism*, Vol. 5 No: 2, (1999), ss. 281-302

²³ Tüm bu ulusçuluk tiplerinin ayrıntısı için, Louis L. Snyder, *Encyclopedia of Nationalism*, Paragon House, New York 1990, p. 52-53, 64-66, 83-87, 93-96, 130-133, 154-155, 200-203, 212-215.

yapıya götürememiş, meydan eskinin güçlü dinsel sınıflarına ve onlarla iç içe Pazar esnafına kalmıştır.

İran'ın kültürel olarak kendisini istila edenleri özümleme gücü tarihin her döneminde kendini belli etmiştir. Bu açıdan İran Fransa, İngiltere, Almanya, İtalya ile farklılık gösterir. Mesela Fransa devrime kadar olan dönemde, M.S. V. asırda doğan Frank Krallığı'ndan beri yabancı egemenliği altında kalmamış 1200 yıllık bir devlettir, daha öncesinden da Galya-Roma-Germen ve Katolik geleneklerinden besleniyordu. İran ise Sasanilerin 650'lerde çözülüşünden Safevilerin 1500'lerde devletleşmelerine kadarki 9 asırlık dönemde yabancı yöneticilerin elindeydi. Ama yukarıda değinildiği üzere tarım toplumunun kültürel türdeşlik gerektirmemesi, Fars unsurunun ülkede her zaman çoğunluk ve egemen kültür olarak var olmasını sağlamış, istilacılar kısa sürede Farslaşma eğilimi göstermişlerdir.

İran'ın etnik bir mozaik olduğu dikkate alındığında laik-demokratik-ulusçu modelin bu ülkede, Fransa ya da Almanya'dakinin aksine, sorunlar oluşturacağı düşünülebilir. Farsça resmi dildir ve bunun dışında resmi diller yoktur. İranlılar Sovyet-tipi bir bol keseden yerel serbestiler vermeye alışkın değildir. İranlılar bu ülkenin gerçek sahiplerinin kendileri olduğunu, tüm öteki grupların bunu esas alarak hareket etmeleri gerektiğini düşünüyorlar. Oysa Sovyet-Rus örneğinde Çarlık istilasıyla boyunduruk altına alınmış halkları yeniden Moskova yörüngesine oturtmak için verilen tavizler söz konusudur. Bu yaklaşım İran'a uygulanamaz. Bu nedenle Batılıların Sovyet Milliyetler politikasına yönelik saldırıların benzeriyle İran devlet politikasını eleştirmeleri istenen sonuçları vermeyecektir. Üstelik İran'da güçlü dinsel katmanlar kolaylıkla ideolojik yönde seferber edilebilmekte ve din, ulusçuluğa gerek kalmaksızın ulusal bütünlüğü sağlayan temel öge olmaktadır. İslam dininin ve onun Şii versiyonunun, Sovyet komünizminden de batılı liberalizminden de popüler ve etkili olduğu asla unutulmamalıdır.

2. İslam Öncesi Dönem

Günümüz İran'ını kültürel ve siyasi olarak şekillendiren İslam dininin yanı sıra, İslam öncesi dönemde, M.Ö. 3000'li yıllara kadar dayanan Elam, Med, Pers, Helen, Selevkos, Part ve Sasani devletleri de İran'ı İran yapan tarihsel, kültürel, ulusal ve dini yapıya, ayrıca etnik çeşitliliğe katkıda bulunmuşlardır. Bu devletlerin hangi tarihi süreçte

ortaya çıktıkları ve hem dünya tarihine hem de İran coğrafyasına nasıl etki ettikleri genel hatlarıyla incelenecektir.

2.1. Elam İmparatorluğu

M.Ö. 3000 yılında, bugünkü İran coğrafyasında küçük prenslikler yaşamaktaydı. Elam bölgesinde bulunan ve 300 yıldan fazla aralarında mücadele eden bu prenslikler, M.Ö. 2670’li yıllarda yeni bir hanedanın (Peli) çatısı altında toplanmışlardı. Aynı yüzyılda Mezopotamya’da güçlü bir devlet olan Akad krallığı ile Elam’lar arasında güç mücadelesi başlamış, Akad kralı 1. Şarruken (Sargon) Elam topraklarını zapt etmiştir. Daha sonraları Akad Kralı Naram-Sin’in ölümü ile Elamlar tekrar güç kazanmışlar, bağımsızlıklarını ilan ederek Akad krallığına son vermişlerdir. Gutilerin bir asırlık hâkimiyetinden sonra Elam’da Sus’lar bağımsızlık kazanmış ve bölgede tekrar küçük devletler yapılanmaya başlamıştır. M.Ö. 2350–2274 yılları arasında Simaş prensliği hâkim olmuş, daha sonraları Elam bölgesinde sırası ile Hutran-Tepti sülalesi, Silhaha-Ebarti sülalesi ve Kutir-Nahunte (Silhaha Hanedanlığı) sülalesi hâkim olmuştur.²⁴

Bu tarihten itibaren Kassitler yavaş yavaş Babil’e akın etmiş, M.Ö. 1749 yılında Kassit Hanedanı Babil’i kontrolü altına almış²⁵ ve Silhaha hâkimiyeti sonra ermiştir. Ortaya çıkan Kas istilası, İran bölgesinde 400 yıl süren bir belirsizliğe yol açmıştır. Bu dönemden sonra ulaşılabilen ilk tarihi bilgiler M.Ö. 1344–1320 Kas kralı Kurikalzu dönemine dair olmaktadır. 1325-1311’de Asur devleti Elam’a hâkim olmuştur.²⁶

Anzanite hanedanlığı döneminde Elamda siyasi olarak başarılı bir genişleme yaşandı. 1200’lü yıllarda Asur’da hanedanlık sorunları başladı, takiben hanedanlık zayıflama dönemine girdi. Elam bu dönemi hızlıca lehine çevirerek Babil’i zapt etti. Ardından gelen Kutri Nahunte ile Asurluların güçsüz durumundan yararlanılarak mücadele arttırıldı.²⁷

Elam Krallığı, en parlak dönemini M.Ö. 1165–1151 yılları arasında Silhak – İnshushinak saltanatı ile yaşamıştır.²⁸ Bir süre sonra Mezopotamya’daki Elam gücü ciddi

²⁴ M. Şemseddin Günlaltay, *İran Tarihi En Eski Çağlardan İskender’in Asya Seferine Kadar*, Cilt:1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948, ss. 17-25

²⁵ Raymond Furon, *İran*, (çev. Galib Kemali), Hilmi Kitabevi, Ankara 1943, s. 50

²⁶ M. Şemseddin Günlaltay, *İran Tarihi ...*, ss. 37-39

²⁷ Cyrus Shahmiri, “Elamite Empire”

<<http://www.iranchamber.com/history/elamite/elamite.php>> (16.12.2010)

²⁸ Raymond Furon, *İran*, s. 50

ölçüde kırılmış ve bu tarihten itibaren imparatorluk hızla küçülmeye başlamıştı. Babil kralı I. Nebukadnezar (1124–1103) Elam’a saldırarak bütün bölgeyi istila etti.

Uzun süren karanlık bir dönemden sonra yeni Elam devri M.Ö. 742 yılında Kral Huban-Nugash ile başlamaktadır. Sonraki 100 yıl ise, Elamların sürekli Mezopotamya’ya müdahale teşebbüslerine şahit olmaktadır. Elamlar, bölgede yeni Asur genişlemesi baskısına karşı mücadele etmişler fakat Asur’un yükselen gücünü engelleyememişlerdir. Asur ordusu kısa zamanda Elam’ın Luristan bölgesindeki hâkimiyetini kırmış ve zamanla bu iç ve dış baskılar Elamda, merkezi otoritenin tamamen yıkılması ile sonuçlanmıştır.²⁹

Nihayetinde Elamların kurduğu devlet, Asurlularla yaptıkları savaşların sonuncusunda M.Ö.639’da aldığı ağır mağlubiyet neticesinde sona ermiş ve Asurluların hâkimiyeti altına girmiştir.³⁰

M.Ö. 3000 ile M.Ö. 600 yılları arasında İran toprakları üzerinde kurulmuş olan Elam medeniyeti, bin yıllar boyunca bölgede etkisini göstermiş ve bugünkü İran’da yaşayan Arap, Lor ve Farsların oluşumuna katılarak tarihten silinmişlerdir.³¹

2.2. Medler Dönemi

İran’ın kuzeybatı ve batı bölgelerinde yüzyıllardır yaşamakta olan ve Elamlar gibi diğer kavimlerle de akrabalığı bulunan bir halk yaşamaktaydı. “Asyanikler” veya “Ön Turanlılar” diye tabir edilen bu halktan İran’ın kuzey-batı bölgesinde bulunanlar M.Ö. 6. yüzyıl başlarında Ön Med’ler veya Mata’lar adıyla tanınmışlardır. Urumiye gölünün güney doğusundaki bölgede, bugünkü Hamedan civarında yaşayan Medlerin kökeni konusunda Hint-İranlı, Turanlı ve Moğollu oldukları öne sürülmüştür. Günaltay bu konuda Medlerin, Hint-İranlı ve Moğollu olmaları noktasında iddia edilen fikirleri zayıf görmekte ve Ön Turanlı kavimlerden gelmelerinin daha olası olduğunu belirtmektedir.³²

Med birliğini bölgede ilk defa kuran Fraort’un oğlu Deiokes (M.Ö. 728–673) olmuştur. Deiokes, elli yıldan fazla süren iktidarı boyunca dağınık halde yaşamakta olan Medleri bir çatı altında toplamak için uğraşmıştır.³³

²⁹ Cyrus Shahmiri, “Elamite Empire”

<<http://www.iranchamber.com/history/elamite/elamite.php>> (16.12.2010)

³⁰ Burhan Bozgeyik, *Bütün Cepheleriyle İran Meselesi*, Yeni Asya Yayınevi, İstanbul 1981, s. 21

³¹ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, Yayın evi belirsiz, 1997, s. 73

³² M. Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi ...*, ss. 97-100

³³ Raymond Furon, *İran*, s. 57

Medler, İskitler tarafından büyük bir istila akınına uğramıştır. Kafkasları geçerek Urmiye gölüne kadar ilerleyen İskitler, Medleri yıkmakla kalmayıp Asur imparatorluğunu da talan etmişler, zamanla zayıflayarak bölgeden çekilmek zorunda kalmışlardır. Med platosuna kısmen hâkim olan Keyaksar düzenli bir ordu kurarak, M.Ö. 610 yılına doğru Asur krallığını yok etmiştir.³⁴

Asurluların yıkılışından sonra Anadolu'ya kadar uzanan Medler, Keyaksar'ın artan fetihleri sonucunda Lidya Krallığı ile karşı karşıya gelmişlerdi. 590 tarihinde karşı karşıya gelen iki ordu beş yıl süren mücadelenin ardından bir barış antlaşması imzalamıştır.³⁵

M.Ö. 559 tarihinde babasının yerine geçen II. Kuraş, kendisini Ahameniş Kralı ilan etmiş ve dağınık halde yaşamakta olan Pers kabilelerini bir araya toplamakla uğraşmıştır. Kısa sürede bölgede daha fazla güç kazanan II. Kuraş, Babil Kralı Nabu-nard ile ittifak ederek Aştiyag ile karşı karşıya gelmiş, Aştiyag'ı mağlup etmiştir. Bu zaferle birlikte II. Kuraş, devletin sınırlarını ve ihtişamını hızla genişletmiş, Medlerin bütün topraklarına hâkim olmuştur. Bu tarihten itibaren, Med imparatorluğu yıkılmış ve hâkimiyet Perslere geçmiştir.³⁶

2.3. Persler Dönemi

Persler (Parsua'lar, Parsa'lar), Parsualar olarak M.Ö. 2000'li yıllardan beri bölgede yaşamakta olan bir halktır. M.Ö. 800'lü yıllarda Zagros dağları çevresinde varlıklarını tekrar hissettiren Persler, Anşan şehrine yerleşmiş ve bu bölgeye yerleştiklerinde bölgeyi Parsumaş olarak adlandırmışlardır. M.Ö. 675 yılında Ahkameniş'in oğlu Teispes (675–640), Anşan bölgesini topraklarına katarak kendisini Anşan-Parsumaş kralı ilan etmiştir. Teispes, hükümdarlığı döneminde devletin topraklarını Persepolis bölgesine kadar genişletmiştir. Teispes'in ölümü ile krallık, Farsa ve Parsumaş olmak üzere ikiye ayrılmıştır. 625 tarihine doğru Med kralı Keyaksar, Parsa bölgesine yürüyerek bölgeyi istila etmiş ve Ariaramna'yı hâkimiyeti altına aldıktan sonra yönetimi I. Kambis'e vermiştir.³⁷

I. Kambis'ten sonra başa geçen II. Kuraş, kısa bir süre içerisinde etrafındaki küçük kavimleri kontrolü altına almış ve disiplinli bir ordu kurmayı başarmıştır. 546 tarihinde

³⁴ M. Şemseddin Günlaltay, *İran Tarihi ...*, ss. 114-117

³⁵ Osman Karatay, *İran ile Turan Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*, Karam Yayınları, Ankara 2003, s. 76

³⁶ M. Şemseddin Günlaltay, *İran Tarihi ...*, ss. 120-125

³⁷ Ibid, ss. 127-130

Lidya'ya saldıran II. Kuraş, Lidya krallığını devirmiştir. Bu dönemden sonra, küçük şehirleri hâkimiyetine alan Ahamenişler, II. Kuraşla bölgenin en büyük gücü haline geldiler. II. Kuraş, hâkimiyeti boyunca iki büyük rakibini; Lidya krallığını ve Babil krallığını savaşarak mağlup etmiştir. Ölümüyle birlikte tahtına oğlu II. Kambis (529–522) geçmiş ve yeni hükümdar yönünü Mısır'a çevirmiştir. Mezopotamya ve Suriye'yi geçtikten sonra Filistin üzerinden Mısır'a yönelen II. Kambis, Mısır Kralı III. Psammetik ile savaşarak Mısır'ı rahat bir şekilde ele geçirmiştir.³⁸

II. Kambis'in ardından, I. Darius kral olarak seçilmiştir. İç isyanları şiddetli ve bir şekilde bastıran I. Darius, kısa sürede Babil, Med, Ermenistan, Kürdistan, Parthie, Hyrcanie ve Bactriane bölgelerini ele geçirmiştir. Bu fetihlerle birlikte imparatorluğunu zirveye taşıyan I. Darius, kendisini "Büyük Kral, Krallar Kralı" gibi unvanlarla anmıştır.³⁹

I. Darius döneminde Mısır imari ve ticari açıdan çok gelişti. Özellikle dini mabetlere çok önem verildi. Ticari olarak Süveyş kanalının açılması tarihi bir etki bıraktı. I. Darius, Mısırda kaldığı sürece dini ve idari şahsiyetlerle iyi ilişkiler içinde bulunmuş, onlar üzerinde iyi bir intiba bırakmıştır.⁴⁰

I. Darius'un ölmesi ile I. Serhas (Xerxes, Hşayarşa, Kşayarşa, Kserkes diye de bilinir) tahtı sahiplendi. Kral Serhas (486–465), Darius'un Yunanistan'a karşı evvelce başlatmış olduğu emperyal mücadeleyi devam ettirmek için hazırlıklara başlamış, Mısır ve Babil'de çıkan isyanları kısa bir sürede bastırdıktan sonra ordusunun yönünü Yunanistan'a çevirmiştir. Sayıları 3 milyon ile 5 milyon arasında belirtilen Pers ordusu sayıca kendisinden çok az olan Yunan donanması tarafından mağlup edilmiştir.⁴¹

II. Artaserhas hâkimiyetindeki Ahameniş İmparatorluğu zayıflama sürecine girmiş, İç ayaklanmalar ve hanedan kavgaları II. Artaserhas'ın ölümüne kadar devam etmiştir. III. Artaserhas (358–338) kralın ölümü ile yönetimi eline almış fakat son dönemine girmiş bulunan imparatorluğu tekrar eski ihtişamına kavuşturamamıştır. İmparatorluk tacını en son III. Darius giymiş ve imparatorluk bu kral ile birlikte son bulmuştur.⁴²

Günümüz İran'ını oluşturan Farsların kökeninin Ahamenişlere kadar dayanması, bir ulus olarak Farsların ne denli kadim bir tarihten günümüze kadar uzandığını

³⁸ Ibid, ss. 133-154

³⁹ Raymond Furon, *İran*, s. 65

⁴⁰ M. Şemseddin Günlaltay, *İran Tarihi ...*, ss. 184-189

⁴¹ Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander-A History of the Persian Empire*, (trans. Peter T. Daniels), Eisenbrauns, Indiana 2002, pp. 525-527

⁴² Raymond Furon, *İran*, ss. 67-69

göstermektedir. Perslerle birlikte tarih sahnesine çıkan bu ulus, yüzyıllar boyunca ayakta kalabilmeyi başarmış, dışarıdan çok büyük istila akınlarına maruz kalsa da varlığını devam ettirebilmiştir. Ahamenişler döneminde sistematikleşen ve günümüze kadar bazı değişikliklerle devam eden Pers/Fars olgusu 21. yüzyılda da bir ulus olarak varlığını sürdürmektedir.

2.4. İskender ve Helenistik Dönem

Milattan önce bilinen İran tarihi, Elamlar ve Medler ile başlamış, Perslerin etkisini göstermesiyle Ahamenişler ile devam etmiştir. Yüzyıllar boyunca güç mücadelelerine tanık olan bölge, İskender'in hâkimiyeti ile farklı bir döneme geçiş yapmıştır. Tarihte “Doğu ve Batı” olarak karşı karşıya gelen iki medeniyetin bu seferki kazananı Makedonyalı III. İskender (Alexander) olmuştur. İskender, Makedon hâkimiyetini ve Yunan kültürünü, yapmış olduğu fetihler neticesinde İran’a, Hindistan sınırlarına, Suriye’ye ve Mısır’a kadar yaymıştır. Siyasi hâkimiyetini uzun süre sürdürememiş ve genç yaşta ölmüş olmasına rağmen, yaymış olduğu Helen kültürü Roma döneminde bile devam etmiştir.⁴³

Doğu ile Batı’nın mücadelesi, çoğu zaman iki medeniyet mensuplarının birbirlerini anlayamaması sorunu ile ortaya çıkmıştır. M.Ö. 300’lü yıllarda, iletişimin ve ulaşımın ancak ilkel yollarla sağlanabildiği bir dönemde, Doğu ile Batı, iki ayrı dünya misali, hem birbirinden habersiz hem de birbiri ile savaşacak kadar haberdar idi.

Babası II. Filip’in varisi olarak tahta oturan III. İskender, Akdeniz’i Perslerden temizlemek düşüncesi ile Asya seferlerine başlamıştır. M.Ö. 334 yılında ordusu ile Anadolu’ya kadar gelen İskender, Pers ordularını yenerek Sardes, Efes, Milet, Bodrum, Ankara, Kapadokya, Kilikya ve Tarsus gibi şehirleri ele geçirmiş ve Yunan kolonilerinin bağımsızlığını ilan etmiştir.⁴⁴

Suriye’ye, Fenike, Tır’i ve Gazze’yi hâkimiyeti altına alan İskender, Kudüs’e doğru yürüdü. M.Ö. 332 sonlarında Mısır’a doğru yol alarak bölgedeki şehirleri kolayca ele geçirdi. M.Ö. 331 yılında Irak’ı ele geçirmek için III. Darius ile karşı karşıya gelen

⁴³ Bernard Lewis, *Ortadoğu, İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, (çev. Selen Y. Kölay), Arkadaş Yayınevi, Ankara 2007, s. 38

⁴⁴ M. Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi ...*, ss. 247-249

İskender III. Darius'un ordusunu, ağır bir yenilgiye uğratarak Sus şehrini ele geçirip Persepolis'e girdi.⁴⁵

Bu tarihten itibaren rotasını Hindistan'a çeviren İskender, Horasan, Sistan, Kandahar, Kabil ve İndo-kuş bölgesine kadar ilerlemiştir. On yıl gibi kısa bir sürede Asya'yı fetheden İskender, uzun bir dönüş sürecinden sonra, M.Ö. 323 yılında Babil'e döndü ve burada hayatını kaybetti.⁴⁶

Kadim İran medeniyeti, tarihi boyunca hiçbir dönemini reddetmemiş, dışlamayarak kabul etmiştir. Eşine az rastlanır bir biçimde İran, kendisini istila edenleri bile içselleştirme ve asimile etme özelliğine sahip ender ülkelerden biridir. Tarihte III. İskender her ne kadar II. Filip'in oğlu "Makedonyalı Alexander" olarak bilinse de, aynı zamanda bir İran hükümdarıdır. Savaşığı Ahamenişlerin bütün gelenek ve törenlerini kabul etmiş, onlar gibi giyinmiş, fethettiği Mısır ve Kudüs bölgelerindeki dini değerlere el uzatmayarak saygınlık kazanmaya çalışmıştır. Tarih Alexander'i İskender yapmıştır.

2.5. Selevkos ve Part İmparatorluğu

Büyük İskender'in beklenmedik ölümü, devletin generaller tarafından paylaşılmasına yol açtı. General Antigonos Batı Asya'da, Cassander Yunanistan'da, Ptolemaios Mısır'da ve Selevkos bugünkü İran topraklarını kapsayan bölge üzerinde hükümrانlığını kurdu.

Kral Selevkos Selesya'yı devletin başkenti olarak ilan etmiş ve Selevkos İmparatorluğunu kurmuştu. Kısa sürede Suriye topraklarını ele geçirdi. Devletinin sınırlarını Batı Anadolu'ya kadar genişleten Selevkos, M.Ö. 281 senesinde öldürüldü. I. Antiochos tahta geçtiğinde, devletin başkentini Suriye'nin Kuzey kısmındaki Antiokhia (Antakya) şehrine taşımıştır. II. ve III. Selevkos'tan sonra III. Antiochos tahta çıkmış, zayıflayan imparatorluğu yeniden canlandırmaya çalışmıştır. M.Ö. 205 yılında Batıya doğru yönelen III. Antiochos Bergama ve Mısır Krallığı ile savaşmış, Romalılarla ağır bir barış anlaşması imzalayarak Anadolu'dan vazgeçmiştir. III. Antiochos'un ölümü ile birlikte devletin gücü iyice zayıflamış, M.Ö. 60'lı yıllara kadar devam etse de Selevkoslar bölgede etkin bir rol oynayamamıştır.⁴⁷

⁴⁵ İbid, s. 250

⁴⁶ Raymond Furon, *İran*, s. 84

⁴⁷ İbid, ss. 84-86

Selevkoslar ile aynı dönemde yaşamış olan Partlar (Arşaklılar), Kral III. Antiochos'a kadar bölgede var olmuşlarsa da Selevkosların etkisi altından çıkamamışlardır. Kral Antiochos'un ölümü ile birlikte Partlar için yeni bir dönem başlamıştır.

M.Ö. 247 yılında Kral Arsakes tarafından bağımsızlığını kazanan Partlar, Gürcistan-Ermenistan'dan Pakistan-Afganistan'a kadar uzanan bir bölgeye sahiplerdi. Selevkos Kralı III. Antiochos öldüğünde, Part Kralı I. Mithridate, topraklarını Fırat'a kadar genişletmişti. Selevkos Krallığının en önemli bölgelerinden biri olan Medya'yı, Selesya'yı ve Elam'ı ele geçirdi. Kral III. Phraates'den sonra Partlar, Romalılar ile 150 yıl sürecek olan bir mücadeleye başlayacaklardı. Uzun yıllarca süren bu mücadele Partların gücünün zayıflaması ve Sasanilerin yerine geçmesi ile devam etmiştir.⁴⁸

Partlar Yunanlılardan etkilenmiş, Yunan dilini ve uygarlığını yaşatmaya çalışmışlardır. Bu bakımdan Partlar, tarihte bir Pers devleti olarak değil, İrani-Part devleti olarak kabul görmektedir.⁴⁹

2.6. Sasani İmparatorluğu

Part İmparatorluğunun zayıflama sürecine girmesi ile birlikte, 225 yılında tahta çıkan I. Ardeşir (225–241), babasının tabi bulunduğu V. Artaban'a karşı ayaklanarak bölgedeki küçük devletleri hâkimiyeti altında toplamış ve tarihteki ikinci Fars devleti olan Sasani imparatorluğunu kurmuştur.⁵⁰

I. Ardeşir, Kirman, İsfahan ve Susa şehirlerini ele geçirerek V. Artaban'ı öldürmüş ve Romalılarla uzun sürecek olan bir mücadeleye girişmiştir. Devletin iç düzenini sağlamlaştırmaya yönelik adımlarda bulunmuş, şehir teşkilatlanmalarını oluşturmuştur. Askeri ve ekonomik düzenlemeler ile de devletin gücünü arttırmaya çalışmıştır. I. Ardeşir'den sonra gelen imparatorlar da bu düzenlemelere önem vermiş, vergi sisteminde ve askeri teçhizatlar konusunda önemli adımlar atmışlardır.⁵¹

I. Ardeşir ile başlayan Romalılarla mücadele, I. Şahpur (241–272) zamanında da devam etmiştir. I. Şahpur, Ermenistan'ı ve Mezopotamya'yı ele geçirerek Roma İmparatoru Valerian'ı mağlup etmiştir. Siyasi başarılarının yanında dini meselelerde de

⁴⁸ Ibid, ss. 87-90

⁴⁹ Rafael Blaga, İran Halkları ..., s. 79

⁵⁰ Burhan Bozgeyik, *Bütün Cepheleriyle*, s. 23

⁵¹ Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu 1979 İran İslam Devrimi'nin Ortadoğu Dengelerine Etkisi*, Adres Yayınları, Ankara 2010, s. 35

başarısını gösteren I. Şahpur, Zerdüştlüğe çok önem vermiştir. Kâhinlere dokunmamış ve Zerdüştlüğü devletin resmi dini haline getirmiştir. Toplumun ayrılmaz bir parçası haline gelen Zerdüştlük, hiyerarşik bir din adamlığı yapısıyla dinden sapmaları saptama ve bastırmayla fazlasıyla ilgilenen konumuyla, tarihteki ilk din devletine örnek olarak gösterilebilir.⁵²

İmparator I. Şahpur, dağınık halde bulunan kutsal metinleri bir araya getirerek Avesta'nın tefsirlerini kaleme aldırılmıştır. İslam'ın İran topraklarına gelişine dek Zerdüştlük, Sasanilerde devlet dini olmaya devam etmiş ve Fars medeniyetini en üst seviyelere taşımıştır. I. Şahpur döneminde, Zerdüştlük haricinde; Hristiyanlar, Budistler ve diğer birçok mezhep mensupları yaşamaktaydı. Yeni doğacak olan Mani dini de I. Şahpur dönemine rastlamaktadır. Manizm'in kurucusu Mani, Hristiyanlığı ve Zerdüştlüğü ıslah etmek amacı ile gönderildiğini savunmuş ve öğretilerini yaymaya çalışmıştır. I. Hürmüz'ün 1 yıl kadar süren hükümdarlığı sonrasında başa gelen I. Behram Mani'yi hapsedirmiş ve ardından idam ettirmiştir.⁵³

II. Şahpur (310–379)'un 70 yıla yakın süren saltanatı boyunca Roma İmparatorluğu ile savaşılmış, Ermenistan Krallığı Hristiyanlığı kabul etmiş ve Sasani topraklarında yaşayan Hristiyanlar Zerdüşst Ruhbanlarının zulmüne karşı ayaklanmışlardır. 379 yılında tahta oturan II. Ardeşir, 4 yıl süren saltanatı boyunca Hristiyanlarla şiddetli bir mücadeleye girmiştir. III. Şahpur (383–388), 384 senesinde Romalılar ile 100 yıldan fazla sürecek olan bir barış anlaşması imzalamış ve VI. Yüzyılın ilk yıllarına kadar bu anlaşma devam etmiştir.⁵⁴

V. Behram (420–438), Ermenistan Kralını azlederek Ermenistan'ı bir eyaleti haline çevirmiştir. 438'de tahta çıkan II. Yezdigirt, Doğu Roma'ya saldırmış, Hristiyan ve Musevi ayinlerini yasaklamış, Ermenilere Zerdüştlüğü kabul ettirmeye çalışmıştır. Sasani İmparatorları I. Kubad ve Jamasp (457–531) dönemlerinde Roma İmparatorluğuyla mücadeleler devam etmiş ve Mazdek⁵⁵ isyanı meydana gelmiştir. 531 yılında tahta oturan I. Hüsrev (Anuşiravan, Anuşirvan diye de bilinir) Romalılarla savaşarak Antakya'yı ele geçirmiş ve 50 senelik bir saldırmazlık anlaşması imzalamıştır. Dış siyasetin yanı sıra iç

⁵² Bernard Lewis, *Ortadoğu...*, ss. 38-39

⁵³ Raymond Furon, *İran*, ss. 93-96

⁵⁴ Bernard Lewis, *Ortadoğu...*, s. 49

⁵⁵ Mazdek, İmparator I. Kubad zamanında yaşamış olan sosyalist-Zerdüşst fikirlerini benimseyen bir din adamıdır. Mazdekizm olarak adlandırılan bu felsefe/din, I. Kubad zamanında görmezden gelinmiş, I. Hüsrev'in tahta oturması ile Mazdekiler yok edilmiştir.

siyasette de başarılı politikalar yürüten I. Hüsrev, Sasaniler'in en meşhur hükümdarı olarak kabul edilir.⁵⁶ I. Hüsrev, kadastro, bütçe gibi konulara önem vermiş ve yeni yollar, saraylar, köprüler inşa ettirmiştir. I. Hüsrev döneminde Sasaniler, ilim, sanat ve kültür bakımından zirveyi yakalamıştır. Ayrıca İmparator, adaleti ile de diğer Sasani hükümdarları arasında öne çıkmıştır.⁵⁷

IV. Hüzmüz (579–590), saltanatı boyunca Romalılara saldırmaya çalışmış, ardından gelen II. Hüsrev Pervez (590–628) Bizans İmparatorluğu ile savaşarak; Ermenistan'ı, Filistin'i, Suriye'yi ve Kudüs'ü ele geçirmiş, Anadolu'ya doğru yönelerek İstanbul yakınlarına kadar ilerlemeyi başarmıştır. İmparator II. Hüsrev Pervez'in saltanatından sonra İmparatorluk hızla zayıflamış, ardı ardına krallar değişmiştir. İmparatorluk, 632 senesinde Son kral III. Yezdigirt ile birlikte Müslümanların İran topraklarını fethi sonucu 651 yılında yıkılmıştır.⁵⁸

Sasanilerin bugünkü Fars ulusçuluğuna katkı yapması, tarihte Ahamenişlerden sonra en önemli paya sahiptir. Sasanilerle birlikte Perslik olgusu en kuvvetli dönemlerinden birine girmiş, günümüzdeki Fars ulusçuluğunun şekillenmesine de tarihi açıdan büyük katkı sağlamıştır. Sasanilerin, günümüz İran'ına benzer şekilde, ulus olarak güçlü bir kimliğe sahip olması, Zerdüştlük dinini devlet dini haline getirmesi ve ilimde- sanatta en ileri seviyelere ulaşmış olması şüphesiz ki günümüze kadar uzanan Fars ulusçuluğunun temelini oluşturmaktadır.

Sasanilerin son dönemlerine doğru devlet yapısının bozulması ve özellikle devletin Zerdüştlük dinini kullanarak halkın üzerinde baskı oluşturmaları, halkın devlete tabiiyetini kırmış ve Zerdüştlükten uzaklaşmalara sebep olmuştur. Bu durum bir anlamda İslamın bölge topraklarına yayılmasını da kolaylaştırmıştır. Hz. Ömer'in İran fütuhatının neticesinde 500 yıldır İran'da var olan Manizm ve Zerdüştlük gibi dinler, bir anda yok olarak yerini İslam'a bırakmıştır. Bölgenin İslam olması ile birlikte eski İran gelenekleri çok büyük oranda unutulmuş, yeni Müslüman adetleri benimsenmiştir.⁵⁹ Bölge halkı tarafından İslam'a farklı bir bakış açısı oluşturularak, bir anlamda hem Arap adetlerini bütünüyle kabullenmeye tepki koymuş hem de bin yıllardır sahip olduğu medeniyeti, yeni bir dini kendisine has yaşamak suretiyle devam ettirmiştir.

⁵⁶ Richard Frye, "The Reforms of Khosrow Anushirvan (The Immortal Soul)", <http://www.iranchamber.com/history/articles/reforms_of_anushirvan.php> (05.04.2011)

⁵⁷ Bernard Lewis, *Ortadoğu...*, s. 172; Raymond Furon, *İran*, ss. 97-99

⁵⁸ Ibid, ss. 100-102

⁵⁹ Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu ...*, s. 36

3. İslam Sonrası Dönem

İslam'ın Arap topraklarında doğması ve çevresine doğru yayılmasıyla İran medeniyetinde de bir kırılma yaşanmış İran, ilk defa kendi içinden çıkmayan bir dini benimseyerek bütün dini yapısını değiştirmiştir. Uzun yıllar Müslüman Devletlerin etkisinde kalan İran, İslam'ı kendine has bir şekilde yorumlamayı başararak tekrar kendi benliğini ortaya koymuştur. İran Şiiliğinin günümüze kadar hangi evrelerden geçtiği, bu evrelerin günümüz İran'ını nasıl şekillendirdiği ve Perslik olgusunun Farslığa zaman içinde nasıl dönüştüğü bu bölümde incelenecektir.

3.1. Emeviler ve Abbasiler

Hiz. Ömer döneminde Şam valiliğine atanan Muaviye, Hiz. Ali'nin halife olmasıyla valilikten azledildi. Atanan yeni valiye görevini devretmeyen ve Hiz. Ali'nin tayinini tanımayan Muaviye, Hiz. Osman'ın da katlini bahane ederek Hiz. Ali'ye başkaldırdı. Muaviye savaş meydanında mağlup olunca hakem olayı meydana geldi. Yapılan görüşmeler neticesinde alınan kararı hakemlerin açıklaması esnasında Hiz. Ali'nin hakemi, her iki adayın da hilafetten azledildiğini ve kararın yeni kurulacak olan bir Şura ile belirleneceğini açıklarken, aynı kararı tekrar etmesi beklenen Muaviye'nin hakemi ise Hiz. Ali'nin azlini onayladı ve hemen ardından Muaviye'yi halife ilan etti.⁶⁰

Hakem olayı sonrasında İslam âlemi ikiye bölünmüş, Şam bölgesi Muaviye'yi halife olarak kabul ederken diğer Müslümanlar Hiz. Ali'ye biada devam etmişlerdi. Üçüncü bir grup olarak ortaya çıkan Hariciler, Muaviye'nin ve Hiz. Ali'nin hilafetini kabul etmemiş, her ikisinin de katledilmesi için aralarında sözleşmişlerdi. Netice itibari ile Hiz. Ali, yapılan suikast sonucunda şehit edilmiş, Muaviye ise yaralı olarak kurtulmayı başarmıştı.

Hiz. Ali şehit edilince, Muaviye'nin hilafetini kabul etmeyen Müslümanlar Hiz. Hasan'a biat ederek onu halife kabul ettiler. Ordusuyla beraber Muaviye ile savaşmak için Kudüs'e kadar giden Hiz. Hasan, Müslüman kanının tekrar akmaması için Muaviye ile anlaşmış ve hilafetin Muaviye'den sonra tekrar kendisine geçmesi şartı ile hilafeti Muaviye'ye devretmiştir.⁶¹ Böylece İslam devletinin meşru halifesi olan Muaviye, Şam'ı başkent ilan ederek Emevi Devletini kurmuş oldu.

⁶⁰ İhsan Süreyya Sırma, *Hilafetten Saltanata Emeviler Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2010, ss. 20-23

⁶¹ Ibid, ss. 24-25

I. Muaviye (661–680), kendisinden sonra Hz. Hasan’a devredileceği hususunda anlaşarak hilafeti üstlenmiş olmasına rağmen oğlu I. Yezid’in veliaht olmasını sağlamıştır. Şura’dan saltanata dönüşen hilafet, Muaviye’nin oğlu sultan I. Yezid ile başlamıştır. I. Yezid (680–683) de babası gibi Hz. Ali’nin ailesine ve sevenlerine zulümde geri kalmamış, başta Şiiler olmak üzere bütün Müslümanlar tarafından lanetlenerek yâd edilen Kerbela hadisesini gerçekleştirmiştir.

Hz. Hüseyin, Muaviye’nin oğlu I. Yezid’in halifeliğini kabul etmemiş ve öteden beri Kufeli Müslümanlar tarafından halifelik görevini üstlenmesi için yapılan davetlerin etkisiyle Kufe’ye doğru yola çıkmıştır. Kufe’de yapılan görüşmelerde I. Yezid’e biat etmeyi kabul etmeyen Hz. Hüseyin, I. Yezid’in askerleri tarafından katledilmiştir. Peygamberin torunu olan Hz. Hüseyin’in Kerbela’da yine bir Müslüman tarafından şehit edilmesi, İslam’da kalıcı ayrılıkları da başlatan hadise olmuştur. Kerbela ile adını tarihe kara harflerle yazdıran I. Yezid, o tarihten beri Şiiler başta olmak üzere Müslüman âlemi tarafından kınanmaktadır.

Hz. Ömer döneminde Müslüman olmaya başlayan İran toprakları, I. Muaviye döneminde artarak devam etmiş, Ömer b. Abdülaziz ile de en parlak dönemini yaşamıştır. Halife Ömer b. Abdülaziz’in adaleti ve başarılı devlet siyaseti sonucunda İran halkı kendiliğinden İslam’ı kabul etmiştir.⁶²

I. Muaviye ile başlayan Hz. Ali’nin yerilmesi geleneği, bütün baskılara rağmen, Ömer b. Abdülaziz döneminde kaldırılmıştır. Ömer b. Abdülaziz, saltanat yerine tekrar Şura’yı tesis etmenin yollarını aramış, bu uğurda şehit edilmiştir.⁶³

Emevilerin iktidarındaki İslam devleti içinde Arapların imtiyazlı konumda bulunması, halkın tepkisine sebep olmuş ve devletin yıkılışına zemin hazırlamıştır.⁶⁴ Arap olmayan Müslümanların dışlaması özellikle İranlı Müslümanların Hz. Ali taraftarlarının genel adı haline gelen Şia akımına geniş destek vermesini sağlamıştır. Halife II. Yezid döneminde Abbasoğulları Emevilere karşı isyana başlamış, son Emevi sultanı II. Mervan ise kendisini Hariciler, İmamîler ve Abbasoğulları ile mücadele içinde bulmuştur. Emevi Hanedanının sonunu getirecek büyük ayaklanma 745’de İran’ın doğusundaki Horasan bölgesinde Ebu Müslim adlı Türk kökenli bir şahsiyet tarafından başlatılmıştır. 750’de

⁶² Burhan Bozgeyik, *Bütün Cepheleriyle*, s. 83

⁶³ İhsan Süreyya Sırma, *Hilafetten Saltanata ...*, ss. 138-147

⁶⁴ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze...*, s. 54

Abbasoğullarından Abdullah Seffah ile karşı karşıya gelen II. Mervan mağlup olmuş ve bu tarihten itibaren Emevi devleti yerini Abbasi devletine bırakmıştır.⁶⁵

Emevi devletinin yıkılması ile Hilafet makamı da Emevilerden Abbasilere, peygamberin torunlarından olan Abdullah Seffah'a geçmiş oldu. Harun Reşid döneminde devlet ile Hz. Ali'nin ailesi arasındaki husumetler giderilmiş, Sultan Me'mun döneminde ise Mu'tezile devletin resmi mezhebi haline getirilmiş, devlet içindeki âlimlerin, valilerin ve halkın bu mezhebi kabul etmesini zorunlu kılmıştır.⁶⁶

Halife Mutevekkil'den itibaren orduda ve siyasette Türkler ve Farslar daha da etkin bir hale gelmiş, Mutevekkil'den sonra gelen Muntasır ve Mu'tez Türkleri devletten uzaklaştırmaya çalışınca, Türkler tarafından öldürülmüşlerdir.⁶⁷

Türklerin ve Farsların etkisi daha Emeviler devleti yıkılmadan önce başlamış, Abbasi devleti kurulduğunda da bu etki fazlasıyla devam etmiştir. Farslar, savaşçı bir millet olma özelliğini Abbasiler döneminde göstermiş, devlet kademelerinde dönem dönem etkili olmuşlardır. Yine Halife Mansur'un 762 yılında devletin merkezini Bağdat'a taşıması Farsların etkisi sayesinde gerçekleşmiştir. Özetle, Abbasi devletinde, kuruluşundan yıkılışına kadar, Farslar ve Türkler daima etkili olmuş, siyasette ve savaşçılıkta hep önde durmuşlardır.⁶⁸ Bu dönemde Fars ulusçuluğu, İslamın bölgeye yayılmasının ardından kendi devlet sistemini kuracak kadar önemli bir başarı kaydedemese de sonraki dönemlerde ortaya çıkacak olan Samanilerine zemin hazırlamışlardır.

Abbasilerin tarihini iki dönemde incelemek mümkündür. İlk dönem, devletin kuruluşundan Sultan Mutevekkil'e kadar olan 750–847 yılları arasını kapsayan dönemdir. Bu ilk dönem, Abbasilerin yükselişe geçtiği, siyasette ve ilimde zirveye ulaştığı dönem olarak görünmektedir. İkinci dönem ise Abbasilerin hem siyasette hem de hilafette etkisini yitirdiği ve 13. Asrın ortalarına doğru yıkılışa geçtiği dönemdir. Bu dönemde Abbasi devleti sınırları içinde birçok hanedanlık ortaya çıkmış, 10. yüzyıldan itibaren Abbasi devleti, varlığını, güç kazanan ve bağımsızlığını elde eden bu yeni devletlerin gölgesinde sürdürmüştür.

İdrisiler, Aglebiler, Hamdaniler, Tolunoğulları, İhşidiler, Fatımiler, Eyyübiler, Memlükler, Safariler, Samaniler, Büveyhiler, Gazneliler, Selçuklular ve Harzemşahlar bu

⁶⁵ İhsan Süreyya Sırma, *Hilafetten Saltanata ...*, ss. 167-170

⁶⁶ İhsan Süreyya Sırma, *Abbasiler Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul 2008, ss. 57-68

⁶⁷ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze...*, s. 55

⁶⁸ Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu ...*, ss. 42-44

dönemde bağımsızlığını kazanan en önemli hanedanlıklardır. Abbasiler 945 yılından itibaren Büveyhiler'in koruması altına, 1055'ten itibaren de Selçuklu devletinin koruması altına girmişlerdir. Selçukluların himayesinde devletin yıkılışı 200 yıl daha gecikmiş, Selçuklu devletinin de zayıflamasıyla birlikte, Moğol hükümdarı Hülagü Han'ın 1258'de Bağdat'ı işgal etmesi ve son halife Mustasım'ı öldürtmesi sonucunda Abbasi imparatorluğu yıkılmıştır.⁶⁹

Abbasi devleti, Emevilere kıyasla İslami kaidelere daha fazla önem veren bir devlet görünümündeydi. Emeviler döneminde var olan Arap kavmiyetçiliği Abbasilerde uygulanmamıştır. Emevilerde Araplar, devlet içinde imtiyazlı bir konuma sahip olurken, Abbasilerde Devlet yönetiminde Arapların haricinde Türkler ve Farslar da önemli rol oynamışlardır. Abbasi imparatorluğunun 500 yıla yakın ayakta kalabilmesinin en önemli sebeplerinden birisi de, Abbasilerin, Emevileri yıkan bu hatalara tekrar düşmemesi olmuştur.⁷⁰

3.2. Samaniler

Samaniler, Müslüman Arap fütuhatının ardından İran'da ulusal birliğini sağlayarak ortaya çıkan ilk Fars hanedanlığıdır. Arap yayılmacılığından sonra ilk defa Farslar kendi milli benlikleri, ulusal yapısı ve dilleri ile ortaya çıkabilmiş İran toprakları üzerinde İslam'ın yayılmasına katkı sağlamışlardır.

Kuzey Afganistan'ın Belh bölgesinde Saman Huda'nın Emevi Valisi himayesi altına girmesi ve İslam'ı kabul etmesiyle birlikte tarih sahnesine çıkan Samaniler, Abbasiler döneminde de devlete sadakatle hizmete devam etmişlerdir. Hizmetlerinden dolayı Samani sülalesi mensupları Semerkant'a, Fergana'ya, Herat'a, Maverâünnehir'e ve Horasan'a vali olarak tayin edilmişler, Abbasilerin bölgedeki hâkimiyetine katkıda bulunmuşlardır.

I. İsmail, Saffariler'i Horasan'dan, Zeydileri de Taberistan'dan püskürterek Mevraünnehr ve Horasan'da yarı bağımsız hâkimiyetini kurmuş, Buhara'yı başkent ilan etmiştir. Bu tarihten itibaren birçok bölge fethedilmiş, Samanilerin sınırları orta Asya, Afganistan ve Doğu İran'a kadar uzanmıştır. I. İsmail'in güçlü politikaları sayesinde Maverâünnehir'de ve başkent Buhara'da güvenlik tesis edilmiş, bölge göçebe Türklerden korunmuştur. Fakat Samanilerin başarılı politikalarına rağmen bölge zamanla Karahanlılar,

⁶⁹ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze...*, ss. 55-56

⁷⁰ Ömer Turan, *Medeniyetlerin Çatıştığı...*, s. 56; Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze...*, ss. 54-55

Gazneliler ve Selçuklular gibi Türk hanedanlıklarının etkisi altına girmiş, devlet içinde boy gösteren isyanlar ve iç karışıklık sonucu zayıflama sürecine girilmiştir. Bu sürecin ardından Türk hanedanlar bölgeye daha fazla etki ederek Maverâünnehir'i Karahanlılar, Horasan'ı da Gazneliler ele geçirmiştir.⁷¹

Samaniler, 100 yıldan fazla süren hâkimiyetleri boyunca İslam'ın yayılmasında etkili olmuşlar, Türklerin Müslümanlarla ilişki kurmasına yardımcı olmuşlardır. Kültür, sanat, bilim, dil, edebiyat, tarım ve ekonomide önemli etkiler bırakan Samaniler, İslam öncesi İran kültürünü de tekrar canlandırmayı başarmışlardır. Samaniler döneminde Başkent Buhara, Orta Asya'da kültürel, politik ve ekonomik bakımdan bir merkez haline getirilmiş, etkisi yüzyıllarca devam etmiştir. Fars diline ve Arapçaya verilen ehemmiyet bu dönemde en üst seviyeye çıkmış, Farsçanın İslam ile özdeşleştirilmesinin temeli Samaniler döneminde atılmıştır.⁷²

3.3. Gazneliler ve Selçuklular

Samani komutanlarından Alp Tigin döneminde başlayan ve Sebük-Tigin'in Gazne'yi başkent ilan etmesi ile devam eden Gaznelilerin kuruluş süreci, Sultan Mahmud'un Hint seferleri düzenlemesi ile yükseliş sürecine girmiştir. Afganistan toprakları üzerinde hüküm süren Gazneli Mahmud (998–1030), Müslüman-Türk bir hükümdar olarak saltanatı boyunca Hintlileri Müslüman yapmak için Kuzey Hindistan'da mücadele vermiştir. Samanilerin elinden Horasan'ı, Maverâünnehir'i; Büveyhilerin elinden de Irak'ı ve İran'ı almıştır. Siyaset haricinde, İran toprakları üzerinde ilim, kültür ve sanatta ilerlemeler kat edilmiştir. Siyasette ise ciddi bir çatışma yaşanmamış, genel olarak barış hâkim olmuştur.⁷³

Türklerin, Abbasiler döneminde siyasette ve yönetimde yer alması, onların bu mevzularda tecrübe kazanmalarını sağlamış, Abbasiler, Büveyhiler, Gazneliler ve Samanilerin yaşamakta olduğu bu coğrafyada Türkler, 'Selçuklular' olarak tarih sahnesine çıkmışlardır. Gazneli Mahmud'un Selçuklu devletinden önce, bugünkü İran, Afganistan, Pakistan ve Kuzey Hindistan bölgelerini kapsayan coğrafyada kurmuş olduğu devlet,

⁷¹ Cyrus Shahmiri, "Samanid Dynasty"

<<http://www.iranchamber.com/history/samanids/samanids.php>> (10.05.2011)

⁷² Ibid

⁷³ Raymond Furon, *İran*, ss. 114-115; Burhan Bozgeyik, *Bütün Cepheleriyle*, s. 86

sınırları dâhilinde kalıcı bir etki bırakmış, 1040 senesinden itibaren kurulacak olan Selçuklu devletine de, Türklerin bıraktığı etki itibari ile zemin hazırlamıştır.⁷⁴

Sultan Mesud zamanında Selçuklular, Sultana karşı savaşıarak bağımsızlık mücadelesine giriştiler. Harezm'den Horasan'a göçen Selçuklular, Sultan Mesud ile karşı karşıya gelerek mücadeleyi kazandılar ve Rey şehrini ele geçirdiler. 1038 yılında Gazneliler ile Selçuklular arasında yapılan meydan muharebesinde Gazneliler tekrar mağlup oldular. Bu zaferden sonra Tuğrul Bey İran'da Nişabur'u, Musa Yabgu Serahs'ı, Çağrı Bey de Türkmenistan'da Merv şehrini ele geçirdi.⁷⁵

Sultan Mesud ile yapılan kısa süreli sulhtan sonra, iki ordu arasında Dandanakan Savaşı (1040) yapıldı. Kazanılan bu zaferle birlikte Selçuklu devleti resmi olarak kurulmuş oldu. Tuğrul Bey, tahta geçtikten sonra Rey şehrine giderek burayı başkent yaptı ve daha sonra İran hanedanlarına karşı harekete geçti. Kazvin şehrine yürüyerek burayı tabiiyeti altına aldı. Kazvin'den sonra Hamedan'ı ele geçiren Tuğrul Bey, Isfahan'ı muhasara ederek vergiye bağladı. Kısa sürede İran'ın Dinever, Hulvan, Hanikin, Karmisin, Şehrizur ve Kirman bölgeleri de Selçukluların hâkimiyetine girdi.⁷⁶

İran Azerbaycan'ının da bir Türk yurdu haline gelmesi Selçuklu devleti zamanında gerçekleşir. 1054 yılında Tuğrul Bey Azerbaycanı ele geçirerek bölgenin Türkleşmesini sağlayan ilk adımı atar. Sultan Alparslan'ın Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetlerine doğru yürüyüşü, Tuğrul Bey'in başlattığı bu akını hızlandırır.⁷⁷ Devletin sınırlarını kısa sürede daha da genişleten Selçuklular, Nişabur, Merv ve Herat şehirlerini direniş görmeden ele geçirirler. Tuğrul Bey Abbasi halifesinin daveti üzerine 1055 yılına kadar Isfahan'ı ve Bağdat'ı ele geçirerek Büveyhiler'e son verir.⁷⁸

Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Sultan Alparslan, Rey şehrinde tahta çıkar ve adına hutbe okutarak saltanatını ilan eder. Hızlıca fetihler için hazırlığa başlayan Sultan, Rey'den Azerbaycan'a geçmiş, Ermeni topraklarına kadar ilerlemiştir.⁷⁹

Sultan Alparslan 1067 yılında ikinci Kafkasya seferine çıkmış, bir yandan da Anadolu seferlerine devam etmiştir. Türklerin Anadolu'ya akın akın göç etmesi sonucunda

⁷⁴ Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu...*, s. 47

⁷⁵ Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti*, Nobel Yayın Dağıtım, İstanbul 2008, ss. 9-12

⁷⁶ Ibid, ss. 20-21

⁷⁷ Rafael Blaga, *İran Halkları ...*, s. 88

⁷⁸ Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2006, s. 23; Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti...*, ss. 14-16

⁷⁹ Ibid, ss. 43-44

Bizans İmparatorluğu ile Selçuklular arasında çatışmalar artmış, nitekim Bizans ordusu ile Anadolu'ya doğru ilerleyen Selçuklu Türkleri Malazgirt'te karşı karşıya gelmişlerdir (1071). Bu zaferin ardından, bir süredir Anadolu'ya akın eden Türk boylarının önünde hiçbir engel kalmamış ve Anadolu kademe kademe Hıristiyanlardan tecrit edilerek Müslüman Türklerin vatanı haline gelmiştir.⁸⁰

Melikşah'tan sonra Selçuklu devleti gittikçe gücünü kaybetmiş ve gerileme dönemine girmiştir. Melikşah'ın oğlu Sultan Sencer, dağılma sürecine girmiş olan Selçuklu devletini tekrar bir süreliğine toparlamayı başarmış fakat Bâtınilerin hız kesmeyen suikastları, Karahıtaylılarla yapılan Katvan Savaşı ve devletin içine girdiği mali sorunlar çöküşü engelleyememiştir. Oğuz istilası ile birlikte Sultan Sencer'in esir düşmesi de Selçuklu devletinin sonunu getirmiştir.⁸¹

Selçuklular devrinde İran bölgesi, Gazneliler döneminde olduğu gibi, sessiz sakin bir dönem geçirmiştir. Tek istisna İran'ın batı kesimlerinde görülen Hasan Sabbah önderliğindeki İsmaililer olmuştur.⁸² Kazvin şehri yakınlarındaki Alamut kalesinden sapkın fikirlerini yayan ve suikast hareketlerini yönlendiren Hasan Sabbah'a karşı Selçuklular, mücadelede etkisiz kalmışlar ancak sonraki dönemlerde Selçuklular da dâhil olmak üzere bütün İran'ı istila edecek olan Moğollar, İsmailileri etkisiz hale getirmişlerdir.

Selçuklu Türk hâkimiyeti, fethedilen bölgeleri kültürel açıdan etkilediği gibi o bölgelerin kültüründen de oldukça etkilenmiştir. Özellikle Fars medeniyeti, Selçuklu Türklerini derinden etkilemiştir. Fars dilini ve edebiyatını koruyup geliştirmede Samaniler ve Gazneliler kadar Selçukluların da başarısı göze çarpmaktadır. Selçuklu hükümdarı Melikşah (1072–1092) döneminde Fars diline ve kültürüne verilen önem ciddi şekilde artmış, hukuk ve dini eğitim haricinde devlet işlerinde ve her alanda Fars dili kullanılmıştır. Yine Melikşah zamanında Selçuklu devleti içinde Şiilerin vezirlik makamına kadar yükselebilmesinin önü açılmıştır. Kendisinden sonra gelen Muhammed ve Sencer dönemlerinde de bu gelenek devam etmiş, Şiiler üst düzey yönetim ve mevkilerde yer almaya devam etmişlerdir.⁸³

⁸⁰ Ömer Turan, *Medeniyetlerin Çatıştığı...*, s. 58

⁸¹ Erdoğan Merçil, *Büyük Selçuklu Devleti...*, ss. 122-123

⁸² Bâtıniler ve İsmaililer için Bkz. Bernard Lewis, *Alamut Kalesi ve Hasan El Sabah*, (çev. Müberra Güney), Nokta Yayınları, İstanbul 2009; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran...*, ss. 115-143

⁸³ Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu ...*, s. 48; Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran...*, ss. 25-26

3.4.Harezmsahlar

Harezmsahlar Devleti, 1092–1221 yılları arasında, Harezm bölgesinde kurulmuş ve sınırları kuzeyde Hazar denizinden doğuda Belucistan’a; güneyde Basra körfezinden batıda Azerbaycan’a kadar uzanmıştır. Harezmsahlar’ın 1,5 asırlık tarihi boyunca devletin başına 8 hükümdar geçmiş, Moğol istilası sonucunda yıkılmıştır.

Selçuklu devletinin bir eyaleti konumunda olan Harezm, Anuş Tigin zamanında Harezmsahlar’ın ilk ayrılıkçı hareketlerine şahit olmuş, Anuş Tigin’in oğlu Kutbeddin Muhammed ise Selçuklu valisi olarak bölgede görev yapmıştır. Daha sonra gelen Harezmsah Atsız, Harezmsahlar devletini siyasi bakımdan ayağa kaldırmıştır. Büyük Selçuklu devletinin son dönemlerine girmiş olması ve günden güne gücünü yitirmesi Atsız’ı Selçuklu Sultanına karşı isyana teşvik etmiş, nitekim Sultan Sencer’in Karahıtaylılarla tuttuğu savaştan mağlup olarak ayrılması Atsız’ı cesaretlendirerek başkaldırmasına sebep olmuştur. İsyanında kısmen başarılı olan ve Horasan, Merv, Nişabur bölgelerini ele geçiren Atsız, Harezm’in kontrolünü de ele geçirmiştir.⁸⁴

İl Arslan ile bağımsızlık ilan edilmiş, Horasan, Maverünnehir ve Buhara fethedilmiştir. Sultanşah ve Alaaddin Tekiş dönemlerinde, Irak Selçukluları yıkılmış, Buhara, Mazenderan, Nişabur, Ray ve Tahran toprakları olmak üzere İran’ın birçok bölgesi fethedilmiştir.⁸⁵

Alaaddin Muhammed döneminde de fetihler devam etmiş Sistan, Semerkand, Taberistan (Gilan, Mazenderan ve Gülistan eyaletlerini içine alan bölge), Maverünnehir gibi bölgeler alınarak önce Gurlular’a sonra da Karahanlılar’a son verilmiştir. Bu arada Azerbaycan, Kazvin ve Belucistan da Harezmsahlar topraklarına ilhak edilmiştir. Ayrıca bu dönemde, Anadolu’ya doğru hızla akın eden Moğollarla ilişkiler iyice bozulmuş, gerginliklerin artması ve Moğol istilalarının bütün ülkeyi kuşatması sonucu Harezmsahlar’ın toprakları tek tek Moğolların hâkimiyetine girmiştir.⁸⁶

Babasının ardından Afganistan civarında mücadeleye devam eden Celaleddin Harezmsah, Hindistan’a kadar çekilmiş, Cengiz Han’ın 1227’de ölümünün ardından tekrar Azerbaycan’ı ele geçirmiştir. Kısa sürede Gürcistan ve Doğu Anadolu’ya kadar ilerleyen Celaleddin Harezmsah, Eyyübiler ve Anadolu Selçukluları ile Yassı Çemen Savaşını

⁸⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 48

⁸⁵ Ibid, s. 102

⁸⁶ Ibid, s. 289

yapmış, mağlup olmuştur. Bu mağlubiyet aynı zamanda Harezmsahlar devletinin de sonunu getirmiştir.

3.5. İlhanlılar ve Timurlular

Moğolların tarihe etki edecek ölçüde bir devlet kurmaları, 13. yüzyılda Timuçin/Temüçin devrinde gerçekleşmiştir. Etrafındaki bütün Moğol kabileleri tek bir çatı altında toplamayı başaran Timuçin, “Cengiz Han” unvanı alarak, devletinin sınırlarını genişletmeye muktedir olmuştur. 1210 yılına doğru Uygurları kontrolü altına alan Cengiz Han, 10 yıl içinde Karahıtaylılar devletini ele geçirmiştir.

Cengiz Han’ın Karahıtaylılar sonrasındaki hâkimiyeti Türkmenistan-Özbekistan’dan İran’a, Harezmsahlar’ın yanı başına kadar uzanmıştı. İki devlet arasındaki ilk dönem ilişkiler iyi denebilecek kadar olumluydu. İlişkilerin bozulması, Moğol ticaret kervanlarının Harezmsahlar tarafından katli ile başlamış, nihayetinde bu durum Harezmsahlar’ın yıkılmasına sebep olan ilk vaka olarak tarihe geçmiştir.

Kervan saldırısı üzerine Cengiz Han, 1220 yılı başlarında, 200 bin kişilik ordusuyla Otrâr’a girdi. Ordusunun bir kısmını savaşması için Otrâr’da bırakan Cengiz Han, eşzamanlı olarak bütün Maverâünnehir’i, Buhara’yı kuşattı. İslam âleminde, dönemin en önemli kültür merkezlerinden birisi olan Buhara, yağmalanarak yerle bir edildi. Ardından Moğol askerleri Semerkand’a doğru yöneldiler. Buhara gibi Semerkand’ı da yakıp yıktılar ve imparatorluğun kalbi Harezm’e doğru yol aldılar.⁸⁷

Altı ay kadar süren Moğol kuşatması sonunda Otrâr, Maverâünnehir, Nişabur, Cend, Buhara, Semerkand, Horasan ve Harezm dâhil bütün Harezmsahlar toprakları Cengiz Han’ın eline geçmiş oldu.⁸⁸

Mengü Han devletin başına geçince, kardeşi Kubilay’ı Çin’e, diğer kardeşi Hülagü’yü de İran’a yolladı. Hülagü’nün aldığı bu görev akabinde askerleri ile batıya yönelmesi, ikinci büyük Moğol rüzgârının da başlangıcı oldu. Hülagü, 1255 yılında ordusu ile beraber Semerkand’a girdi. İlk iş olarak, uzun süredir bölgeye korku salan ve bir türlü itaat altına alınamayan İsmailileri yok ederek Alamut kalesini geçirdi. Bu tehlikeyi bertaraf

⁸⁷ Ibid, s. 264

⁸⁸ Bertold Spuler, *İran Moğolları – Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220–1350*, (çev. Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, ss. 36-37

ettikten sonra Bağdat'a girdi. Hilafetin merkezi olan Bağdat'ı yerle bir ederek İslam halifesini katletti.⁸⁹

“İlhan” olarak ağabeyi tarafından İran'a gönderilen Hülagü, yaptığı fütuhatların sonrasında kurmuş olduğu İlhanlılar devletinin de ilk hükümdarı oldu. Esasen Cengiz Han zamanında başlayan İran hâkimiyeti, Hülagü'nün bölgeye ikinci sefer gelişine kadar; yapılan istilaların, yakıp-yıkılan şehirlerin ötesinde kültürel mahiyette önemli bir iz bırakamamıştı. İstila akınları sonucu, Moğolların sahip olduğu göçebe kültürü bölgede etkili olmuş, bu sayede Moğollardan kaçan Türklerin Anadolu'ya göçü hızlanmıştı. Hülagü'nün ikinci kez bölgeyi nizama sokmak için İran topraklarına gelmesi ve nihayetinde İlhanlılar devletinin doğması, beklenenin aksine Moğol kültürünü bölgeye benimsetememiş, Moğollar yerel İran kültüründen etkilenecek zaman içinde dönüşmüşlerdir.

Hülagü döneminde, idarede ve bürokraside İran gelenekleri benimsenmiş, Gazan Han (1295–1304) döneminde İslam, devletin resmi dini haline gelmiştir. Gazan Han'ın oğlu Olcaytu (1304–1316) ve onun oğlu Ebû Said (1317–1335), Müslüman hükümdarlar olarak İlhanlılar devletini yönetmişlerdir. 1335 senesinde Ebû Said Han'ın hayatını kaybetmesiyle taht kavgaları yaşanmış, İlhanlılar devleti yıkılarak yerini küçük devletlere bırakmıştır.⁹⁰

Cengiz Han'ın Horasan'a gelişinin üzerinden henüz bir asırdan biraz fazla bir vakit geçmesine rağmen, Asya'dan Avrupa'ya kadar, ele geçirmediği toprak bırakmayan Moğol imparatorluğu, kültür ve medeniyet anlamında hiçbir ciddi iz bırakamamış, ele geçirdiği bölgelerin yerel kültüründen etkilenecek yavaş yavaş kaybolmuştur.

İlk defa 1360'lı yıllarda tarih sahnesinde görünen Timur, Müslüman Türk bir hükümdardır. Dönemin siyasi karışıklıklarından faydalanarak Maverâünnehir'i hâkimiyeti altına alan Timur, Semerkant'a giderek ve burada tahta oturmuştur. Timur, 1371–74 yılları arasında Harezm'i hâkimiyetine aldı. 1380 yılından sonra başladığı Horasan seferi ile Herat, Tebriz, Hamedan, İsfahan olmak üzere İran topraklarını bir bir ele geçirdi. 1386'da Tiflis'i ve Gürcistan'ı, 1387'de Ermenistan'ı ve 1388'e kadar Şiraz dâhil bütün Fars topraklarını ele geçirdi. 1390 yılından itibaren Bağdat'ı, Musul'u, Kerkük'ü ve Suriye'yi hâkimiyeti altına aldı. 1398'de Afganistan'ı, İndus'u zapt etti. Irak ve Suriye topraklarını ele geçirdikten sonra, Güneydoğu ve Doğu Anadolu topraklarına doğru ilerledi. 1402

⁸⁹ Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran...*, s. 164; Bertold Spuler, *İran Moğolları...*, s. 59

⁹⁰ Osman G. Özgüdenli, *Ortaçağ Türk-İran...*, ss. 166-167

yılında Osmanlıya sığınmış olan Celayirli Sultan'ı Ahmed ve Karakoyunlu Yusuf Bey'i bahane ederek Osmanlıya karşı savaş açtı. Osmanlı Sultanı Bayezid'i mağlup ederek esir aldı.⁹¹

Timur öldükten sonra Timurlular devletinde bir hâkimiyet mücadelesi başladı. Karakoyunlular ile Akkoyunlular'ın bölgeyi ele geçirmesi ve nihayetinde Özbeklerin saldırısı ile Timurlular devleti sona ermiştir.

3.6. Karakoyunlular ve Akkoyunlular

Timurlular devleti ile birlikte, 14. yüzyılın sonlarına doğru, bölgede yavaş yavaş yükselmeye başlayan iki Türk devleti bulunmaktaydı. Karakoyunlular ve Akkoyunlular Devleti olarak tarihe geçen bu iki devlet; Türkistan, Maveraünnehir ve Azerbaycan bölgelerinden Doğu Anadolu topraklarına göç eden Türkmen kabilelerinden oluşmaktaydı.

1380–1469 yılları arasında hüküm süren Karakoyunlular, bugünkü Türkiye, Irak, İran ve Güney Kafkasya sınırları içinde; kuzeybatıda Nahçıvan'dan batıda Mardin ve Kerkük'e, güneyde Şiraz ve Kirman'dan kuzeydoğuda Hazar kıyılarına kadar uzanan bir coğrafya üzerinde hâkimiyet alanına sahipti.

Cengiz Han istilasını ile Türkistan'dan İran ve Doğu Anadolu topraklarına göç eden Karakoyunlular, ilk dönemlerinde bölgede Celayirîlerin tebaası altında yaşamaktaydılar. İlk liderleri Bayram Hoca (1365–1380), civardaki Türkmen kabileleri kontrolü altına alarak hâkimiyet alanını Doğu Anadolu'dan Musul'a kadar uzatmıştı. 1387'de Erzincan Emiri ile Akkoyunlular arasında yaşanan mücadelede Erzincan Emiri, Kara Mehmed'ten yardım istemiş ve savaşa dâhil olan Karakoyunlular Akkoyunlular'ı mağlup etmişti. Daha sonra Timur'la ve Celayirîlerle girdiği mücadeleleri kazanan Karakoyunlu Mehmed Bey, 1389 yılında öldürülünce yerine, devletin yükselişini gerçekleştirecek olan Kara Yusuf Bey (1389–1420) başa geçti. Timur Han, Bağdat'ı ele geçirince Celayirîli Sultan Ahmed de Musul'a, Kara Yusuf'un yanına kadar çekilmişti. Timur'un birlikleri bölgeden çıkınca Kara Yusuf ve Sultan Ahmed Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid'e sığınmak üzere Osmanlı Devletine gittiler.⁹²

Bu ilticayı bahane eden Timur Osmanlı Devletine savaş açtı. Sultan Bayezid'i esir alan Timur, Osmanlı'ya iltica eden bu iki hükümdarı yakalamakta başarılı olamadı. Kara

⁹¹ İsmail Aka, *Timurlular Devleti Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s. 44

⁹² İbid, s. 41

Yusuf, tekrar Türkmenleri bir araya toparlayarak eski hâkimiyetini kazanmayı başarmıştı. Kısa sürede Miran Şah'ın oğlu Ebu Bekr ile savaşıarak Tebriz'i ele geçirdi ve Miran Şah'ı öldürdü. Bu genişlemeye tepki olarak Sultan Ahmed Celayirî, Tebriz'e saldırarak burayı ele geçirmeye niyetlendi. Kara Yusuf'un, ordusu ile birlikte bölgeye gelmesi sonucu 1410 yılında Tebriz civarında iki ordu karşı karşıya geldi. Mücadeleyi Kara Yusuf'un kazanması ile Sultan Ahmed esir alınarak öldürüldü. Böylece Celayirîler devleti yıkılmış, Azerbaycan ve Irak-ı Acem Karakoyunlulara geçmiş oldu.⁹³

1420 yılında hayatını kaybeden Kara Yusuf'tan sonra İskender Bey (Kara İskender) hükümdar oldu. Timurlu Şahruh'un İskender'in üzerine yürümesiyle, İskender Osmanlı'ya sığınmak zorunda kaldı. Devletin başına ise Timurlular himayesi altında Cihan Şah getirildi. Cihan Şah (1437–1467) 1444'de Bağdat'ı ele geçirdi, Şahruh'un ölümüne kadar Timurlulara karşı herhangi bir girişimde bulunmadı. 1447 yılında Şahruh'un ölmesi ile çıkan taht kavgalarını fırsat bilerek aynı yıl Fars ve Kirman'ı, 1450'de Mazenderan ve Cürcan'ı, 1458'de Horasan ve Herat'ı ele geçirdi.⁹⁴

Karakoyunlu devleti en geniş sınırlarına Cihan Şah döneminde sahip olmuştu. Devletin yıkılışı ise, Osmanlı ve Timurlular tarafından değil, Akkoyunlular devleti sayesinde gerçekleşti. 1467 senesinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın aniden Cihan Şah'a saldırması sonucu Cihan Şah öldürüldü. Büyük bir darbe alan Karakoyunlular iki sene içinde tamamen Akkoyunlular'ın hâkimiyeti altına girdiler.⁹⁵

Akkoyunlular da Karakoyunlular gibi Doğu Anadolu'da; Mardin, Urfa, Diyarbakır bölgelerine göç eden Türkmenlerden oluşmaktaydı. 14. yüzyılın ikinci yarısına doğru Akkoyunlu Tur Ali Bey liderliğinde devletin ilk temelleri atılmıştı.⁹⁶

Yönetim, Tur Ali Bey, Kutlu Bey, Kara Yülük Osman Bey ile devam etmiş, Uzun Hasan'ın gelişine kadar iktidar mücadeleleri devam etmiştir. Uzun Hasan 1453 yılında iktidarı ele geçince, uzun süredir mücadele edilen Karakoyunlu Cihan Şah'ı mağlup ederek Karakoyunlular devletine son verdi ve ardından devletin merkezi Diyarbakır'dan Tebriz'e taşındı.

⁹³ Ibid, s. 66

⁹⁴ "Kara Koyunlular" *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, Cilt:11, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul 1993, ss. 172-174

⁹⁵ Bertold Spuler, "The Disintegration of The Caliphate in the East", *The Cambridge History of Islam*, Volume 1A, Cambridge University Press, Cambridge 2008, p. 172

⁹⁶ "Akkoyunlular" *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, Cilt:1, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul 1993, ss. 339-340

Uzun Hasan döneminde Akkoyunlular Devleti; kuzeyde Tiflis'ten kuzeybatıda Diyarbakır ve Bağdat'a, güneyde Hürmüz boğazından kuzey doğuda Horasan ve Hazar kıyılarına kadar uzanmıştı. Anadolu'da Osmanlı sınırlarına kadar dayanan Akkoyunlular, Fatih Sultan Mehmed ile karşı karşıya gelmişti. Fatih'in Trabzon'u ele geçirmesi ve ardından Akkoyunlular üzerine yürümesi ile Akkoyunlular, Erzincan Otlukbeli'de ağır bir yenilgiye uğradı (1473). Bu yenilginin ardından eski gücünü büyük oranda kaybeden Uzun Hasan, Anadolu topraklarından çekilerek Tebriz'de yönetimine devam etti. Osmanlı darbesi ile gücünü iyice kaybeden Akkoyunlular, Uzun Hasan'ın ölümü ile de günden güne zayıflamaya ve bölünmeye başladılar.⁹⁷ 30 yıl kadar süren taht kavgaları ve bölünmelerin ardından Akkoyunlular, Şah İsmail tarafından yok edildi.

Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletleri, devlet teşkilatlanmasında kendisinden önceki Türk devletlerinin yapıları ile benzerlik göstermekteydi. Her iki devlette de siyasi kararların alındığı bir divan bulunur, alınan kararlar merkezi yönetimden vilayetlere bildirilirdi. Akkoyunlular ile Karakoyunluları birbirinden ayıran en belirgin fark ise mezhep farklılığıydı. Karakoyunlular Şii mezhebine tâbi iken Akkoyunlular Sünni itikada dayalıydı.⁹⁸ Bu bakımdan gerek Sünni Akkoyunlular gerekse Memlûklular ve Osmanlılar mezhep farklılığı dolayısıyla Karakoyunlular ile sürekli mücadele içerisinde olmuşlardır.

3.7. Safeviler'den Pehlevilere

Safeviler devleti, kuruluşu itibari ile Şii mezhebi esaslarına dayansa da, Safevi tarikatının kurucusu Şeyh Safiyüddin, Sünni bir İslam âlimiydi. Şeyh Zahid Gilanî'den sonra Şeyhlik makamına geçmiş, Azerbaycan ve Anadolu topraklarına kadar müritleri yayılmıştı. Bir çeşit Sûfilik akımı olan Safevi tarikatı, ileride kurulacak olan Safeviler devletine de adını verecekti. Şeyh Safiyüddin'den sonra Şeyhlik makamına sırası ile Şeyh Sadrettin Musa, Hoca Alaaddin Ali ve Şeyh İbrahim geçmiş ve Erdebil'den yayılan bu tarikatın etki alanı Anadolu'nun içlerine kadar ulaşmıştır.

Şeyh İbrahim'in ölümü ile babadan oğula geçen Şeyhlik teamülü son bulur ve Şeyh İbrahim'in oğlu Cüneyd'in yerine kardeşi Cafer postu sahiplenir. Şeyh Cüneyd ise Anadolu'ya giderek ömrünün sonuna kadar bu topraklarda mücadele eder. Şeyh Cüneyd'in oğlu Haydar, Uzun Hasan tarafından yetiştirilerek Erdebil'e, Şeyh Cafer'in yanına getirilir.

⁹⁷ Bertold Spuler, "The Disintegration... , p. 172

⁹⁸ Ibid, 172

Şeyh Cafer'in ölümünün ardından postu devralan Şeyh Haydar'ın Ali, İbrahim ve İsmail adında üç oğlu olur.⁹⁹ Safevi tarikatının haleflerinden olan Şeyh Cüneyd'in torunu ve Şeyh Haydar'ın oğlu Şeyh İsmail, Şeyhlikten Şahlığa geçecek ve ileride Safevi devletini kuracaktır.

15. yüzyılın sonlarına doğru Anadolu topraklarında Osmanlılar İstanbul'u fethederek yükselişe geçmiş, Moğolların ve İlhanlıların varisi Timurlular ise çöküş dönemine girmişti. Bu arada Akkoyunlular devleti Karakoyunlulara son vermiş, Osmanlı ise Otlukbeli'de Akkoyunlu Uzun Hasan'ı mağlup ederek Akkoyunlular'ın çöküşünü hazırlamıştı. Anadolu ve Azerbaycan toprakları Şeyh Safiyüddin'in kurmuş olduğu Sünni temele dayalı Safevi tarikatı etkisinde kalmış, Şeyh Cüneyd ile de Şeyhlikten Şahlığa geçişin ilk sinyalleri verilerek Şiilik propagandası başlamıştı. Şahlığa geçiş süreci Şeyh İsmail ile birlikte son bulmuş ve İsmail'in yoğun mücadelesi sonucunda Safevi devleti kurulmuştur.

Dedesı Şeyh Cüneyd ve babası Şeyh Haydar'ın müritlerini bir araya toplayan Şah İsmail, Anadolu'da; Erzincan'da, Sarıkaya'da verdiği zorlu mücadelenin ardından babasının intikamını almak üzere Ferruh Yesâr Şirvanşah'a saldırarak Şirvan'ı ele geçirir. Daha sonra Akkoyunlu Hükümdarı Elvend'e saldırarak Kirman'ı, Fars'ı ve Azerbaycan'ı hâkimiyeti altına alır. Tebriz'e girerek Cuma hutbesini 12 İmam adına okutur ve burayı payitaht ilan ederek Safeviler (Kızılbaşlar olarak da bilinir) devletini kurar (1501).¹⁰⁰

Şah İsmail Tebriz'de Safeviler devletini ilan ettikten sonra, bölgede yoğun bir Şiilik propagandasına başlamış, halkın Şii mezhebini benimsemesi için her türlü baskı ve şiddeti uygulamıştır. Şah İsmail tarafından Arap devletlerinden bölgeye getirilen Şii âlimler bölgenin Şiileşmesini kolaylaştırmış, Fars ve Azeri toprakları kısa sürede Şiileşmeye başlamıştır. Şah Böylece Şiiliğin yaygın olmadığı, Fars ve Azeri Türkmenlerin ağırlıkta olduğu İran'ı, bir Şii devleti haline dönüştürmüştür.¹⁰¹

Bu yoğun Şiileştirme politikası sadece günümüz İran toprakları ile sınırlı kalmamış, Anadolu'nun içlerine kadar uzanma imkânı bulmuştur. Osmanlı Sultanı II. Bayezid'in de meseleye gereken ehemmiyeti verememesi, Şah'ın Anadolu'da daha rahat taraftar bulmasına yol açmıştır. II. Bayezid'in bu pasif tutumu Şehzade I. Selim tarafından tepki ile

⁹⁹ Nihat Çetinkaya, *Kızılbaş Türkler Tarihi, Oluşumu ve Gelişimi*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2005, ss. 411-413

¹⁰⁰ Ibid, s. 457

¹⁰¹ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze...*, s. 83

karşılancak ve Sultan Selim tahta geçer geçmez Safevi devletine karşı savaşmak için hazırlıklara başlayacaktır.

şah İsmail, devletini şii esasları üzerine bina etmişti fakat doğusunda ve batısında iki Sünni devlet kendisi için büyük risk taşırmaktaydı. Bu riskleri ortadan kaldırmak için doğusundaki zbek Muhammed şeybani Han ile savaşan İsmail, zbek Han'ı yenerek ldrtti (1510).¹⁰²

Kısa sürede Anadolu'daki Türkmen aşiretlerini etkilemeyi başaran şah İsmail, propagandalarına son hızla devam ediyor, bölgede bir takım ayaklanmalar çıkararak halkın Osmanlıya tabiiyetini kırmaya çalışıyordu.

Bu noktada önemli bir hususa değinmekte yarar vardır. Anadolu toprakları üzerinde Osmanlı-Timurlular ve Osmanlı-Safeviler mücadelesinin müsebbibi ekseri Azeri Türkleri olmuş, Osmanlı, sınırları dâhilinde yapılan bu nifak unsurlarını bastırmak gayesi ile tepki göstermiştir. Zira Kızılbaşlar tarafından çıkarılan şah Kulu ve Nur Ali Halife isyanları, Osmanlı İmparatorluğunun mevcudiyetini tehdit eder duruma gelmişti ki, Trabzon valisi olan şehzade Selim durumu ciddiyle takip etmekteydi. Yavuz Sultan Selim, Osmanlı tahtına oturur oturmaz, şah'a karşı sefere koyuldu.

Yavuz Sultan Selim'in ordusu her bakımdan çağın en ileri teknik imknlarına sahipti. Buna karşılık şah'ın ordusunda bu açıdan noksanlıklar bulunmaktaydı. Bu sebeptendir ki, topraklarına kadar gelen Yavuz Sultan Selim komutasındaki Osmanlı ordusunun karşısına çıkmaktan çekinen şah İsmail, uzun bir süre Osmanlı ordusundan kaçarak orduyu oyalamayđ ve yormayı denedi. Çaldıran ovasında iki ordu karşı karşıya geldi. Safeviler ağır bir yenilgiye uğradılar. şah İsmail ise yaralı bir vaziyette ordusunu, tahtını ve tacını savaş meydanında bırakarak son anda kaçmayı başardı.¹⁰³

Sultan Selim, kazandığı bu zaferle İmparatorluğun doğusunu sağlama almış, şii-Safevi propagandasını Anadolu topraklarından temizlemişti. şah İsmail ise aldığı bu ağır yenilginin etkisini uzun süre üstünden atamadı ve 1524 yılında hayatını kaybetti.

şah İsmail'in ölümünün ardından oğlu şah Tahmasp 1524 yılında tahta geçti. Uzun süre iktidar mücadeleleriyle uğraştı. Babasından devraldığı Osmanlı mağlubu Safevi devletini 50 yıldan fazla yönetimi altında tutmayı başardı. Çaldıran'da Safevi devletini ağır

¹⁰² mer Turan, *Medeniyetlerin çatıştığı...*, s. 69

¹⁰³ Hasırcızade Metin Hasırcı, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt:2, Merve Yayınları, İstanbul 2003, ss. 13-15

bir yenilgiye uğratan Yavuz Sultan Selim Han'ın ardından, Osmanlıya zirve dönemini yaşatan Kanuni Sultan Süleyman ile Şah Tahmasp'ın çağdaş olması, Şah'ın en büyük talihsizliği idi. Sultan Süleyman, Şah Tahmasp döneminde dört defa İran topraklarına girmiş, Irak'ı¹⁰⁴ Safevilerin elinden almıştır. Bu sebeptendir ki Şah Tahmasp, Osmanlı'nın bölgedeki etkisini ve gücünü kabul ederek ilişkilerini iyi tutmaya çalışmış ve siyasetini Osmanlı'ya tehdit olmayacak şekilde dizayn etmiştir.

Şah Tahmasp'ın 52 yıl süren Şahlığı 1576 yılında öldürülmesi ile sona ermiş ve Safeviler devleti Şah Abbas'ın tahta geçişine kadar pek etkili olamamıştır. 1576–78 yılları arasında tahta geçen II. İsmail, kısa süren saltanatı süresince kendisini Şii-Sünni mezheplerini yakınlaştırmaya adanmış, iki mezhep mensupları arasındaki düşmanlığı sona erdirmek için mücadele etmiştir. Fakat dedesi Şah İsmail döneminde başlayan Şiileştirme siyaseti bölgeyi oldukça Şiileştirmişti ve iki mezhep arasındaki hatlar oldukça keskinleşmişti. İşte bu yüzden Şah II. İsmail'in gerçekleştirmeye çalıştığı Şii-Sünni yakınlaşması başarıya ulaşamadı.¹⁰⁵

Şah II. İsmail'den sonra Muhammed Hüdabende (1578–1587) ve onun ardından Şah Abbas (1587–1629) Safevi tahtına oturdu. Şah, Kendisinden önce uzun süre sorun teşkil eden Kızılbaş ailelerini ve kendisine destek vererek tahta çıkaranları yok etmekle işe başladı. Ardından ordunun yeniden düzenlenmesi için ciddi reformlar gerçekleştirdi. Osmanlı'daki Yeniçeri ocağına benzeyen Tüfengçiler/Kullar birliğini oluşturdu.¹⁰⁶ Ayrıca bu birliğe bir denge teşkil etmesi bakımından, Türkmenlerden oluşan Şahsevenler birliğini de meydana getirdi.¹⁰⁷ Askeri reformların yanı sıra mali yapılandırmalara da önem veren Şah Abbas, kısa sürede Safeviler Devletini tekrar ayağa kaldırarak 1598 yılında Özbeklerden Meşhed'i ve 1623 yılında Osmanlılardan Bağdat'ı aldı.

¹⁰⁴ Bağdat, Sultan Süleyman zamanında 1534 yılında Osmanlılar tarafından fethedildi. Şah Tahmasp'ın, Şah II. İsmail'in ve Şah Muhammed Hüdabende'nin ardından Safevi ordusunda radikal düzenlemeler yapan Şah Abbas, Bağdat'ı tekrar ele geçirir. Osmanlı Padişahı IV. Murat ise 1638 senesinde Bağdat'ı tekrar hâkimiyeti altına alacak ve Bağdat Osmanlı'nın son dönemlerine kadar Osmanlı'nın himayesinde olacaktır.

¹⁰⁵ Nihat Çetinkaya, *Kızılbaş Türkler...*, ss. 551-554

¹⁰⁶ Osmanlı'da bulunan devşirme sistemi ve devşirilenlerin oluşturduğu yeniçeri ocağına benzer bir birlik de İran'da "*Gulam teşkilatı*" adı altında kurulmuştu. Hem Osmanlı devletinin hem de Safevi devletinin kuruluş aşamasında Türklük önemli ölçüde etkili olmuş fakat sonraki dönemlerde iki devlet de Türk olmayan unsurları devşirerek ordu içerisinde kullanmaya başlamıştır... Her iki kurum da yapısal olarak birbirine benzemektedir. Tek fark "Devşirme" teşkilatının "Türkleştirme", "Gulam" Teşkilatının ise "Farslaştırma" kurumu olarak çalışmasıdır. Gülara Yenisey, *İran'da Etnopolitik Hareketler 1922 – 2004*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s. 86

¹⁰⁷ Richard Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler, Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, (çev. F. Dilek Özdemir), İmge Kitabevi, Ankara 2004, ss. 99-100; Nihat Çetinkaya, *Kızılbaş Türkler...*, ss. 559-560

Şah Abbas döneminde Safeviler, ilim, kültür ve sanat açısından en parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemde devletin başkenti Kazvin'den İsfahan'a taşınmış, camiler, kervansaraylar, köprüler, medreseler inşa edilerek İsfahan dünyanın en güzel şehirlerinden birisi haline getirilmiştir. Safevilerin mimari açıdan merkezi haline gelen İsfahan'da Şah Abbas döneminde, Nakş-i Cihan meydanı, Kırk Sütun Sarayı, Ali Kapu, Şah Camii, Şeyh Lütfullah Camii, Si-o-se Pol Köprüsü gibi yapılar inşa edilmiştir.

Şah Abbas'tan sonra Safeviler devleti, askeri ve mali bakımdan gittikçe zayıflamaya başlamıştır. Şah Abbas'ın almış olduğu Bağdat tekrar Osmanlılar tarafından ele geçirildi. 18. yüzyıl başlarında Kirman eyaleti Beluciler tarafından, Horasan eyaleti Afganlar tarafından ve Mezopotamya Araplar tarafından istila ve işgal edildi. 1722 – 1730 yılları arasında İran'ı istila eden Afganları ancak Afşar Türklerinden olan Safevi komutanlarından Nadir Han bölgeden çıkartabilmişti. Nadir Han, İran'ın doğu bölgelerindeki kaybedilen toprakları tekrar fethederek 1736 yılında Şahlığını ilan etti. Safeviler devletinin kesintiye uğramasına sebep olan ve 10 sene hüküm süren Afşar hanedanlığı, Safevilerin Nadir Şah'ı öldürmesi ile sona erdi. Bu tarihten itibaren III. Abbas ve ardından III. İsmail tahta geçmiş, Zend hanedanlığının 1760 yılında kontrolü ele alması ile Safeviler Devleti tarih sahnesinden silinmiştir.

Sasanilerden sonra Safeviler ile İran toprakları üzerinde yine bir din devleti kurulmuş, üstelik adını da tarikatın kurucusundan almıştır. İran'ın kadim medeniyeti, daha önceden de defaatle vurgulandığı gibi, İslam dininin Arap topraklarından İran topraklarına yayılmasının ardından kendisine has İslam yorumunu oluşturmuş, Müslümanlığı Şii yorumu ile kabul etmiştir. Şeyh Cüneyd'in ve Şah İsmail'in, Şiiliği kullanarak Türkmen kabilelerini bir çatı altında toplaması, İran medeniyetinin kendisine has bir tezahürüdür denebilir. Zira Safevi Şiası Osmanlı'nın zaferine rağmen bölgede yok olmamış, kendi farklılığını korumayı başarmıştır. Dinin ve ulusal yapının azami ölçüde kullanıldığı Türk-Safevi devletinde bu vasıflar Kaçarlar dönemine kadar devam etmiştir.

Safevi devletinin zayıflamasının ardından, önce Afşar Türkmenlerine mensup Nadir şah yönetimi ele geçirmiş, ölümünün ardından da iktidar kavgası başlamıştır. Nadir Şah'ın yanında yetişen Zend kabilesine mensup Kerim Han, uzun süre Zend ve Lor boylarının

yanında ve Horasan'ın kuzeyindeki Bahtiyar topraklarında kalmış, Nadir Şah'ın öldürülmesiyle de İsfahan ve Fars'ta hükümetini kurarak Zend¹⁰⁸ hâkimiyetini başlatmıştır.

Yönetimi eline alan Zend Kerim Han, Kaçarların kuruluş sürecini başlatacak olan Muhammed Hasan Han ile 1753–1758 yılları arasında 5 yıl boyunca mücadele etti ve Muhammed Hasan Han'ı mağlup ederek öldürttü. 1779 yılına kadar iktidarda kalan Kerim Han'ın ardından hanedan arasında iktidar kavgaları başladı.

Kaçar Muhammed Hasan'ın oğlu Ağa Muhammed Han (1795–1797), Kerim Han'ın ölümünün ardından siyasi kargaşadan faydalanarak 1795 yılında Tahran'da tahta oturarak Kaçarlar devletini ilan etti. Aynı yıl kendisine isyan teşebbüsünde bulunan Afşar Hanedanı üyesi Şahrüh'u etkisiz hale getirerek Afşarlara son verdi. Ardından Maverâünnehir'i fethetmek istediye de, Rusya'nın İran topraklarına yönelmesi sonucu bu isteği yarıda kaldı. II. Katherina Gürcistan'ı kışkırtarak İran üzerine salmıştı. Bu tehlikeyi bertaraf etmek isteyen Ağa Muhammed Han, düzenlemiş olduğu Kafkasya seferi ile Gürcü Kralı Heraklius'a saldırmış; Rusya, planı dâhilinde 30.000 kişilik ordusu ile hızla Gürcistan'a yardım etmiştir. Derbend, Bakü ve Karabağ'a kadar ilerleyen Rus ordusu, II. Katherina'nın ölmesi ile geri çekilmek durumunda kaldı. Rusların çekilmesini fırsat bilen Ağa Muhammed Han, Gürcistan'a saldırmak istediye de 1797'da saltanatının ikinci yılında öldürüldü.¹⁰⁹

Ağa Muhammed Han'ın öldürülmesinin ardından Feth Ali Şah (1797–1834) tahta geçti. İran toprakları kaçarlar yönetimi altında, özellikle İngiltere ve Fransa'nın sömürgecilik sahası haline geldi. Her iki devlet de kendi milli çıkarları doğrultusunda İran'a karşı değişken tutum içerisindeydiler. I. Napolyon'un sömürge pastasından pay kapmak istemesi, İran üzerinden Hindistan'a ulaşabilme çabası İngiltere'yi rahatsız etmiş ve hem İran'a hem de Fransa'ya karşı zaman zaman tavır değiştirmesine sebep olmuştur. Feth Ali Şah, Ağa Muhammed Han'ın aksine, askeri ve siyasi kabiliyetleri bakımından çok yetersiz durumdaydı. Bu yüzden oğlu Abbas Mirza (babasının aksine bu yönleriyle gayet başarılı bir görünüm sergilemekteydi)'yı Tebriz'e Vali ve veliaht ilan ederek kendi eksikliğini oğlunun yeteneği ile örtmeye çalıştı.¹¹⁰

¹⁰⁸ Yasin İpek, *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı Babilik ve Bahailik*, Ekim Yayınları, İstanbul 2010, s. 14

¹⁰⁹ Ibid, ss. 21-24

¹¹⁰ Ibid, ss. 24-28

Yukarıda da bahsedildiği gibi, Fransa ve İngiltere'nin sömürge yarışında en önemli mücadele sahası haline gelen Kaçarlar yönetimindeki İran, bir yandan da Kafkasya'ya yayılmaya çalışan Rusya İmparatorluğu ile mücadele etmekteydi.

Ruslar sıcak denizlere inme gayesi ile defalarca İran'a saldırmış, 1800 yılında Gürcistan'ı ele geçirmişti. 1803 yılına kadar daha da ilerlemeyi başaran Ruslar, Karabağ ve Erivan'ı ele geçirince, Abbas Mirza yönetimindeki Kaçar ordusu Ruslarla savaşıarak Erivan'ı tekrar ele geçirmeyi başardı (1804). Kazanılan bu başarının ardından Rusya barış talep etmek zorunda kaldıysa da İran bu talebi reddetti. Bu tarihten itibaren Kafkasya'daki İran-Rus mücadelesi 1813 yılına kadar devam etmiş ve İran'ın ağır mağlubiyeti sonucunda Gülistan anlaşması taraflar arasında imzalanmıştır. Anlaşmaya göre; Gürcistan bütünüyle, Kafkasya'da Karabağ, Bakü ve Hazar kıyıları dâhil birçok bölge Rusya'ya bırakıldı. Kafkaslardaki toprak kayıplarını hazmedemeyen Feth Ali Şah, çaresiz bir şekilde, Rusya ve İngiltere ile tekrardan görüşmek amacı ile temas kurmaya çalıştı. Feth Ali Şah'ın bu zayıf durumdan yararlanan Rusya, 1820'den sonra İran'a tekrar saldırarak Abbas Mirza komutasındaki İran ordusunu ikinci kez mağlup etti (1827). Kazanılan bu galibiyet ile Tebriz'e kadar giren Ruslar, başkent Tahran'a doğru yönelince Feth Ali Şah Rusya ile anlaşmak zorunda kaldı ve iki devlet arasında Türkmençay anlaşması imzalandı.¹¹¹

Feth Ali Şah'ın ardından, veliaht olarak ilan edilen Abbas Mirza'nın oğlu Muhammed Mirza, Şehzade Ali Mirza ve Şehzade Hüseyin Ali Mirza arasında taht kavgası başladı. Mücadeleyi İngilizlerin ve Rusların da desteği ile kazanan Muhammed Mirza tahta çıktı. 14 sene süren saltanatı süresince pek bir etki gösteremeyen Muhammed Şah, iki kez Herat'ı kuşatmaya çalıştı. Ayrıca saltanatı süresince Ağa Han ve Seyid Ali Muhammed isyanları ile mücadele etmiş, Bâbîlik hareketi bu dönemde ortaya çıkmıştı.

Muhammed Han'ın ardından küçük oğullarından olan Nasıreddin Şah (1848–1896) tahta geçti. Göreve gelir gelmez sadrazam olarak atadığı Mirza Taki Han (Emir-i Kebir) sayesinde saltanatının ilk yıllarında boy gösteren çatışmaları bastırmayı başardı. Nasıreddin Şah'ın devraldığı Kaçarlar devleti siyasi, askeri ve iktisadi bakımdan oldukça zayıflamış, merkezi yönetim kendi egemenlik alanına söz geçiremez olmuştu. Batılılaşma yönünde yapılması planlanan reformların yanı sıra askeri ve iktisadi reformlar da hızlı bir şekilde Mirza Taki Han'ın yoğun gayretleri sonucu yapılmaktaydı. Yaklaşık 50 yıl süren

¹¹¹ Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu...*, s. 70; Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, (çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 50; Yasin İpek, *İran'da Kaçar...*, s. 55

saltanatının ilk yıllarında ardı ardına batılılaşma ve çağdaşlaşma adı altında reformları uygulamaya koyan ve batıcı bir reformist görünümünde olan Nasıreddin Şah'ın dış siyaseti genel olarak denge politikası üzerine kuruluydu. Osmanlı devletinden de etkilenecek batılılaşma yolunda başlatılan bu reformlar ile yurtdışında temsilcilikler açıldı, telgraf ve posta teşkilatı kuruldu, yollar yapıldı, batı tarzı eğitim veren okullar açıldı.¹¹²

Bütün bu batı tarzı yenilikler, İngiltere'ye ve Rusya'ya çeşitli imtiyazlar verilerek yapılıyor, bu da halkın tepkisine sebep oluyordu. 1851 senesinde çevresindekilerin kışkırtması ile Mirza Taki Han'ı öldürten Nasıreddin Şah, Muhammed Han zamanında başlayan ve yayılan Bâbîlere karşı çok sert tedbirler aldı. 1856–57 yıllarında Herat'ı geri almak istediye de İngiltere'nin buna müsaade etmemesi sonucunda Paris anlaşması imzalandı ve İran Afganistan'ı tanıyarak Herat'tan geri çekilmek zorunda kaldı.¹¹³

Nasıreddin Şah'ın Batılı ülkelere verdiği imtiyazlara biraz daha detaylı değinecek olursak, 1863 senesinde bir İngiliz şirketine Telgraf şebekesi altyapısı kurma imtiyazı verilmiş, 1872 yılında demiryolları, Kanallar ve barajlar yapılması gerekçesiyle İngiliz Baron Julies de Reuter'e ayrıcalıklar tanınmıştı. İranlıların bu imtiyazlara karşı ciddi şekilde tepki vermesi ve Rusların bu imtiyazlar yarışında İngiltere'ye baskı uygulaması sonucunda İngiliz vatandaşına verilen bu ayrıcalıklar iptal edildi. 1890 yılına kadar İngiltere ile Rusya arasında bu imtiyaz mücadelesi devam etmiş, 1890 yılında ise, sonrasında çok fırtınalar kopartacak olan Tütün imtiyazı meselesi ortaya çıkmıştır.¹¹⁴

1890 yılında, Nasıreddin Şah'ın üçüncü Avrupa seyahatinin ardından İran tütününün üretilmesi ve satışı dâhil bütün ticari haklarının 50 yıllığına İngiliz Imperial Tobacco Corporation'a devredilmesi ve karşılığında yıllık on beş milyon sterlin ve % 25 kar payı alınması kararlaştırılmıştı. Yapılan bu anlaşmanın halk ve ulema tarafından duyulmasının ardından çok şiddetli protestolar başlamış, özellikle tüccarlar yabancılara verilen bu imtiyaza karşı ayaklanmıştı. Şah'ın Avrupa ziyaretleri ve halktan uzaklaşan lüks yaşantısının masrafları verilen bu imtiyazlar sayesinde karşılanıyor, halk ise yoksullukla mücadele ediyordu. Bu durum devrin uleması tarafından da şiddetle protesto ediliyordu. Ayetullah Mirza Hasan Şirazi ve Hacı Mirza Hasan Aştiyani gibi âlimlerden tütün imtiyazına muhalif fetvalar yayınlandı. Bu fetvanın ardından tüccarlar da Ayetullah'a destek verip ülke çapında gösteriler düzenleyerek ticari hayatı boykot ettiler. Ulemanın

¹¹² Ervand Abrahamian, *Modern İran...*, ss. 55-56

¹¹³ Raymond Furon, *İran*, s. 157

¹¹⁴ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze...*, ss. 88-89

cihat çağrısı yapmasından çekinen ve tahtının selametinden korkan Şah Nasıreddin, 1892 yılında İngiliz şirketine vermiş olduğu bütün imtiyazları iptal etmek zorunda kaldı.¹¹⁵

Nasıreddin Şah, bu olaydan dört yıl sonra, Şahlığının ellinci yıl dönümünü kutlamak için hazırlıklara koyulduğu sırada yapılan bir suikast sonucu hayatını kaybetti.

3.8. İran'da Anayasal Monarşinin Oluşumu

Babasının ölümünün ardından 1896 tarihinde Kaçarlar devleti tahtına geçen Muzaffereddin Şah, saltanatı boyunca birçok sorunla boğuşmak zorunda kaldı. Devletin kasası boşalmış, halk yoksulluktan kırılr hale gelmişti. Bunun yanı sıra İngilizler ve Rusların artan baskıları Şah'ın manevra alanını oldukça kısıtlamaktaydı. Nasıreddin Şah dönemindeki Tütün isyanında olduğu gibi İran halkı; ülkenin içine düştüğü yoksulluk, Ruslara verilen imtiyazlar ve Şah'ın halktan kopuk, gösterişli yaşantısını protesto etmek amacı ile tekrar sokaklara dökülmüştü.¹¹⁶

Tüccarların ve pazar esnafının da iştirak ettiği bu gösterilerde, Şah'ın yetkilerinin kısıtlanması ve bir Anayasa oluşturulmasına yönelik talepler seslendirilmekteydi. Düzenlenen bu gösterilerin kitleler halini alması ve bütün ülke geneline yayılması sonucu Şah Muzaffereddin, halkın isteklerine cevap vermeyi kabul etmek zorunda kaldı ve yetkilerinin kısıtlanacağını kabul ederek halkın oluşturacağı bir meclisin kurulacağını, bu meclisin de bir Anayasa hazırlayacağını ilan etti (1906). Nitekim 4 ay sonra Muzaffereddin Şah İran'ın ilk Anayasasını imzalayarak Anayasal Monarşiyi başlatmış oldu. Bu olayın ardından kısa bir süre sonra da hayatını kaybetti.¹¹⁷

Muzaffereddin Şah'ın ölümünün ardından tahta geçen Muhammed Ali şah, Anayasal Monarşiye geçiş ile birlikte kurulmuş olan meclisi kabul ederek anayasayı onaylamak zorunda kaldı. Tahta çıkabilmek için yetkilerinin bu denli kısıtlanmasını kabul etse de, yönetime geldikten kısa bir süre sonra Kazak askerlerinden oluşturduğu birliklerle Meclisi bombalamıştır.

Parlamenter iradeyi yok etme konusunda Abrahamian, 3 temel sebebe vurgu yapmaktadır. Bunlardan ilki, 1907 yılında İngiltere ile Rusya'nın aralarında anlaşmasıydı. Bu anlaşmaya göre; İran toprakları 3 bölgeye ayrılıyor ve kuzey Rusların, güney

¹¹⁵ Mazlum Uyar, *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, Emre Yayınları, İstanbul 2008, ss. 53-56; Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu ...*, ss. 73-74; Yasin İpek, *İran'da Kaçar...*, ss. 99-100

¹¹⁶ Burhan Bozgeyik, *Bütün Cepheleriyle...*, s. 157

¹¹⁷ Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu...*, ss. 76-78

İngilizlerin, denetimine bırakılıyor, geri kalan bölge ise tarafsız bölge olarak ilan ediliyordu. İkinci sebep; Meclisin, Şah'ın birçok yetkisini kısıtlaması veyahut elinden alması olmuştu. Üçüncü sebep ise liberal-laikçi reformistler ile ulema arasında yaşanan çatışmalarının dozunun aşırı derecede artmasıydı. Bütün bu olayların üzerine Şah Muhammed Ali, Kazaklara emir vererek meclis binasını bombalattı ve çoğu parlamenter üyesi orada hayatını kaybetti. Hayatta kalmayı başaran vekillerden yakalananlar ise idam edildi. Bu olaylardan sonra topyekûn olarak halk, yönetime karşı ayaklanmak için Tebriz, Meşhed ve Reşt dâhil olmak üzere İran'ın birçok bölgesinden Tahran'a doğru akın etti. Yaklaşık bir sene süren bir iç savaşın ardından halkın iradesi galip gelerek Şah Muhammed Ali yönetimden uzaklaştırıldı ve Rusya'ya sürgün edildi. Yerine oğlu Ahmet Şah tahta geçirildi.¹¹⁸

Muhammed Ali şah zamanında İngiltere ve Rusya arasında imzalanarak İran'ı bölgelere ayıran anlaşmanın doğurduğu tepkiler, Ahmet Şah döneminde de devam etmekteydi. Ahmet Şah ile ikinci meclis açılmış ve anayasa tekrar yürürlüğe konulmuştu. Fakat ülke yabancı güçlerin kontrolünden kurtulamıyordu. 1911 yılında, Şah'ın Amerika'dan ülkenin mali sıkıntılarını gidermesi amacı ile baş haznedarlığına getirdiği mali danışman Shuster, Rusların İran üzerinde kontrol ettiği sahaya müdahale edince Ruslar, 1909 yılında Azerbaycan bölgesini işgal ederek Tahran'a doğru yöneldiler. İngiltere ise 1911'de İran'ın güney bölgelerini işgal etmişti. Bu olay ile otoritesini tamamen yabancı devletlere kaptıran Kaçarlar, 3 yıl sonra çıkan Birinci Dünya Savaşı'nda tarafsızlıklarını ilan etseler de, İngilizlerin ve Rusların işgaline uğramaktan kurtulamadılar. Savaşta Rusya'nın yenilgisi, İngiltere'nin İran'a tek başına hâkim olabilmesinin önünü açtı ve İran ile İngiltere arasında, İngiltere'ye askeri ve siyasi bakımdan belirli imtiyazların verildiği bir anlaşma imzalandı. Bu anlaşma ile İran ağır bir yenilgiyi kabullenmiş, Kaçarların yönetimde pek bir etkisi kalmamıştı. Nitekim son Kaçar Şah'ı Ahmet, ülkeden kaçmaya hazırlanıyordu.¹¹⁹

Türklüğün ve de özellikle Şiiliğin ön planda tutulduğu Safeviler devletinde Şah İsmail, bizzat dini kimliği ile ön plana çıkmış ve Türkleri bir çatı altında toplayarak Safevileri kurmuştu. Şah İsmail ile başlayan bu dini kimlik diğer Safevi hükümdarlarınca da benimsenmiş ve devletin yıkılışına kadar Safeviler bir din devleti olarak yönetilmişti.

¹¹⁸ Ervand Abrahamian, *Modern İran...*, ss. 66-71

¹¹⁹ Ibid, ss. 74-83

Kaçarlar devleti ise bu bakımdan Safevilere nazaran daha az dini bir kimliğe sahipti. Kaçar Şahları kendilerini gaipteki imamın yeryüzündeki temsilcileri olarak addetmiyorlar, dini mevzuları ulemaya bırakıyorlardı. Ulemanın kayıp imam adına açıklama yapması ve fetvalar vermesi, halk tarafından ulemanın da merkezi otoritenin yanı sıra meşruiyet kazanmasını sağladı. Halk nezdinde kazanılan bu itibar ile ulema, hem sistematikleşerek hiyerarşik bir yapıya büründü hem de siyasi ve iktisadi bakımdan güçlenerek sosyal hayata daha fazla müdahil olmaya başladı.¹²⁰

1890 yılında Nasıreddin Şah'ın son Avrupa seyahatinde İngiltere'de bulunan İran büyükelçisi Malkom Han'a mili piyango imtiyazının verilmesi, ulema tarafından şeriat hükümlerine aykırı olduğu gerekçesi ile ciddi şekilde protesto edilmiş ve bu imtiyaz Şah tarafından iptal edilmişti. Yine Şah'ın tütün imtiyazını İngiliz şirketine vermiş olması, milli duyguları ön planda tutan ve yabancı yayılcılığına karşı çıkan ulemanın, halkında desteğini alarak merkezi otorite karşısında önemli ölçüde nüfuz kazanmasına sebep olmuştur. 1891 yılında Mirza Hasan Şirazi'nin tütün imtiyazına karşı verdiği fetva, Mirza Hasan Aştıyani'nin de desteği ile bütün İran'da halkın merkezi yönetime karşı boykot etmesini sağladı. Boykot saray içine kadar sirayet etmişti. Sonuç olarak tütün imtiyazını tümüyle iptal eden Şah, ulemaya da benzer meselelerde artık kendilerinin de fikirlerinin alınacağını bildirerek uzlaşmacı tavır içine girmişti. Daha sonraki dönemlerde de ulema, Rusya'dan alınan kredilerin nerelere harcadığının açıklanması, alkol satışının yasaklanması ve Bahaîlerin bastırılması hususunda Şah'tan taleplerde bulunmuşlardır.¹²¹

3.9. Pehlevi Hanedanlığının Kuruluşu

Kaçarların son dönemine doğru, I. Dünya Savaşı'ndan sonra İran'da tam bir kaos ortamı hakimdi. Ülke toprakları fiilen işgal edilmiş vaziyetteydi. Yabancılar verilen imtiyazlar ve ülkede yaşanan iktisadi sıkıntılar halkın ayaklanmasına sebep olmuş, Şah'ın otoritesi ciddi şekilde sarsılmıştı. Şah görünürde tahtında otursa da, 1919 yılında imtiyazlar yarışında Almanya ve Rusya'nın arasından sıyrılarak öne çıkan İngiltere, İran siyasetine tam anlamıyla nüfuz ediyordu. Bu da halkın yönetime karşı topluca ayaklanması için yetiyordu. Böylesi bir dönemde Kazak Askeri Birliği altında Tahran'a gelen ve tarih sahnesine çıkan Albay Rıza Pehlevi, İngilizlere ve yönetime karşı gerçekleşen halk protestolarının ülke geneline yayılması sonucunda, olaylara müdahale ederek kontrolü

¹²⁰ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze...*, ss. 86-87

¹²¹ Mazlum Uyar, *İran'da Modernleşme...*, ss. 51-60

eline almıştı. Bu andan itibaren atmış olduğu adımlarla Şah'ı, kendisini yavaş yavaş devletin üst kademelerine taşıması yönünde zorlayacak ve nihayetinde devleti eline geçirecekti.

1921 yılında Gilan bölgesinde Sovyet destekli bir ayaklanma çıkmıştı ki, Mirza Küçük Han liderliğindeki bu ayaklanma başkent Tahran'a doğru yönelmekteydi. Ülkede siyasi açıdan ciddi bir krize sebep olan bu olay karşısında Şah Ahmed etkisiz kalmıştı. Yaşanan bu kargaşayı fırsat bilen Rıza Han ve Ziya Tabatabai, İngilizlerin de yardımı ile 1921 Şubat'ında yönetime karşı darbe girişiminde bulundular. Netice de Tabatabai başbakanlığa, Rıza Han ise ordu komutanlığına getirildi. Ardından Savunma bakanlığını da ele geçiren Rıza Han, Tabatabai'yi istifaya zorlayarak hem başbakanlığı hem de Genelkurmay başkanlığını eline aldı.¹²²

1925 yılına kadar başbakanlık görevine devam eden Rıza Han, Şah Ahmed'in İran'ı terk ederek Avrupa'ya kaçmasıyla yönetimdeki bütün gücü eline almış oldu. 1925 yılında Meclisin aldığı kararın ardından da İran Şah'ı ilan edilerek tahta oturdu. Böylelikle hem Kaçar hâkimiyeti son buldu hem de Safeviler döneminden beri var olan Türk yönetimi Farsların eline geçmiş oldu.

Kaçar Şah'ı, son dönemlerine doğru Rıza Pehlevi ile bir güç mücadelesine girmişti. Hem Şah hem de Rıza Pehlevi açısından bu mücadelede muvaffak olabilmek için ulemanın ve İngilizlerin desteği şüphesiz çok önemliydi. Bu sebeptendir ki, Şah ve Rıza Han her iki tarafında desteğini alabilmek için yoğun mücadeleler verdiler. İlk sıralarda Cumhuriyetten yana tavır takınan Rıza Pehlevi, Mustafa Kemal Atatürk'ten de ilham alıyordu. Fakat ulemanın Cumhuriyete bakışı oldukça menfiydi. Ahmed Şah'ın bu meseleyi aleyhte propaganda olarak kullanması ve ulemanın Cumhuriyet yönetimine karşı bu olumsuz tavrı Rıza Han'ın bu fikrinden vazgeçmesine sebep oldu. Ulemaya, Cumhuriyetin karşısında yer aldığının garantisini veren Rıza Han, sonuç itibari ile İngilizlerin ardından ulemanın da desteğini alarak tahta çıkmaya muvaffak oldu.¹²³

3.10. Monarşi'den Cumhuriyete; Pehleviler Dönemi

Kaçarlar döneminde son derece güçlenen Şii ulema, Kaçarların yıkılışı akabinde Pehlevilerin kuruluşunda da başrolü oynadı. Zira Rıza Pehlevi, tahta çıkmak için ulemanın

¹²² Ervand Abrahamian, *Modern İran...*, ss. 87-88; Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze...*, s. 192

¹²³ Şahrüh Ahavi, *İran'da Din ve Siyaset (Pehlevi Devrinde Ulema-Devlet İlişkileri)*, (çev. Selahattin Ayaz), Yöneliş Yayınları, İstanbul 1990, ss. 69-71

desteğine ihtiyaç duymuş, 1921 yılında İran dışındaki 80 din adamının tekrar İran'a dönmesini kabul ederek o yıllarda ulemanın sempatisini kazanmaya çalışmıştı. İktidarının ilk yıllarında medreselere mali yardım yapmayı ihmal etmeyen Rıza Pehlevi, kutsal olarak görülen Necef ve Kerbela'ya gitme geleneğini de devam ettirmekteydi. Halk arasında Ayetullah ve Hüccetü'l İslam gibi dinsel unvanların ilk kez kullanıma girmesi de bu yıllara rastlar.¹²⁴

Bu durum çok uzun sürmedi. Başlangıçta ulemanın desteğini alan Rıza Şah, zamanla ulemaya aleyhte, sosyal hayata ve dine yönelik bir takım reformlara girişti. Esasen bu reformlar bir bakıma Mirza Taki Han'ın bir zamanlar başlatmış olduğu reformların devamı niteliğindeydi. Rıza Şah'ın, İktidarı boyunca ulemanın etkisini kırmaya yönelik yaptığı bu reformlar kapsamında; başbakanlığı döneminde başlatılmış olan asker alımları yasası Mayıs 1925'te yürürlüğe girdi.¹²⁵ Haşhaş ekimine kısıtlama getirildi, bazı Ayetullahlar Kum'dan sürüldü. Vakıf ve derneklerin yönetimi, kurulan vakıflar bakanlığına devredildi. Peçe ve örtü yasaklanarak Avrupalı tarzda şapka ve kıyafet giyilmesine ilişkin kanun çıkarıldı. Medreseler kapatılarak modern okullar açıldı. Din dersleri müfredatı yeniden düzenlendi. Tahran Üniversitesi ve buraya bağlı İlahiyat Fakültesi kuruldu. Avrupa'ya birçok burslu üniversite öğrencisi gönderildi. Yapılan hukuk reformu ile Şeriat mahkemelerinin yetki alanı sembolikleştirildi ve devlet mahkemeleri kuruldu. Bütün bu reformların yanı sıra, Rıza Şah, merkezi yönetimi güçlendirmek için düzenli bir orduya ihtiyaç olduğunun farkındaydı. Zaten darbenin hemen ardından ordu ile ilgili çalışmalara başlamıştı. Deniz ve Hava kuvvetleri kuruldu.¹²⁶

Yapılan bu değişiklikler ile ulemanın siyasete ve sosyal hayata yönelik etkisi iyice bastırılmış, ülke, bu reformlar ile batı tipi çağdaşlaşma yolunda mesafe kat etmeye başlamıştı. Kaçarlar döneminde son derece etkin durumda olan ulema, Rıza Şah döneminde kendisine yönelik uygulanan bütün bu baskılara rağmen, isyankâr bir tutum içerisinde olmamıştı. Fakat bu durum oğul Şah Pehlevi döneminde, babası kadar radikal reformlara imza atmamasına rağmen değişecek ve din adamları, tarihte eşine az rastlanır bir devrime imzalarını atacaklardı.

¹²⁴ Ervand Abrahamian, *Modern İran...*, s. 113

¹²⁵ Bu yasa, askeri hizmete alımlarda kimlerin askerlikten muaf olup olmayacağını belirleyen bir yasa olması sebebi ile medrese öğrencilerini yakından ilgilendiriyordu.

¹²⁶ Serpil Üşür, *Din Siyaset ve Kadın (İran Devrimi)*, Alan Yayıncılık, İstanbul 1991, ss. 53-54

Şer'i mahkemelerin yetki alanı; evlilik-miras gibi belirli konularda olmak üzere, devlet mahkemelerinin onayı ile bir nevi danışmanlık görevine indirgeniyordu. Hüküm verme yetkisi olmayacak, bu yetki kurulan devlet mahkemelerine ait olacaktı. Şahruh Ahavi, *İran'da Din...*, s. 85

Rıza Han, Fars temelleri üzerine kurduğu devletini gayri-Fars niteliklerden temizlemeye başlamıştı. Bu kapsamda; Arapça ve Türkçe kelimeler temizlenmeye çalışılıyor, bu kelimelerin yerlerine Farsçaları uyduruluyordu. Değişikliğe devletin adı ile başlayan Rıza Şah, 1935 yılında o güne kadar Persia (Fars) olarak bilinen devletin adını “İran” Aryaniler’in yaşadığı yer olarak değiştiriyordu.¹²⁷ Bunun yanı sıra birçok kavram ve yerleşim yerine Farsça isimler verildi.

Tekrardan dönemin siyasi olaylarına dönecek olursak; Rıza Şah, William Knox D’Arcy ile yapılan petrol anlaşmasını ve Anglo Persian Petrol anlaşmasını tek taraflı olarak iptal etti. Bu anlaşma toplam petrol gelirlerinin % 16’sını İran’a veriyordu ve anlaşma 1961 yılına kadar geçerliydi. İşletme payında yüzde 4 gibi küçük bir artış karşılığında Şah, şirketin imtiyazını 1993’e dek uzatmıştı.¹²⁸

Rıza Şah’ın, yapmış olduğu darbenin ardından elde ettiği saltanatı gergin bir ortamda başlamıştı. Kaçarlar döneminde yarı bağımsız halde bulunan etnik gruplar Rıza Şah’ın merkezileştirme politikaları neticesinde büyük bir değişime uğramışlardı. Bozulmaya başlayan bu geleneksel yapı, doğal olarak bu etnik grupların tepkisine neden olmuştu. Bu tepkiler, Birinci Dünya Savaşının ardından hat safhaya ulaşan yabancı işgalleriyle de yönetime karşı açık bir isyan haline dönüşmeye başlamıştı. İlk isyan dalgası, özellikle 1919 – 1920 yıllarında, İran’ın kuzey bölgelerinde Horasan, Gilan, Reşt, Azerbaycan’ın birçok büyük şehrinde, Türkmen Sahra’da başlamıştır.¹²⁹

Daha önce de belirtildiği üzere, 1921 yılında Gilan bölgesinde Mirza Küçük Han tarafından başlatılan Sovyet destekli ayaklanma ile Gilan Cumhuriyeti ilan edilmiş ve bu isyan hareketi sadece Gilan’la sınırlı kalmamış, İran Azerbaycanlıları ve İran Kürtleri de bu kargaşa ortamını fırsat bilerek isyan teşebbüsünde bulunmuşlardı. Tebriz’de Muhammed Hıyabani liderliğinde başlatılan ayaklanma sonucunda “Azadistan” devleti kurulmuştu.¹³⁰

Yine 1924 – 26 yılları arasında Kürtler, 1926 da Huzistanda Araplar ile Beluciler bu isyan hareketinde yerlerini almışlardı.¹³¹ Kısacası ülkenin her köşesinde bulunan etnik gruplar, kendi etki alanlarında merkezi yönetime karşı kafa tutmaktaydılar. Rıza Şah’ın

¹²⁷ Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu...*, s. 99

¹²⁸ Ervand Abrahamian, *Modern İran...*, s. 127

¹²⁹ Gülara Yenisey, *İran’da Etnopolitik...*, s. 112

¹³⁰ Brenda Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, (çev. Ali Gara – Vüsal Kerimov), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 49

¹³¹ Gülara Yenisey, *İran’da Etnopolitik...*, ss. 112-113

daha saltanata gelmeden önce bastırmaya başladığı bu isyanlar, katı askeri müdahalelerin yanı sıra, sosyal dengede değişim, zorunlu göç, iskân ve de sıkı bir Farslaştırma politikası ile bastırılabilirdi. Toplumda var olan geleneksel yapı, gerek Farslaştırma uygulaması gerekse yapay sınırların ve kavramların belirlenmesi ile yıkılmaya çalışıldı. Safeviler döneminde başlayan ve Pehlevilere kadar devam ederek toplumu ayakta tutan 500 yıllık Şii üst kimliği yerini milliyetçi Fars üst kimliğine bırakıyordu.

İkinci Dünya Savaşına kadar yapmış olduğu reformlar ve modernizasyonlar ile ülkesinin otoritesini dış devletlere karşı sağlamlaştırmaya çalışan Şah Rıza Pehlevi, zaman zaman bu güçlere karşı direniyor, verilen imtiyazların İran lehinde yeniden düzenlenmesini sağlıyordu. Bu kapsamda Rıza Şah, 1928’de Avrupa ülkelerine verilmiş olan imtiyazları kaldırmış, 1931’de İran hava sahasını Alman Lufthansa şirketine açmış ve 1932’de İngiliz William Knox D’Arcy’e verilen petrol imtiyazını İran lehine yeniden düzenlenmesini sağlamıştı. Her şeyden öte Almanya ile bir yakınlaşma süreci başlamıştı. Bu yakınlaşma, ileride Rıza Şah’ı tahtından edecek gelişmelerden de biri olacaktı ki Rıza Şah, İran üzerindeki İngiliz ve Sovyet baskısını kırmak için Hitler Almanyası ile yakın ilişkiler içerisine girmişti.¹³² Fakat bu yakınlaşma çabaları 1941 yılında İngiltere ve Sovyetler Birliği’nin İran’ı işgal etmesi ile başarısızlıkla sonuçlanmış oldu.

İşgalin sonunda siyasi ve askeri bakımdan otoritesini sağlayamayan Rıza Şah, oğlu Muhammed Rıza Pehlevi adına tahttan çekilerek sürgüne gönderilmeyi kabul etti.

İsviçre’de aldığı eğitimin ardından İran’da askeri eğitime devam eden Muhammed Rıza Pehlevi, Sovyetler Birliği ve İngiltere’nin Rıza Pehlevi’yi sürgüne yollamasının ardından tahta oturdu (1941). Rıza Şah’ın 1921 – 25 yılları arasında Kaçarlar yönetimine son vererek devletin başına geçtiği günden beri merkezi otoriteyi güçlendirmek ve bağımsız bir İran’a sahip olmak amacı ile yapmış olduğu reformlar ve modernizasyonların ardından, görünürde ciddi bir değişim gerçekleştiren ve uluslararası siyasette söz sahibi olmaya çalışan İran, İngiltere ve Sovyetler’in ağır darbesinin ardından en zor dönemlerinden birini yaşıyordu. Buna oğul Rıza Pehlevi’nin de tecrübesizliği eklenince İran, 1941 – 1946 yılları arasında kontrolün başbakanların elinde olduğu bir devlet görüntüsünden çıkamadı. Zira Muhammed Rıza Pehlevi, bu iki işgalci gücün dayatmaları ile tahta oturmuş, uzun bir süre kendi otoritesini tam manasıyla eline almakta zorlanmıştı.

¹³² Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu ...*, s. 99

İktidarı beklemediği anda eline alan her yönetici gibi, bütün taraflara karşı mesafeli davranıyor, kimseyi karşısına almamaya gayret ediyordu.

1942 yılında işgalin sona erdiğini ve savaşın ardından işgalci güçlerin İran'dan çekileceklerini belirten anlaşma ve hemen ardından 1943'de Tahran konferansı ile Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin bu anlaşmaya onay vermesi, İran'ın işgalcilerden tecrit edilerek bağımsızlığını kazanması noktasında Şah Rıza yönetiminin lehine bir gelişme oldu. ABD ve İngiltere'nin Sovyetlere uyguladığı baskılar sonucunda İran'a destek verildi ve 1946 yılına kadar bütün Sovyet Birlikleri bölgeden çekildi.

Şah Muhammed Rıza Pehlevi, genç yaşta tahta çıktığında yasalara saygı göstereceğine dair yemin etmiş, sosyal projelere mali kaynak ayırarak hastaneler, kütüphaneler yaptırmak sureti ile altyapı-üstyapı gibi hizmetlere ağırlık vermişti. Bu dönemde, özellikle Rıza Şah'ın ulemaya yönelik uyguladığı baskılar neticesinde ulema her bakımdan zorlu bir dönemden geçiyordu ki, bu baskıların azaltılması adına Şah Muhammed Rıza, babasının vaktiyle devlet başkanlığına bağladığı vakıfları serbest bırakmıştı. Yine babasının uygulamaya koyduğu kılık kıyafet kanunu ile örtü ve peçe yasağını kaldırarak bu hususta Ayetullah Ağa Hüseyin Kumi'ye teminat verdi.¹³³

Oğul Pehlevi'nin tahta oturması ile ulemanın desteğini alma çabaları, kısa bir dönem içinde ulemanın tekrar toparlanmasına sebep oldu. 1949 yılında Ayetullah Burucerdî, Kum şehrinde 2000'den fazla âlim bir araya getirerek bir konferans düzenlemiş ve ulemanın siyasetten uzak durmasına, siyasete müdahil olmamasına yönelik bir karar çıkartmıştı. Her ne kadar müçtehitlerden bazıları bu kararlara uymasa da, ulemanın içinde bölünmeler olmaması konusunda hayli dikkatliydi. Yapılan bu konferansa ve alınan kararlara rağmen, 1950'lerden sonra siyaset sahnesine tekrar çıkan din adamları, 1951 senesinde Anglo Iranian Petrol şirketinin millileştirilmesi yönünde fetvalar verdiler. 1952 yılında Ayetullah Muhammed Behbehani ve Ayetullah Burucerdî, başbakan Musaddık'ın kadınların oy verebilmesinin önünü açacak olan yasayı engellemeye çalışıyordu.¹³⁴

Ulema arasında farklı görüşlere mensup müçtehitler de bulunmaktaydı. Örneğin solcu olarak bilinen Ayetullah Ali Ekber Burkai'nin 1953 senesinde Kum'a düzenlemiş olduğu bir ziyaret sırasında göstericiler tarafından protesto edilmesi, adeta ulemanın sol ideolojiye bakış açısının bir tezahürü niteliğindedir. Ulemanın desteğini alan başbakan

¹³³ Ervand Abrahamian, *Modern İran...*, s. 132

¹³⁴ Şahruh Ahavi, *İran'da Din...*, ss. 119-124

Musaddık'ın Ulusal Cephe'si de bu protestolarla daha da sıkıntılı bir döneme girmişti. Başbakan Musaddık'ın petrolü millileştirme hareketinde, Ali Ekber Burkai dışında, Ayetullah Kaşani de Musaddık'a destek veren ulema arasındaydı.

Ulemanın İlk dönemlerde Musaddık'a verdiği bu destek, özellikle sol ideolojinin din adamları tarafından endişe ile karşılanmasından dolayı zamanla muhalefete dönüşmüştü. Zira bu muhalefet, petrolün millileştirilmesi gibi devletin son derece menfaatine olan bir konuda bile olsa, sol ideolojinin güç kazanabilmesi tehlikesi ulemayı Ajax operasyonuna destek vermeye zorlamıştı.

Ulusalçı Cephe (Cephe-i Milliye), Muhammed Rıza Şah Pehlevi'nin tahta oturması ile başlayan ve başbakan Musaddık'ın 1953 yılında devrilmesine kadar etkisini gösteren siyasi bir hareketti. Hem Şah'a hem de İngiltere'ye karşı yürütülen ve milli kimlik ve egemenlik sloganları ile şekillenen bu hareket; İran Partisi, İran Halk Partisi, Özgürlük hareketi, Emekçiler Partisi, Ulusal Parti, Pan-İranist Parti, Tahran Pazar Ticareti Derneği ve Zanaatkâr localarından meydana gelmekteydi.¹³⁵

Daha çok aydın kesimden oluşan Ulusalçı Cephe; Liberalizm ve Modernizm kavramlarına kökten bağlı, milliyetçi bir ideolojiye sahipti. Ayrıca ulemanın siyasetten uzak tutulması gibi seküler görüşleri de benimsemekteydi. Siyasal olarak örgütlenmesine 1949 yılında Muhammed Musaddık'la başlayan Ulusal Cephe hareketi, İran petrolünün millileştirilmesi fikri ile meclis çatısı altında mücadele etmekteydi. Orta sınıfın desteğini alarak sokak gösterileri ile kitlesel bir harekete öncülük eden Musaddık, Tudeh'in genel grevi ertesinde mecliste hükümeti kurabilmek için gerekli oyu almayı başarmıştı. Meclisin petrol konusunda aldığı karara muhalefet eden dönemin başbakanı Ali Razmara'nın öldürülmesi, Şah'ın 1951 yılında ulusalçı hareketin kurucusu ve lideri Musaddık'a başbakanlık koltuğunu vermesini sağladı.

Anglo-Iranian petrol şirketinin millileştirilmesi gerekliliğini belirten Musaddık, görevi alır almaz İran Ulusal Petrol şirketini kurdu. Anglo-Iranian petrol şirketi ile temasa geçerek kurmuş olduğu Ulusal petrol şirketine petrol kuyularını ve boru hatlarını devralmasını emretti. İngiltere ile bağları koparma noktasına getiren Musaddık bütün diplomatik temsilcilikleri kapattı. İngiltere ile petrol konusunda adeta siyasi bir kriz yaratan Musaddık, hızını alamadan Şah'a karşı meydan okumaya koyuldu. Seçim

¹³⁵ Hüseyin Beşiriye, *İran'da Devlet, Toplum ve Siyaset*, (çev. Mehmet Koç), Ağaç Kitabevi Yayınları, İstanbul 2009, s. 23

kanununda reform teşebbüsünde bulundu, başaramayınca meclis seçimlerini durdurdu. Ardından savaş bakanını kendisi tayin etmek isteyince tekrar Şahla karşı karşıya geldi. Bu arada Şah'ın otoritesi günden güne azalıyor, halkın desteğini almakta zorlanıyordu. Halkı yanına almayı başaran Musaddık ise, kitleleri sokağa dökerek genel grev başlatmıştı. 21 Temmuz (30 Tir) günü milli ayaklanma günü ilan edilmiş, şah geri adım atmak zorunda kalmıştı. Nitekim Muhammed Musaddık'ın karşısında bütün desteğini kaybeden Şah, ülkeden kaçmak zorunda kalacaktı.¹³⁶

1951–52 yılları arasında Musaddık'ın petrolü millileştirmesinin ardından Amerikan ve İngiliz stratejisi, Musaddık'ı batılı şirketlerden oluşan bir konsorsiyuma petrolün devredilmesi hususunda ikna etmek olmuştu. Fakat her şeye rağmen ikna edilemeyen Musaddık'ı, yaşanan gerginliklerin ve Şah'ın ülkeyi terk etmek zorunda kalmasının ardından darbe ile devirmekten başka bir yol kalmamıştı.

Amerikan CIA ve İngiliz MI6 gizli servislerinin ortaklaşa yürüttüğü darbe planı, Ayetullah Behbehani ve Ayetullah Kaşani gibi din adamlarının da desteği ile hayata geçmişti. 19 Ağustos 1953 tarihinde, oluşturulan askeri birliklerin, gösteriler eşliğinde Tahran'ın merkezine girmesi ile başbakan Musaddık devrildi ve yerine Zahidi başbakan olarak atandı (Ajax operasyonu)¹³⁷. Böylece Şah Muhammed Rıza Pehlevi, kendisine uzun zamandır meydan okuyan Musaddık'a karşı Amerikan ve İngiliz desteği sayesinde başarı kazanmış oldu. Yapılan bu askeri darbenin ardından, Musaddık'ın başını çektiği Ulusal Cephe ve Tudeh gibi Ulusalçı-Sosyalist ideolojiler ciddi derecede güç kaybettiler. Toplumda yer edinen bu siyasi akımların bir anda güç kaybetmesi, Şah'ın geri dönüşüne destek veren ulemanın uzun vadede güçlenmesine sebep olacaktı. Öyle ki, 1979'a uzanan İslami hareketin temelleri bu dönemde atılmaya başlanmıştı.

Ajax operasyonu ile İran'a tekrar dönen Şah, Musaddık'ı ve Ulusal Cephe'sini yok etmiş, millileştirilen petrol işletim hakkını, oluşturulan çok uluslu bir konsorsiyuma devretmişti. Yapılan anlaşmaya göre petrol işletim hakkının % 50'si İran'a, geri kalanı çok uluslu şirketlere verilecekti.

Muhammed Rıza Şah'ın darbe sonrasında tekrar tahta oturması, 1953'ten önce takındığı pasif tavrı üstünden atarak monarşinin kendisine tanıdığı meşru-gayrimeşru bütün imkânları kullanmasını sağlayacaktı. Bu açıdan, Musaddık örneğinde

¹³⁶ Ervand Abrahamian, *Modern İran...*, ss. 155-156

¹³⁷ *Ibid*, ss. 159-161

olduğu gibi kendisine ve Batı'ya karşı ters düşebilecek ideolojileri ortadan kaldırabilmek için var gücüyle çalışmaya başladı.

Devleti ayakta tutan ve mevcudiyetinin devamını sağlayan en önemli kurum olan Silahlı Kuvvetler, bu anlamda en çok üstünde durulan kurum oldu. Bu kapsamda, Musaddık'ın ismini Savunma Bakanlığı olarak değiştirdiği Savaş Bakanlığı tekrar eski ismi ile değiştirildi. 1954–1977 yılları arasında askeri bütçe 10 kattan fazla artacaktı. Askeri harcamaların yıllık bütçedeki payı 1954'te 60 milyon dolar iken 1977'de 121 kat artarak 7,3 milyar dolara ulaşmıştı. 127.000 olan asker sayısı 420.000'e çıkartılmıştı. Bunun yanı sıra petrol gelirleri 20 yıl içinde yıllık 588 katı aşan bir artış sağlamış, artan bu petrol gelirleri sayesinde son teknoloji silahlar, tanklar, uçaklar, füzeler gibi askeri mühimmat alınarak İran ordusu bölgenin en güçlü ordusu haline getirilmişti.¹³⁸

Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin otokrasisini garanti altına alan bu askeri harcamalar, 1957 yılından itibaren Şah'ın kurduracağı SAVAK istihbarat teşkilatı ile de askerin giremediği bölgelere girerek bu otokراسiyi pekiştirecekti. SAVAK¹³⁹, İran'da ülke genelinde faaliyet gösteren, yalnızca Şah'a karşı sorumlu olan ve rejimi korumak amacı ile legal ve illegal bütün yöntemleri kullanan gizli bir polis teşkilatıydı. Resmi olarak nerede olduğu belli olmayan ama ülkenin her köşesine gizli bir şekilde konumlanmış bir örgütlenmeye sahipti. Sıradan insanların bile SAVAK'a çalıştığı bilinmekteydi. Adı yüzlerce şiddet ve işkence olaylarına karışan SAVAK, 1979 devriminden önce de İran halkının en büyük korkusu haline gelmişti.¹⁴⁰

Ordu, bürokrasi ve siyaseti tamamen hâkimiyeti altına alan Şah Muhammed Rıza Pehlevi, 1960 yılından itibaren kazanmış olduğu askeri ve siyasi güçlerden hareketle hâkimiyetini toplumun bütün kesimlerine kabullendirmek ve halktan gelebilecek olası bir darbeyi önlemek amacı ile adına Ak Devrim dediği bir reform paketini uygulamaya koydu.

Bu devrimin ilk sinyalleri aslında daha önceden Toprak reformu yasası ile verilmişti. Meclise sunulan bu yasa tasarısı ile işletilmeyen topraklar maliklerinin elinden alınacak ve varlıklı kimselere tahsis edilerek kapitalist tarım işletmeleri kurulacaktı. Görünürde orta sınıf ve ulema için hiçbir faydası olmayan bu tasarı, mülk sahibi ulemanın maddi olarak yaşam hakkını elinden alıyor, ulemanın kontrolünde ve denetiminde olan cami ve

¹³⁸ Ibid, s. 164

¹³⁹ Sazeman-e Ettelaat va Amniyat-e Keshvar - Ulusal İstihbarat ve Güvenlik Teşkilatı

¹⁴⁰ Ryszard Kapuscinski, *Şahların Şahı*, (çev. Oktay Döşemeci), Metis Yayınları, İstanbul 1989, ss. 42-43

medreselerin mali kaynağı olan vakıflar tehlike altına giriyordu. Özel mülkiyetin kısıtlanmasının İslam'a aykırı olduğu gerekçesi ile ulema bu tasarıya karşı fetvalar vermiş, sonuç itibari ile eksikliklere rağmen yasa meclisten geçmişti. Buna karşılık Şah ise meclisi feshetmişti.¹⁴¹

Bütün bu reformları tamamlayıcı niteliğe sahip olan Ak Devrim, 1963 yılında Şah'ın bir reform paketini halka açıklamasıyla başlamıştı. Bu devrimin İran için elzem olduğunu belirten Şah, devrimin yapılması gerekliliğini şu şekilde izah etmektedir:

... milletimizin, ileri gitmiş memleketlerin teşkil ettiği dinamik çevrenin içinde kalmak istediği takdirde, köhnemiş toplum nizamını devirip, geleceğini günün ihtiyaçlarına uyan yepyeni bir nizama bağlamaktan başka çaresi yoktu... İran'da, sosyal adaletsizliğe, zulüm ve sömürüyü meydana getiren faktörlere ve terakkinin önüne geçip toplumu ilkel bir seviyede tutmak isteyen gericiliğe son verecek köklü bir devrime ihtiyaç vardı.¹⁴²

Hazırlanan reform paketi kapsamında; toprak Reformu, ormanlık alanların millileştirilmesi, devlet fabrikalarının özelleştirilmesi, işçilerin, işyerlerinin karına ortak olması, seçim kanununda reform yapılması, bilimin ve bilginin arttırılması, sağlıkta reform yapılması, imar ve kalkınma reformu, adalet reformu gibi konu başlıkları mevcuttu.

Şah tarafından bu paketin, yapılacak olan bir referandumla halkın onayına sunulacağı açıklanmıştı ki bu, Ak Devrime şiddetli şekilde tepki gösteren din adamlarına karşı halktan Şah'ı destekler nitelikte bir güvenoyu almak anlamına gelecekti. Neticede din adamları da İslam ve Şeriat adına yapılacak olan bu referandumu boykot edeceklerini açıkladılar. İmam Humeyni de o dönemde referandum boykotuna destek veren din adamları arasındaydı. Referandumun yapılacağı tarihe dek Şah'a bağlı SAVAK ve Polis teşkilatı ile ulema arasında ciddi gerginlikler yaşandı. Öyle ki, referanduma günler kala Humeyni'nin de içinde olduğu bir grup din adamı göz hapsine alınmıştı.¹⁴³

Ak Devrimin başlamasıyla birlikte planlama ve bütçe teşkilatı tarafından 5 yıllık planlar sonucu sanayi devrimi başlamış, barajlar, limanlar, demiryolları, karayolları inşa edilmiş, petrol rafineleri ve çelik fabrikaları, nükleer tesisler kurulmuştu. Eğitim kurumlarının sayısı üçe katlanmış, okuma yazma oranı % 26'dan % 42'ye yükselmişti. Kadınlara seçme ve seçilme hakkı verilerek yargı da görev yapabilmelerinin önü açılmıştı. Ayrıca aile planlama, kadın sorunları ve sağlık alanında da reformlar hızlı bir şekilde

¹⁴¹ Serpil Üşür, *Din Siyaset...*, ss. 60-61

¹⁴² Muhammed Reza Pahlavi Aryamehr, *Ak Devrim*, (çev. Mohamad Matin), Apa Ofset Yayınları, İstanbul 1968, s. 19

¹⁴³ Serpil Üşür, *Din Siyaset...*, s. 63

uygulamaya koyulmuştu. Fakat bütün bu reformlara rağmen yine de İran, topyekûn olarak ayağı kalkabilmiş değildi. Artan petrol gelirleri halka sirayet edememiş, okuma yazma bilmeyen sayısı % 40'ları geçememiş, halkın çoğu yurt dışına çıkmış, reformlar sadece kentsel alanlarla sınırlı kalarak kırsal bölgelere ulaşamamıştı.¹⁴⁴

Sonuç olarak Şah Muhammed Rıza Pehlevi tarafından açıklanan bu reform paketi, vadettiği reformları istenilen düzeyde yerine getirememiş, tam aksine toplumun ve ulemanın merkezi yönetime karşı daha fazla uzaklaşmasına sebep olmuştu. Şah'ın toplumdan uzak yaşantısı, gereksiz ordu harcamaları, ülkedeki gelir eşitsizliği, aydın kesimin ve ulemanın yaşam tarzlarının ellerinden alınması, SAVAK ile toplumda bir korku imparatorluğunun yaratılması, faili meçhul cinayetlerin artması ve bunlar gibi üst üste koyulabilecek birçok sebepten dolayı İran halkı, tarihte eşine ender rastlanır biçimde, kitleler halinde toplanarak Ayetullah Humeyni'nin önderliğinde Şah'ı devirmeyi başaracaktı. Nihayetinde halktan gelebilecek bir “Kızıl Devrim” ihtimaline karşı “Ak Devrim” adı altında uygulanan karşı bir devrim, kendi karıştını yaratarak İslam Devrimine zemin hazırlamış oldu.¹⁴⁵

¹⁴⁴ Ervand Abrahamian, *Modern İran...*, ss. 176-186

¹⁴⁵ Ibid, s. 183

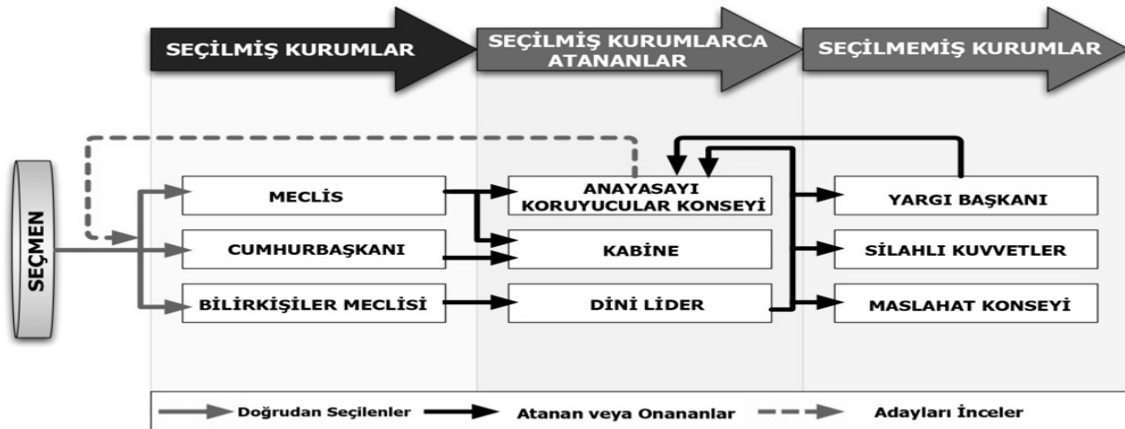
İKİNCİ BÖLÜM

İRAN'IN SİYASAL VE SOSYAL YAPISINDA ULUSÇULUK

1. Devletin Temel Organları

1979 yılında İmam Humeyni tarafından yapılan İslam devrimi ile binlerce yıllık Şah rejimi yıkılmış ve İran İslam Cumhuriyeti kurulmuştur. İdeolojisini Fars ulusçuluğu ve Şii İslam çerçevesinde şekillendiren İslami rejim, bütün devlet sistematüğini de bu doğrultuda değiştirecekti. Devrim sonrası yapılan en önemli icraatlardan birisi, hazırlanan Anayasa çalışması oldu. Kısa sürede hazırlanan ve halkın oyuna sunulan devrim Anayasası ile birlikte, İslam devlet yapısının temel taşları yerine oturtulmaya çalışıldı. Devrim kendi başarısını, halk tarafından kabul edilen bu yeni anayasa ile meşrulaştırmış oldu. Anayasa ile birlikte; Velayet-i Fakih, Cumhurbaşkanlığı, Bilirkişiler Meclisi, İslami Danışma Meclisi, Anayasa Koruyucular Konseyi, Maslahat Konseyi ve Milli Güvenlik Yüksek Konseyi gibi asli kurumlar yapılandırıldı.

Şekil 2.1. İslam Anayasası Çizelgesi

Kaynak:

<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/3/33/Iran_gov_power_structure.svg/2000px-Iran_gov_power_structure.svg> (14.10.2010)

İran İslam Cumhuriyeti'nde siyasal sistem, belki de dünyanın hiçbir ülkesinde olmadığı kadar karmaşık bir yapıya sahiptir. Sistem, İslami teokrasi ile demokrasinin bazı temel yapılanmalarını birbirine eklemleştirmiş durumdadır. Mevcut siyasal sistem; seçimlerle göreve gelenler ve atamayla göreve gelenler şeklinde özetlenebilir. Halk,

Bilirkişiler Meclisini, İslami Danışma Meclisini ve Cumhurbaşkanını seçerken, Devletin en yüksek kademesinde bulunan Ruhani Lider, halkın seçtiği Bilirkişiler Meclisi tarafından atanmaktadır. Siyasal sistemde zaman zaman atanmışlar ve seçilmişler arasında belirli sıkıntılar çıksa da, ülkenin en üst mertebesinde Rehber bulunmaktadır ve hiyerarşik olarak bütün kurumların üzerinde olan Rehber, bu sorunları çözebilecek salahiyetlere sahiptir.

2.1.1. Velayet-i Fakih

Asıl itibari ile 1979 İslam devrimi sonrasında resmileşen fakat İmam Humeyni'nin 1960'larda ortaya attığı Velayet-i Fakih kavramı, Şii mezhebinin ideolojik temelleri üzerine kurulmuştur ve var olan imamet kavramının bir devamı niteliğini taşımaktadır.

İslam'ın doğuşu ile birlikte Hz. Muhammed insanlığa bir yol gösterici, bir rehber olarak gönderilmiştir. Aynı şekilde Hz. Muhammed'den sonra da Müslümanları siyasi ve dini yönden idare eden halifeler gelmiş, Müslümanların başında bir önder bulunmuştur. Şii mezhebindeki İmamet anlayışı da bu şekildedir. On iki İmam'ın yaşadığı dönem boyunca toplum İmamların yönetimiyle idare edilmiş, siyasi ve İslami konularda bu İmamlara tabi olunmuştur. Fakat Şii inancında bulunan on ikinci İmam'ın gaipliği ve günün birinde zuhur edeceği meselesi, toplumu, bir anlamda başsız bırakmıştır. On ikinci İmam'ı bekleme konusu toplumda tartışmalara yol açmış, bekleyiş aşaması bir nevi kargaşa ortamına dönüşmüştür.

İmam Humeyni'nin ortaya attığı Velayet-i Fakih ilkesi ile bu bekleyiş bir sistematığa bağlanmış ve İmam'ın zuhuruna kadar geçen sürede, ehil kişiler tarafından İmam'ın temsilciliğinin yapılması fikri ortaya atılmıştır. Dini lider veya Rehber olarak adlandırılan bu makamın ilk temsilcisi İslam Devrimiyle birlikte İmam Humeyni olmuştur.

Velayet-i Fakih Kurumu devlet kurumları arasında makam ve mevki olarak ve hatta ülke yönetimindeki ve dini mertebedeki en üst dereceye sahip olan yegâne kurumdur.¹ Velayet-i Fakih makamının vazife ve yetkileri şunlardır:

1. Maslahat Konseyi ile görüşerek devletin genel siyasetlerini belirlemek.
2. İcraa edilen siyasetleri denetlemek.
3. Referandumlara karar vermek.

¹ Emre Bayır, "İran Nasıl Yönetiliyor", (der. Mehmet Tuncel), *Hedef Neden İran? Ortadoğu'da Güç Savaşları*, (içinde) Etkileşim Yayınları, İstanbul 2008 ss. 238-239

4. Silahlı Kuvvetlere Başkomutanlık etmek.
5. Savaş, barış ve Seferberlik ilan etmek.
6. Anayasa'yı Koruyucular Konseyi fakihlerini, Yargı organı başkanını, İran Radyo-Televizyon kurumu başkanını, Genel Kurmay başkanını, Devrim Muhafızları Ordu'sunun başkomutanını, Askeri ve emniyet güçlerinin yüksek komutanlarını atamak veya görevden almak.
7. Yasama, Yürütme ve Yargı organları arasında çıkabilecek ihtilafları gidermek.
8. Alışılabilen usullerle çözilemeyen Askeri sorunları, Maslahat Konseyi aracılığı ile çözmek.
9. Cumhurbaşkanlığı Seçimlerini onaylamak.
10. Gerekğinde Cumhurbaşkanı azletmek.
11. Mahkûmların cezalarını affetmek veya hafifletmek.²

Dini liderin sahip olduğu bütün bu yetkiler ile ülkede, siyasi hayatta, dini hayatta ve hatta askeri hayatta, kısacası ülkenin yönetime dair bütün mercilerinde, en yetkili kişinin olduğu anlaşılıyor.

İslam devrimi sonrası İran'ın ilk Ruhani lideri, devrimin muzafferî Ayetullah Ruhullah Musevi Humeyni (Seyyid Ruhullah Mustafavi) olmuştur. Humeyni'nin ölümünden sonra yerine Ayetullah³ Ali Hamaney geçmiştir.

2.2. Cumhurbaşkanlığı

1979 da yapılan İslam devrimine kadar şahılla yönetilen İran, devrimle beraber tercihini Cumhuriyetten yana kullanmıştır. Anayasa, 1. Maddesinde; “İran Devletinin yönetim şekli İslam Cumhuriyeti'dir” ibaresi ile başlar. Rehberlik makamından sonra cumhurbaşkanı ülkenin en yüksek ikinci makamıdır. Cumhurbaşkanı Anayasayı uygulamak, üç organın (yasama-yürütme-yargı) ilişkilerini düzenlemek, doğrudan doğruya

² Anayasa Madde 110, Bkz. İran İslam Cumhuriyetinin Anayasası, (çev. İslami Kültür ve İlişkiler merkezi, Hazırlayan Muhammed Ali Cenneti), Alhuda Matbaası, 1996

³ “Ayet” (آية) Arapçada delil, belirti anlamına, “Ayetullah” (آية الله) ise Allah'ın Ayeti (delili) anlamına gelmektedir. İran'da ise bu unvan, fetva verme yetkisi bulunan dini bir makam olarak kullanılır.

rehberliğe bağlı olan hususlar dışında; yürütme organına başkanlık etmek sorumluluğunu taşır.⁴

Cumhurbaşkanı halk tarafından, dört yılda bir, doğrudan seçilir ve en fazla iki dönem görevini sürdürebilir. Anayasanın 115. Maddesine göre, Cumhurbaşkanı'nın İran asıllı olması ve iyi bir geçmişe sahip olması gerekliliği vurgulanmıştır. Seçimler mutlak oy çoğunluğu esası çerçevesinde sonuçlanır. Birinci turda mutlak oy çoğunluğu sağlanamaz ise, en fazla oy alan iki aday ile ikinci tura gidilir. Cumhurbaşkanlığı seçim sonuçları Rehber tarafından onaylanmaktadır. Cumhurbaşkanı ayrıca, Meclis tarafından kabul edilen kanunları, halkoyu neticelerini ve dış devletlerle yapılan antlaşmaları imzalamakla yükümlüdür. Ayrıca büyükelçilerin tayini ve plan, bütçe gibi mali işler Cumhurbaşkanı'nın yükümlülüğündedir.⁵

Tablo 2.2, İran Cumhurbaşkanları 1980 – 2010

Cumhurbaşkanı	Görev Dönemi	Doğum Yeri ve Yılı	Mesleği	Siyasal Geçmişi	Bildiği Yabancı Diller
Beni Sadr, Seyyid Ebul Hasan	Ock. 1980- Haz. 1981	Hameden, 1933	Aydın	Ulusal Cephe	Arapça, Fransızca
Recai, Muhammed Ali	Tem. 1981- Ağı. 1981	Kazvin, 1933	Matematik öğretmeni	Mahkûm 1963, 1975-78	Yok
Hamane, Seyyid Ali	Ağı. 1981- Tem. 1989	Meşhed, 1934	Hüccet'ül-İslam	Mahkûm 1963, 1975-	Türkçe, Arapça
Rafsancani, Haşimi Ali Ekber	Tem. 1989- May. 1997	Rafsancan, 1934	Hüccet'ül-İslam ve işadamı	Mahkûm 1963, 1975-	Arapça
Hatemi, Seyyid Muhammed	May. 1997- Tem. 2005	Erdekan, 1943	Hüccet'ül-İslam		Arapça Almanca
Ahmedinejad, Mahmud	Tem. 2005-	Tahran yakınlarında bir köy, 1956	Üniversitede öğretim görevlisi		Yok

Kaynak: Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, (çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür Yay, İstanbul 2009, s. 243

⁴ Anayasa Madde 113

⁵ Anayasa Madde 123-128

2.3. İslami Danışma Meclisi

İslami Danışma Meclisi, İran İslam Cumhuriyeti Anayasa'sında 62–91 maddelerinde tarif edilen ve ülkenin yasama işlevini gören kurumdur. Meclis, doğrudan doğruya ve gizli oylama ile seçilen milletvekillerinden oluşur ve üyelik süresi dört yıldır.⁶ Meclisin üye sayısı 290 kişidir.⁷ İki aşamalı seçim sistemi usulüne göre belirlenen seçim kanununa göre; birinci turda % 50'den daha fazla oy alan adaylar seçimi kazanmış sayılmakta, diğer adaylar arasında ise ikinci tur oylamasına gidilmektedir. Seçilme yaşı 27–75, seçmen yaşı ise 16 olarak belirlenmiştir.⁸ İran Meclisi içindeki ayrışmalar parti mahiyeti taşımamakta ve cephe gibi gözükmemektedir. 2004 seçimlerinden bugüne meclisteki çoğunluğu muhafazakârlar oluşturmaktadır.⁹

İslami Danışma Meclisi, bütün konularda anayasada belirlenen çerçeve dâhilinde kanunlar koyabilir (anayasaya aykırı bir kanun koyamaz). Kanun tasarıları Bakanlar Kurulu'nun onayından sonra meclise takdim edilir. Meclis, ülkenin bütün meselelerini araştırma ve inceleme hakkına sahiptir. Milletlerarası anlaşmalar Meclis tarafından onaylanır. Cumhurbaşkanı Bakanlar Kurulu için teşkil edildikten sonra Meclisten güvenoyu alır. Meclis üyeleri, gerekli gördükleri konularda bakanlar kurulunu veya bakanlardan herhangi biri hakkında gensoru önergesi verebilir.¹⁰

İslami Danışma Meclisinin yasama görevini üstlenen kurum olarak, Velayet-i Fakih ile uyum halinde olması gerekmektedir. Başka bir deyişle, ülke meseleleri hakkında bir karar alınırken izlenecek yol ve yöntem, rejimin genel hatlarına karşı gelmemeli ve Velayet-i Fakih kurumu ile uyum sağlamalıdır.

2008 yılında yapılan sekizinci meclis seçimlerinde Muhafazakârlar çoğunluğu oluştururken, Reformcular ise ikinci grubu oluşturmaktadır.

2.4. Anayasa'yı Koruyucular Konseyi

Anayasa'yı Koruyucular Konseyi, Meclisin hazırlayacağı kanunların Anayasa'ya ve İslami kaidelere aykırı olmamasını sağlamak üzere teşkil edilmiş bir kurumdur. Bir nevi

⁶ Anayasa Madde 62–63

⁷ Anayasada 64. Maddeye göre, her 10 yılda bir, üye sayısı 20 kişi artabilir.

⁸ Mustafa Balbay, İran Raporu, s. 192

⁹ Emre Bayır, İran Nasıl ... , s. 242

¹⁰ Bkz. Madde 71–89

dini uzmanlık meclisidir.¹¹ İslami kuralları ve Anayasa'yı korumak maksadıyla, rehber tarafından 6 üye ve yargı erki tarafından 6 üye olmak üzere toplam 12 üye seçilir. Rehber'in seçtiği 6 üye, zamanın gereklerini ve günün meselelerini bilen fakihlerden oluşmaktadır. Çeşitli hukuk dallarından altı hukuk uzmanı, Yargı erki başkanı tarafından İslami Danışma Meclisine tanıtılır ve Meclisin onayı ile seçilir.¹² Üyeler 6 yıllık süre zarfında görevlerini sürdürürler. Fakat ilk 3 yıldan itibaren her gruptan 3 üye görevini kura ile yeni seçilecek üyelere devreder.

Meclis tarafından alınan bütün kararlar, Anayasa'yı koruyucular Konseyi'ne gönderilmek zorundadır. Konsey gelen meclis kararlarını 10 gün içerisinde Anayasa'ya ve İslami kurallara uygunluğu açısından denetler ve onaylamak suretiyle veya tekrar görüşülmek üzere meclise iade eder.

İslami Danışma Meclisinde kabul edilen kanunların ve kararların İslam ahkâmına aykırı olmadığının belirlenmesi, Anayasa'yı Koruyucular Konseyi fakihlerinin ekseriyetiyle, Anayasaya aykırı olmadığının tespiti ise Anayasa'yı Koruyucular Konseyi'nin üyelerinin tümünün çoğunluğu ile olur.¹³ Anayasa'yı Koruyucular Konseyi olmadan Meclisin kanuni geçerliliği de olmaz. Ayrıca Anayasa'yı Koruyucular Konseyi'nin, Cumhurbaşkanı'nı Meclis seçimlerini ve referandumları denetleme yetkileri de vardır. 1988 yılından bu yana Konseye Ayetullah Ahmed Ali Cenneti başkanlık etmektedir.

2.5. Maslahat Konseyi

Maslahat Konseyi, 1988 de İran İslam devriminin ardından, İslami Danışma Meclisi ile Anayasa'yı Koruyucular Konseyi arasında sürekli anlaşmazlıklar çıkması sonucu İmam Humeyni'nin talimatı ile kurulmuştur. Bu konseyin temel görevi, iki kurum arasındaki sorunları ortadan kaldırarak devlet mekanizmalarının uyum içinde, rahatça çalışmasını sağlamak ve Rehber'e danışmanlık etmektir. Maslahat Konseyi, İran siyasetinde karar verme mekanizmaları arasında önemli bir yere sahiptir. Uzlaştırıcı işlevinin ötesinde rejimin karşı karşıya olduğu ideoloji ve gerçeklik çelişkisini çözme amacını taşır.¹⁴

¹¹ Ercan Çitlioğlu, "İran'ı anlamak" *Bahçeşehir Üniversitesi Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, Araştırma, Analiz ve Projeksiyon çalışması*, İstanbul 2009, s.34

¹² Anayasa Madde 91

¹³ Anayasa Madde 96

¹⁴ Ahmet Kılınc, "İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. XII Sayı 1-2*, 2008, s. 941

Kuruma ayrıca devletin bütün erklerini denetleme ve dini lidere rapor halinde sunma yetkisi verilmiştir.¹⁵

Maslahat Konseyi'nin sabit ve gayri sabit üyelerini Rehberlik makamı tayin eder.¹⁶ 2007 yılından bu yana konseye, Haşimi Rafsancani başkanlık etmektedir.

2.6. Milli Güvenlik Yüksek Konseyi

1979'da oluşturulan İran Anayasası, 1989 yılında halkoyuna sunularak revize edildi. Düzenlenen yeni maddeler arasında, 176. madde içerisinde Milli Güvenlik Konseyi ve Konseyin yetkileri de belirtilmiştir.

Milli çıkarları gözetmek, İslam devrimini ve toprak bütünlüğünü sağlamak ve milli egemenliği sağlamak amacı ile Milli Güvenlik Yüksek Konseyine Anayasanın 176. maddesinde aşağıda açıklanan görevler verilmiştir.

1. Rehberlik makamından tayin edilen genel siyasetler çerçevesi dâhilinde ülkenin savunma ve güvenlik siyasetlerini belirlemek
2. Genel savunma ve güvenlik tedbirlerine bağlantılı olarak siyasi, haber toplama toplumsal ve ekonomik çalışmaları düzenlemek
3. İç ve dış tehditlere karşı koymak için ülkenin maddi ve manevi imkânlarından faydalanmak

Kurum yine 176. madde gereğince; Yasama, yargı ve yürütme organlarının başkanları, genelkurmay başkanı ve silahlı kuvvetler komutanları, plan ve bütçe işleri sorumlusu, dış işleri, iç işleri ve istihbarat bakanları ve devrim muhafızları komutanını kapsamaktadır. Konseye Cumhurbaşkanı başkanlık etmektedir.

Milli Güvenlik Yüksek Konseyi, kendisine verilen yetkileri açısından değerlendirildiğinde, ülke savunması ve nükleer enerji politikaları gibi ülkede en üst seviyede siyasi ve askeri politikaları gözlemlemekte ve yetki kullanabilmektedir.

Konseye Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad başkanlık etmekte, sekreteryasında ise Ali Laricani bulunmaktadır.

¹⁵ Arif Keskin, "İran Nasıl Yönetiliyor?"
<<http://www.turksam.org/tr/a1310.html>> (14.10.2010)

¹⁶ Anayasa Madde 112

2.7. Bilirkişiler (Uzmanlar) Meclisi

Bilirkişiler Meclisi, 1979 yılında Anayasal bir kurum olarak kuruldu ve Anayasa onaylandıktan sonra feshedildi. 1982 yılında ise, temel sorumluluğu Ruhani Liderin seçilmesi olacak şekilde yeniden düzenlendi. Bilirkişiler Meclisi, halk oylaması ile 8 yıllık dönemler için seçilen 86 din bilgininden oluşmaktadır.¹⁷ Meclisin görevleri arasında; Dini Lider'i seçmek ve icraatlarını takip etmek, gerektiği durumlarda ise görevden azledebilmek bulunmaktadır.

Bilirkişiler Meclisi'nin görevleri ve taşıdığı sorumluluklar diğer politik kurumlar gibi fazla değildir. Temel amacı Ruhani Lideri seçmekle görevlendirilmiş meclise, 2007 yılından beri Haşimi Rafsancani başkanlık etmektedir.

3. Etnik Yapı

77 dil ve lehçe grubunun, 10'dan fazla etnik milletin¹⁸ bir arada yaşadığı İran coğrafyasında, 31 idari eyalet bulunmaktadır. Bu eyaletler, daha çok sınırları içerisinde yaşayan etnik gruplara göre şekillenmiş durumdadır. En büyük etnik grubu Farslar oluşturmakta, takiben Azeriler gelmektedir. Nüfusun iki temel unsurunu oluşturan Azeriler ve Farslar, İran genel nüfusunun % 75'ini teşkil etmektedirler. Bunun yanı sıra, Gilekler ve Mazandaraniler, Kürtler, Araplar, Beluciler, Lurlar, Türkmenler, Lekler, Kaşkaylar, Ermeniler, Yahudiler, Gürcüler, Asurîler, Çerkezler, Bahaîler, Tatlar, Sabiiler, Romanlar, Brohiler, Hazaralar, Kazaklar ve az sayıda diğer etnik milletler bölgede yaşamaktadır.

İran, sosyal yapısı itibari ile bir kültürler mozaiki görüntüsü sergilemektedir. Gerek dini – kültürel gerekse dil - ırk farklılıkları ile üzerinde hiçbir milletin ezici çoğunluğu oluşturamadığı bir ülke konumundadır. Etnik yapının bu denli renkli oluşu zaman zaman ülkede gerilimlere sebep olsa da, ciddi manada ülkeyi bölecek safhalara ulaşan bir tehlike arz etmemekte, bazı gerilimlerin ve yönetsel güç mücadelelerinin ortaya çıkması normal karşılanmaktadır. Bu mücadelenin altında, etnik grupların İran coğrafyası ve yönetimi altında farklı karakteristik özelliklere sahip olmasının da ayrı bir önemi vardır. Yenisey, bu özellikleri şu şekilde sıralamaktadır:

¹⁷ Zbigniew Brzezinski, Robert M. Gates, *Iran: Time for a New Approach*, Council on Foreign Relations Press, New York 2004, p. 75

¹⁸ Languages of Iran

<http://www.ethnologue.com/show_country.asp?name=ir> (27.10.2010)

1. Etnik grupların belirli bölgelerde (özellikle sınır bölgelerinde) yoğunlaşmış olarak yaşaması;
2. Bu grupların yerleşim bölgesinin bitişiğinde, hemen sınır ötesinde aynı etnik gruptan olan akrabalarıyla komşu olması;
3. Bazı etnik grupların sınır ötesindeki akrabalarının bağımsız devlete sahip olması (örneğin Azerbaycanlılar ve Türkmenler);
4. Çoğu etnik grubun (özellikle Azerbaycanlılar ve Kürtler)geçen yüzyılda etnopolitik hareketler konusunda tarihi deneyim kazanmış olması;
5. Etnik hareketliliğin zaman zaman bastırılıp belirli aralıklarla yeniden ivme kazanması şeklindeki süreklilik göstermesi;
6. Son 80 yılda baskın etnik grubun kullandığı çok kültürlülüğü reddeden, Fars ulusçuluğu temelli şoven bir söylemin İran siyasi kültürüne damgasını vurması olgusu vb.¹⁹

3.1. İranî Milletler

İranî milletler; Farslar, Kürtler, Gilekler ve Mazandaraniler, Beluciler, Lurlar ve ayrıca sayıca az olan bir takım halklardan oluşmaktadır. Başta Farslar olmak üzere incelenecek olan diğer İranî milletler İran'ın yüzyıllardır bölgede bulunan asli unsurları olarak yaşamaktadırlar. İran kültürüne, siyasetine ve dini hayatına önemli ölçüde etki eden bu halklar, sayısal üstünlük ve toplumsal katılım bakımından önem sırasına göre incelenecek, sosyal hayata nasıl katılım sağladıkları belirtilecektir.

3.1.1. Farslar

Tarihi, milattan önce 3200'lü yıllara dayanan Fars medeniyeti insanlık tarihinin süregelen en kadim medeniyetlerinden birisidir. Tarihte ulusal yapısını gerçekleştirerek birçok devlet kuran Farslar, yüzyıllar boyunca egemenliğini devam ettirmiştir. Bugüne kadar kurulan İrani devletler arasında Fars ırkına mensup olanlar, 740 yıldan fazla iktidarda kalmışlardır. M.Ö. 559–330 yılları arasında Ahameniş devleti, M.S. 226–656 yılları arasında Sasaniler, 1925–1979 arasında Pehlevi hanedanlığı ve 1979'dan günümüze İran İslam Cumhuriyeti olmak üzere tarihte dört Fars devleti var olmuştur. İlk Fars devleti olarak kabul edilen Ahameniş devletinin kuruluşundan günümüze kadar geçen 2570 yılda İran, 740 yıldan fazla İranî devletler hâkimiyeti altında, geri kalan 1829 yıl boyunca da Yunanlı, Arap ve özellikle Türkî devletlerin hâkimiyeti altında bulunmuştur.²⁰

Burada, bir noktaya özellikle değinmek gerekmektedir. İran, Sasanîlerin yıkılışından Pehlevilere kadar olan 1273 senelik dönemde, sürekli olarak yabancı kavimlerin

¹⁹ Gülara Yenisey, *İran'da Etnopolitik Hareketler 1922 – 2004*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, ss. 179–180

²⁰ Rafael Blaga, *İran Halkları El Kitabı*, yayın evi belirsiz, 1997, s. 11

egemenliği altında yaşamıştır. Keza İskender'in Asya seferinden (M.Ö. 300'lerden), Part'ların gelişine kadar İran, Yunan ve Makedonya egemenliği altında kalmıştır.

Partlar tarihte bir Fars devleti olarak görülmesi de, İranî bir devlet olarak kabul edilmektedir.²¹ Sasanî devleti ise ancak M.S. 220'lerde kurulabilmiştir. Farklı egemenlikler altında yaşamış olsa da İran, kendisini istila edenleri son derece içselleştirme ve asimile edebilme kültürüne sahip olan bir ülkedir. Gerçekten de, Alexandros'u "İskender" yapmış, Gaznelileri, Selçukluları, Harzemşahları, İlhanlıları, Safevileri Farslaştırmış ve kendi hanedanı haline getirmiştir. Sahip oldukları bu tarihi birikim ve kültür, Çin ve Arap kültürlerinin aksine, ırkçılık biçimini almış bir ulusçuluk kavramı üzerine kurulmamıştır. Bu sayede içerisinde barındırdığı, farklı etnik kesimler kendilerini muhafaza edebilmişler ve İran'ı çeşitlendiren unsurlar olmuşlardır.

İran, etnik yapısı dikkate alındığında Asya'dan batıya asırlarca süren göç yollarının üzerinde olmasının doğal sonucu olarak bir kavimler mozaikidir.²² 21. yüzyıl İran'ında da, tarih boyunca olduğu gibi, farklı etnik kökenlere mensup insanlar bir arada yaşamaktadır.

İran'ın yaklaşık 75 milyonluk nüfusunun 38 milyonunu oluşturan Farslar sayıca en fazla etnik unsurdur. Çoğunlukla ülkenin güney bölgelerinde; Güneydoğu'da Belucistan ile Kuzeydoğu'da Horasan-Mazenderan arasında kalan bölgede, Güneybatı'dan Kuzeybatı'ya doğru; Huzistan, Luristan, Kirmanşah, Kürdistan ve Zencan sınırları arasında kalan bölgede yoğun olarak yaşamaktadırlar. 12 milyonu aşkın nüfusu ile başkent Tahran'da, 4 milyonu aşkın Isfahan ve Fars eyaletlerinde çoğunluğu Farslar oluşturmaktadır.

Özellikle 1925 yılında iktidara gelen Pehlevilerden bu yana, ülke genelinde, devlet kademelerinde ve yönetici kesimde, daha ziyade Farslar etkili olmuşlardır. Ülkede resmi dil Farsçadır. Resmi işlerde, ilköğretim – lise ve üniversitelerde, yazılı ve görsel basında (gazete, kitap, radyo, televizyon, internet) Farsça kullanılmaktadır. Devlet işleri ve eğitimde Farsçanın kullanılması zorunlu diğer yerli dillerin kullanılması ise yasaktır.²³

Farsların sosyal hayatta bu denli etkili olmalarının temel sebeplerinden birisi de, baskın bir kültüre sahip olmalarıdır. Bir şeriat devleti olmasına rağmen İran, sahip olduğu binlerce yıllık tarihini kabul eden, bu tarihi birikimi harmanlayıp İslam kültürü ile

²¹ Partlar Yunanlıların etkisinde kalmış bir millettir. Yunan devlet sistemini kullanmışlar, paralarını Yunanca basmışlardır. Yunan dilini ve uygarlığını yaşatmaya çalışmışlardır. Bu bakımdan Partlar, tarihte bir Pers devleti olarak değil, İrani-Part devleti olarak kabul görmektedir. Ibid, s. 79

²² Zübeyir Batur, *İran'da Kıyamet Senaryoları*, Kastaş Yayınevi, İstanbul 2008, s. 28

²³ Rafael Blaga, *İran Halkları...*, s. 206

özdeşleştiren ve bu özelliği ile de gurur duyan bir halka sahiptir. İslam öncesi Fars kültürü Pers–Yunan–Zerdüştlük gibi İslam’la hiç bağdaşmayan özellikler taşısa da, İranlılar bu değerleri reddetmemiş bilakis bütün bu değerleri üst üste koyarak sahip oldukları yeni değerler ile birleştirebilmişlerdir. Bir başka ifade ile Farslar, İslam öncesi tarihlerini yok saymamaktadırlar. Farsî Kültürün etkisinde İran, kendisini bulunduğu bölgenin hâkimi olarak görmekte ve herhangi bir devletten çok daha fazla önemli hissetmektedir.²⁴

İran’da son dönem Fars şovenizminden bahsedecek olursak, iktidarın Farsların eline geçtiği 1925 yılından beri uygulamaya koyulan çeşitli yapıda Fars milliyetçiliklerinden söz etmek mümkündür. Bunlar; Pan Farsizm ve Pan İranizm’in üstüne inşa edilmiş ve kaynağını dinlerden, mitolojilerden ve tarihten alan milliyetçi kavramlardır.²⁵

19. yüzyıldan günümüze kadar Modern, Geleneksel ve İranlılık adı altında 3 ayrı Fars milliyetçiliği kendisini göstermiştir. Modern Fars milliyetçiliği, genel olarak Fars dilini benimseyen, Batılılaşmayı hedefleyen, İslam karşıtı, milliyetçi bir akımdır. Kendilerini İran’ın kadim tarihinden, Ari ırkından kabul ederler ve eski İran’ı tekrardan inşa etmek için gayret ederler. Bu amaç doğrultusunda, diğer etnik grupları ve konuşulan dilleri Farslaştırmak için çaba sarf ederler. Geleneksel milliyetçilik ise, İslam’ı ve Şia’yı kullanarak İran ulusal yapısını Şiileştirmeye çalışan milliyetçi bir akımdır. Modern Fars milliyetçileri gibi Geleneksel milliyetçiler de, Farsçayı temel alırlar. Bu akım 1979 yılında yapılan İslam devrimi ile harekete geçmiş, Şiiliği, toplumu birleştiren, ayakta tutan bir üst kimlik olarak kullanmaya başlamıştır. İranlılık akımı ise, İran’daki farklı etnik ve dini yapıyı yok saymayan, dil, din, ırk, mezhep, farklılıklarına takılmayan, Moderncilerin uzlaştırıcı Batı’sını Gelenekselcilerin İslam’ı ile birleştiren ve İranlılık üzerine harmanlayan bir milliyetçi akımdır. Diğer iki akımın tersine, mazisi çok eskiye dayanmamaktadır.²⁶

3.1.2. Kürtler

Kürtler, Ortadoğu’da devlet sahibi olmayan en büyük etnik gruptur. İran, Irak ve Türkiye olmak üzere başlıca üç ülke arasında bölünmüşlerdir. Ayrıca Suriye’de de bazı

²⁴ Ali Kemal Ceylan, *Çılgılık Çılgılığa İran*, YeniYüzyıl Yayınları, İstanbul 2009, s. 43

²⁵ Ebülfez Elçibey, “Fars Şovenizmi”

<http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=com_content&task=view&id=40&Itemid=41> (18.10.2010)

²⁶ Arif Keskin, “İran’da Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası: “İranlılığa” Giden Yol”,

<http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=com_content&task=view&id=42&Itemid=41> (18.10.2010)

Kürt yerleşim bölgeleri bulunmaktadır. Kürtler, 20. yüzyıl öncesinde, göçebe ve yarı göçebe yaşam tarzında, dağlarda yaşayan etnik bir millettir. Fakat bugün Kürtlerin büyük bir çoğunluğu çeşitli aşiretler altında yaşamakta ve çoğunlukla ziraatla uğraşmaktadırlar. İskân ettikleri bölgeler, daha ziyade İran, Irak ve Türkiye'nin sınırlarını şekillendiren Zagros dağlarını kapsamaktadır. Kürtlerin kökeni meselesi uzun süredir tartışma konusu olagelmıştır. Medler, Ahamenişler, Sasaniler ile bu meseleyi ilişkilendirmeye çalışanlar olmuştur. Fakat konuştukları dil itibarı ile Kürtçe; İranî Dilleri Ailesi'ne ait, Batı kolu-Kuzey Batı Grubu-Kürdi bölümünden müteşekkildir²⁷ Kürdistan olarak adlandırılan eyalet, İran üzerinde büyük Kürt bölgesinin sadece bir bölümünü temsil eden idari bir bölüm anlamı taşımaktadır.²⁸

28817 km²'lik sahip olduğu alan ile Kürdistan Eyaleti, Batı Azerbaycan, Zencan, Hamedan ve Kirmanşah eyaletleri ve İran-Irak sınırı ile çevrelenmiştir. Irak ile 230 km'den fazla sınır uzunluğuna sahiptir. Bunun dışında Kürtler Kazvinde, Horasan'ın kuzeyinde, Tahrande, Tebrizde ve Isfahan da dağınık olarak yaşamaktadırlar. İran'da Farslar ve Türklerden sonra yaşayan en büyük etnik millet olan Kürtler, İran genel nüfusunun % 7'sini oluşturur ve yaklaşık 5-5,5 Milyon nüfusa sahiptirler.

Kürtler, İran tarihinde Türkî ve İranî milletlerin aksine müstakıl bir devlete sahip olamamışlardır. Fakat bölgede kurulan Türk, Fars, Arap devletleri içerisinde yüzyıllar boyunca yaşayan en önemli etnik milletlerden birisidir. Özellikle İran tarihinde, sürekli başarısızlıklarla sonuçlanan ayaklanmalar ve kısa süreliğine özerkliğini ilan eden Kürt Mahabad Cumhuriyeti hariç tutulursa, siyaseten izlerine rastlamak pek mümkün değildir.

19. yüzyılda, Kürtler Şeyh Ubeydullah önderliğinde Urumiye civarında ayaklandılar. Bağımsız Kürdistan'ı hedefleyen bu ayaklanma Osmanlı Devleti ve İran tarafından bastırıldı. Osmanlının dağılma dönemi ile birlikte, ayaklanmalar yeniden başladı. Kürt Şıkak aşireti lideri İsmail Ağa Simko önderliğinde tekrar ayaklanan Kürtler²⁹ yine bağımsız bir Kürdistan için faaliyetlere girişirken, 1925 yılında Rıza Şah İran'da iktidara geldi ve bu ayaklanmaları bastırdı.

²⁷ Rafael Blaga, *İran Halkları...*, s. 373

²⁸ Ramesh Farzanfar, *Ethnic Groups & State*; Azaris, *Kurds & Baluch of Iran*, (Unpublished PhD Thesis), Massachusetts Institute of Technology, 1992, Massachusetts, pp. 48-50

²⁹ Denise Natali, *Kürtler ve Devlet – Irak, Türkiye ve İran'da Ulusal Kimliğin Gelişmesi*, (çev. İbrahim Bingöl), Avesta Yayınları, İstanbul 2009, s. 62

1941 yılında Sovyet, Amerikan ve İngilizler İran'a girerek Rıza Şah'ı düşürüp oğlu Muhammed Rıza'yı tahta oturtunca, Mahabad Kürtleri, bu otorite boşluğunu fırsat bilerek Kürdistan'ın Dirilişi hareketini başlattılar. 1945'e gelindiğinde Kürdistan Demokrat Partisi oluşturuldu, 22 Ocak 1946'da da Kürt Mahabad Cumhuriyeti Kadı Muhammed tarafından ilan edildi. Bir sene kadar süren bu Cumhuriyet, Merkezi İran hükümetinin Azerbaycan'a girmesi ve Tebriz'i ele geçirmesi, daha sonrasında da Mahabad'a girmesi ile yıkılmış oldu. Kadı Muhammed ve arkadaşları 31 Mart 1947'de Mahabad'ta idam edildiler.³⁰

İran'da bulunan Kürtlerin bunca ayaklanma teşebbüslerine rağmen her seferinde başarısız olmalarının arkasında birçok sebep vardır. Nüfus, şüphesiz bunlardan en önemlisidir. Kürtler, Ortadoğu'da azımsanamayacak bir nüfusa sahip olsalar da ülkeler bazında dağınık halde ve birbirleri ile irtibatsız şekilde yaşamaktadırlar. İran, Türkiye, Irak ve Suriye gibi bölge ülkeleri üzerinde, genel itibari ile azınlık olarak yaşamakta, toplumlardaki diğer etnik unsurlara nazaran çoğunluğu oluşturmamaktadırlar. Bu başarısızlık öyküsünün diğer bir sebebi ise, Kürtlerin köklü bir devlet geleneğine sahip olamayışdır. Çok eski tarihlerden beri, daha çok dağlarda yaşamayı tercih eden bir millet olmalarından kaynaklanan; eğitim seviyesi düşüklüğü, ekonomik yetersizlikler, siyasi gündeme dâhil olamama gibi sayılabilecek bazı sebepler Kürtleri bu özelliklerden mahrum etmektedir. Ayrıca geleneksel yaşam tarzından vazgeçmeme, aşiretler halinde yaşama gibi alışkanlıkları da bir devlete ait olma hissini önlemektedir. Qasımlo, Kürtlerin bu başarısızlıklarını şu şekilde dile getiriyor:

Kürtler herhalde 15 milyondan fazla nüfusa sahip olup bugüne kadar ulusal varlıklarını ortaya koyamayan tek halktır. Zafere çok yaklaştıkları her seferinde şu veya bu nedenle savaşım başarısızlığa uğramıştır. Bu nedenlerden bazıları hala geçerlidir: Kürtlerin denize açılışı yoktur ve Orta Çağ'lardan beri dağlarında başka halklarla çevrili kalmışlardır. Uygarlığın meyvalarıyla ilişkileri kısıtlı kalmıştır. Kürt toplumu komşu halklara göre daha cahildir. Coğrafi olarak İran ve Türk devletleri tarafından, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra dört devlet tarafından bölünen Kürdistan'ın bütün bölgeleri geridir.³¹

3.1.3. Gilekler ve Mazandaraniler

Anayurtları İran'ın Kuzeyinde, Hazar Denizinin Güneyinde bulunan Gilan eyaleti olan Gilekler, İran azınlıkları içerisinde büyük bir etnik gruptur. Gileklerin bu coğrafyaya gelişleri Milattan önce 300'lü yıllara kadar dayanır ve günümüzde İran'da yaşamakta olan

³⁰ Abdurrahman Qasımlo, *İran Kürdistanı*, Belge Yayınları, İstanbul 1991, ss. 29–36

³¹ Ibid, s. 62

en eski aşiretlerden birisidir. Gileklerin nüfusu 3 milyondan fazladır.³² Gilaki veya Gilani diye de adlandırılan Gilek dili Mazandaran diline ve Türkiye’de konuşulan Zazaca ile yakınlık gösterir. Mezhepsel olarak Gilekler, 12 İmam inancına sahiptirler.

Gilekler, Safeviler döneminde Şah Abbas’a karşı ayaklanmışlar, Rusya’dan yardım isteyerek Ahmet Gilani önderliğinde bağımsızlık mücadelesi vermişlerdir. Bu mücadelede başarısız olan Gilekler Şah tarafından tamamen kontrol altına alınmış ve yarı bağımsız Gilan bölgesi tamamen İran’a dâhil edilmiştir. Gilekler Birinci Dünya Savaşı sırasında Mirza Küçük Han tarafından ayaklanarak Gilan Sovyet Cumhuriyetini kurmuşlar fakat çok geçmeden, 1921 tarihinde İngiltere ve ona bağlı güçler tarafından yıkılmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında ise, Gilek ve Şahseven Aşiretlerinin birlikteliğinden Gilan Direniş hareketi kurulmuştur. 1953 yılında ise Başbakan Dr. Musaddık ve Şah Muhammed Rıza Pehlevi arasında yaşanan mücadelede, Musaddık’a karşı yapılan ve başarısız olan ilk CIA darbe teşebbüsünün ardından Gilan bölgesi bir süreliğine Komünist Gileklerin eline geçmiştir.³³

Hazar Denizinin Güneyinde, Gülistan ve Gilan eyaletleri arasında bulunan Mazenderan eyaleti, İran Mazandaranilerinin yaşadığı bölgeyi teşkil etmektedir. 3 milyondan fazla nüfusları bulunan Mazandaranilerin tamamına yakını Şii mezhebindedir.³⁴ Mazandarani dili İran Mazandaranileri tarafından konuşulan ve Gilaki dili ile yakınlık arz eden bir dildir. Eski adı Teberistan olan bölge, daha sonradan Farslaştırma politikaları sonucunda Mazandaran’a çevrilmiştir.

Mazandaraniler, 1919 yılında Gilan Sovyet olayları esnasında İngiliz sömürmesine karşı ayaklanmışlardır. 1945’de çeşitli işçi hareketleri ortaya çıkmış, “Teberistan” adında bir örgüt kurulmuştur. 1996 yılında ise Mazandaran’da İran İslam devletini yıkmayı amaçlayan “Kave” adında bir örgüt daha kurulmuştur.³⁵

3.1.4. Beluciler

Belucistan, İran, Pakistan ve Afganistan arasında bölünmüş bir bölgedir. Beluç olarak nitelendirilen etnik grup, bu bölgede yaşamaktadır.³⁶ Belucilerin bu üç ülkede de farklı

³² Tehran Times, 4 April 2010. “Gilak People”

<<http://www.tehrantimes.com/PDF/10836/10836-6.pdf>> (06.11.2010)

³³ Rafael Blaga, İran Halkları... , ss. 147-148

³⁴ Mazandarani, A Language of Iran

<http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=mzn> (06.11.2010)

³⁵ Rafael Blaga, İran Halkları... , ss. 154-155

³⁶ Ramesh Farzanfar, Ethnic Groups... , p. 62

siyasal konumları vardır. Beluç milliyetçiliği bu ülkelerde merkezin egemenliğine mevcut ya da potansiyel birer tehdittir.³⁷ Hanefi-Sünni olan Beluciler, yaşayan en eski dillerden birisi olarak kabul edilen Beluç dilini (Hint - İran) konuşmaktadırlar.³⁸

Beluciler, İran'ın toprak büyüklüğü bakımından en büyük eyaleti olan Belucistan ve Sistan'da yaşamaktadırlar. Eyalet, İran'ın Güneydoğusunda, Pakistan ve Afganistan hattı arasında kalan bölgede bulunmaktadır. Belucilerin İran genelinde toplam nüfusları 2,5 milyon civarındadır. Belucilerin Sünni oluşu, bölgedeki Kürt meselesi örneğinde olduğu gibi İran'da merkez kültüre karşı bir farklılık oluşturmaktadır. Türkiye, Irak ve İran sınırlarının kesiştiği bölgede yüzyıllardır yaşayan ve devlet sahibi olamayan Kürtler gibi Pakistan, Afganistan ve İran sınırlarının kesiştiği bölgede yaşayan ve toplam nüfusları 20 milyon olarak tahmin edilen Belucilerin de bölgede bağımsızlık mücadeleleri vardır. 1970'den günümüze kadar Pakistan merkezli yürütülen Beluç hareketi, mücadelesini arttırmış bulunmaktadır. Pakistan'da Belucistan³⁹ eyaletinin kurulması ile birlikte İran Belucileri arasında da bir heyecan oluşmuştur.

İslam yönetimi döneminde, 1986 ve 1993 yıllarında rejim ve Beluciler arasında çatışmalar yaşanmış, çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Yine 1996 yılında Belucistan üniversitelerinde öğrenci grevleri olmuş ve olaylar çok sayıda tutuklama ve idam ile neticelenmiştir.⁴⁰

2000'li yıllardan sonra Beluç hareketi, yeni oluşumları ve eylemleri ile devam etmiştir. Sünni merkezli Cundullah örgütü⁴¹ 400 İran askerini öldürmüş ve zaman zaman ABD tarafından destek görmüştür.⁴² 2007 yılında Devrim Muhafızlarını taşıyan bir otobüse saldırı düzenlemiş, 2008'de ise 16 İran askerini kaçırarak öldürmüştür. Mayıs 2009'da Zahedan'da bir Şii camisinde bombalı bir saldırı düzenlemiş, 25 kişi hayatını kaybetmiştir. Ekim 2009'da yine bir bombalı saldırı sonucu 15'i Devrim Muhafızı 40 kişi hayatını kaybetmiştir. Haziran 2010'da, İran silahlı kuvvetleri tarafından yakalanan Cundullah lideri Abdülmelik Rigi idam edilmiştir.

³⁷ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s. 355

³⁸ Ramesh Farzanfar, *Ethnic Groups...*, p. 671

³⁹ Pakistan Belucistanı, 1970 yılında eyalet haline gelmiş, yaklaşık 10 milyon nüfusa sahip bir eyalettir. Sınırları itibari ile Pakistan'ın en büyük eyaletidir. Batı'da İran ile, Kuzeybatı'da Afganistan ile sınırlara sahiptir.

⁴⁰ Rafael Blaga, *İran Halkları...*, s. 229

⁴¹ Cundullah örgütü (Allahın Askerleri), 2002 yılında İran'ın Belucistan eyaletinde kurulan ve onlarca kanlı eyleme karışan, Sünni bir silahlı örgüttür.

⁴² Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik...*, ss. 355-356

3.1.5. Lurlar

“Lurlar İran’ın Batı kesiminde, Luristan, Bahtiyari ve Kohkiluye ve Buyer Ahmed eyaletleri başta olmak üzere Huzistan, Hamedan, İsfahan ve İlam eyaletlerinde yaşayan, İranî bir halktır. Nüfusları net olarak bilinmemekle birlikte, genel kanaate göre toplam nüfus içerisinde % 2 – 3’lük bir oranla 2,5 ila 3 milyon arasında olduğu belirtilmektedir. Lurlar bu oranı, İran geneli için % 8-9’lara kadar çıkarabilmektedirler.”⁴³

Şii olan Lurlar, göçebe veya yarı göçebe halinde, çok sayıda aşiretler şeklinde yaşarlar. En önemli aşiretleri Lurlar, Bahtiyariler, Kohkiluye, Memesenî, Buyer Ahmedi, Şuli gibi aşiretlerdir. İran’ın Güneybatısında onlarca aşiret tarafından konuşulan Lurca, Kürtçe ile ortak bir kökene sahiptir. Fakat Kürtçenin bir lehçesi sayılmamaktadır. Lur dili ve lehçelerinde, Kürtlerde olduğu gibi birleştirici, ortak milli ruh, edebi dil, ırksal köken veya ortak geçmiş tarih mevcut değildir.⁴⁴

Lurlar, İran siyasetinde yakın tarihte Azeriler veya Kürtler kadar etkili olmasa da bazı siyasal mücadelelerde bulunmuşlardır. 1920’lerden sonra Rıza Han iktidara gelince, Lurlara karşı ilk başlarda ılımlı bir politika izlemiş, Horasanda ve Huzistanda çıkan ayaklanmalarda Lurları kullanmıştır. Daha sonraları, Rıza Han’ın güçlü bir Fars devleti oluşturma politikaları sonucunda Lurlar ile merkezi devlet arasında çok sayıda çatışmalar yaşanmıştır. 1946 yılında, Azerbaycan devletinin ilanı ile İngiltere’nin güdümünde suni bir Bahtiyari ayaklanması başlatılmış, 1960’larda ise Şah Muhammed Rıza Pehlevî’nin başlattığı toprak reformları sonucunda Lur aşiretleri tekrar ayaklanmışlardır. Çıkan bu geniş çaplı isyan, merkezi yönetim tarafından alınan sert önlemlerle bastırılmıştır.

3.1.6. Diğer İrani Milletler

İran’da, İranî milletlerden olan Farslar, Kürtler, Gilekler, Mazandaraniler, Beluciler ve Lurlar haricinde, sayıları 100.000’den⁴⁵ fazla mukim olmak üzere, Mültecilerle birlikte 1 milyona⁴⁶ yaklaşan Afgan halkı bulunmaktadır. Ayrıca nüfusları nispeten daha az olan ve

⁴³ Kianosh Zaharakar, “The Lurs population in Iran was reportedly between 8-9 percent of the overall population”,

<<http://www.loor.ir/News.asp?nid=1985&ln=en>> (05.11.2010)

⁴⁴ Rafael Blaga, İran Halkları... , ss. 191-198

⁴⁵ Pashto, Southern, A Language of Pakistan

<http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=pbt> (07.11.2010)

⁴⁶ 2011 UNHCR Country Operations Profile - Islamic Republic of Iran

<<http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/page?page=49e486f96>> (07.11.2010)

İran'ın çeşitli yerlerinde dağınık olarak yaşayan Tatiler, Talışlar, Guranlar, Semnaniler, Aştiyaniler, Raciler, Sistaniler, Tacikler gibi İranî halklarda bulunmaktadır.

3.2. Türkî Milletler

Azeriler, Türkmenler, Kaşkaylar, Afşarlar, Halaçlar, Şahsevenler, Kazaklar, Karapahlar, Karakoyunlular, Özbekler ve diğer Türkî milletlerden oluşan grup, tarih boyunca İranî milletler gibi bölgenin asli unsurları olarak yaşamış ve ülkenin sosyal, siyasal ve sanatsal her noktasında varlıklarını hissettirmiştir. Günümüzde de bu milletlerin İran'a önemli oranda katkıları bulunmakta ve Türkler toplumun en büyük iki temel taşından birini oluşturmaktadır. Bu bölümde Türki milletler, sosyal, siyasal ve toplumsal katılım açısından incelenmeye çalışılacaktır.

3.2.1. Azeriler

İran, tarihi itibarı ile 20 den fazla Türk devletine şahitlik etmiştir. 10. yüzyıl sonlarına doğru Gazneliler ve Selçuklular ile başlayan Türk yönetimi, varlığını sonraki yıllarda İlhanlılar, Timurlular, Karakoyunlular, Akkoyunlular ile devam ettirmiş, 16. yüzyılda Safeviler ile en parlak dönemini yaşamıştır. 1925 Pehlevilere kadar yönetimde olmaya devam etmişler ve Pehlevilerin yönetimi eline alması ile birlikte Türk yönetimi sona ermiştir. Son 1000 senedir yönetimde söz sahibi olan Türkler, 20. yüzyılın ikinci çeyreğine girerken yönetimi Farslara kaptırmışlar, böylece yöneten durumdan yönetilen duruma düşmüşlerdir. Lakin yönetimde zaman zaman Farsların, zaman zaman ise Türklerin bulunması iki milleti ayırtmamış, aksine etkisi yüzyıllar sürececek bir birliktelik oluşturmuştur. Azeriler, kendi kimliklerini her dönemde kaybetmeden muhafaza etmeyi başarmış ve İran toplumunu meydana getiren en önemli iki etnik unsurdan birisi olmuştur.

Tarihsel olarak İran'ı sadece Farslardan ibaret görmek doğru olmamaktadır. Farsların yanı sıra Azeriler de toplumun ayrılmaz bir unsuru olmakta, bu değerlendirme İran'daki diğer etnik unsurları ya da milli kimlikleri ortadan kaldırmamakta, onların bu güne kadar gelen maddi ve manevi varlıklarını da gölgelememektedir.⁴⁷

Tarihsel olarak Azerbaycan adı, M.Ö. 550'de Elam yazıtlarında Atarpata olarak geçmektedir ve Kuzey Azerbaycan'ın güneyinde bulunan Araz nehrinden Hamedan'a

⁴⁷ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik...*, s. 150

kadar olan bölge için kullanılmıştır. Günümüz şekliyle kullanılan Azerbaycan, Güney Azerbaycan bölgesini belirtmek için ilk defa Araplar ve Türkler kullanmıştır.⁴⁸

Azeriler, Azerbaycan eyaleti bölgesinde % 95 oranda, daha çok ülkenin Kuzeybatısında Tebriz, Erdebil, Zencan, Urumiye, Kazvin, Hamedan gibi şehirlerde yaşamaktadırlar.

İran genelindeki toplam Azeri nüfusu ve eyaletler bazında nüfus oranları meselesinde, nüfus sayımlarının etnik milletleri ve yerleşim yerlerine göre oranlarını belirtmediğinden dolayı güvenilir bir bilgiye veya kanıya sahip olamamaktayız. Bu hususta, İran hakkında çalışma yapan araştırmacıların da sürekli olarak birbirlerinden alıntı yaptıklarını, fakat bahsi geçen rakamların örtüşmediğini görmekteyiz. CIA'nın 2010 yılı itibari ile belirtmiş olduğu İran nüfusu içindeki % 24'lük Azeri nüfus oranı daha çok resmi raporlarda kullanılmakta, bunun yanı sıra diğer kaynaklarda ise bu oran % 40'lara kadar çıkabilmektedir. Shaffer, Azeri nüfusunu, "Azerbaycanlı Türkler ve aşiret Türkleri olarak % 20–30" oranında belirtmiştir.⁴⁹ Blaga, Farsları % 40, Azerileri % 32 şeklinde belirtiyor.⁵⁰ 2009 Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu⁵¹ ve 2008 yılında Birleşik Devletler Kongre Araştırma Servisi tarafından yayınlanan raporda, İran'daki Azeri nüfusu % 24 olarak belirtilmiştir.⁵²

% 20 ila % 40–45 arası değişen Azeri nüfusu verileri, genel kanaat ve yapılan tahminler neticesinde, % 30 ile 35 arasında bir değere sahip olmaktadır. Zira bu hususta açıklanmış resmi bir rakam bulunmamaktadır. Gayrı resmi ve gözleme dayalı verilerden bahsetmek gerekirse, İran genelinde (Azerbaycan bölgesinde tamamına yakını), Azeriler de Farslar kadar çoğunluğu oluşturmaktadır. Tebriz sokaklarında Fars'a rastlamak zor iken, Tahran sokaklarında her 10 kişiden en az 3'ü Azerbaycan kökenlidir.

Bu noktada önemli bir husus ise, Azerilerin ülke içindeki etnik oranı ile Türkçenin konuşulma oranının aynı olmaması meselesidir. Toplumda etnik olarak Azeri olan fakat büyük oranda Fars kültürünü benimsemiş Azeriler de bulunmaktadır. Devletin resmi

⁴⁸ Cemil Hasanlı, *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, (çev. Ekber N. Necet), Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 21

⁴⁹ Brenda Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, (çev. Ali Gara – Vüsal Kerimov), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 264

⁵⁰ Rafael Blaga, *İran Halkları...*, s. 20

⁵¹ Iran Country Profile

<<http://iran.unfpa.org/Country%20Profile.asp>> (21.10.2010)

⁵² United States Congressional Research Service, *Iran: Ethnic and Religious Minorities*, 25 November 2008 <<http://www.unhcr.org/refworld/docid/4bdad4082.html>> (21.10.2010)

dilinin Farsça olmasından dolayı, günlük hayatta Türkçe kullanımında düşüş gözlenmektedir. Öyle ki, Azerilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde bile Farsça birinci dil olarak kullanılabilmektedir. Halkın bildiği diller bazında bir oranlama yapılacak olunursa, ülke genelinde Türkî dillerin daha fazla kişi tarafından bilinip konuşulabileceği sonucuna ulaşmak mümkündür. Zira Fars veya Kürt kökenli olup Türkçe konuşabilenler de bulunmaktadır.

Azerbaycan'daki Türklerin ana diline hâkimiyeti ve Azeri dilini konuşma oranı, bir kıyas yapmak gerekirse, Türkiye'deki Kürtlerin ana diline hâkimiyeti ve Kürt dilini konuşma oranından çok daha fazladır. Türkiye'de, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'daki Kürtlerin birden fazla lehçeye sahip oldukları bilinmekte ve bazı lehçelerin diğerleriyle farklılık arz ettiğinin altı çizilmektedir.⁵³ Özellikle 1990'lardan sonra, İran'daki Azerilerin üzerinde, Türkiye'deki Kürtlere nazaran daha fazla devlet baskısı olmasına rağmen, Azeriler dillerini daha fazla muhafaza edebilmişlerdir. İran'ın herhangi bir bölgesinde konuşulan Azerice diğer bölge Azerileri tarafından rahatça anlaşılabilir. Zira Azeriler, İran tarihi boyunca devlet yönetiminde, kültür ve sanatta çok uzun süre hâkimiyet sağlamışlar, bunun bir sonucu olarak da doğal bir medeniyet mirasına sahiptirler. Dil mirası da şüphesiz bunlardan en önemlisidir ve ortak bilinci hala ayakta tutan en önemli unsurdur.

İran İslam cumhuriyeti, Pehlevilerin Türk diline yönelik izlediği baskıcı politikalara bir anlamda destek vermiş ve kendi yönetimi döneminde de bu politikalara devam etmiştir. Bu politikalar çerçevesinde, eyaletlerin sınırları değiştirilmiş veya farklı etnik grupların birleştirilmesi yöntemi ile yeni eyaletler oluşturulmuştur. Azerbaycan eyaleti zaman içinde parçalara bölünmüş, bunun yanı sıra mevcut Türkçe yer isimleri yeni uydurulan Farsçaları ile değiştirilmiştir.

Bir asır önce, İran sadece 7 eyalete sahipti ve Azerbaycan bu eyaletlerden birisiydi. 1940'lara doğru eyalet sayısı 10'a (Azerbaycan Doğu – Batı şeklinde ikiye ayrıldı), 1960'da ise 14'e çıkartıldı. 1992 de Doğu Azerbaycan bölünüp Erdebil eyaleti oluşturuldu. 1997 yılında Kazvin ili Azerbaycan'a bağlı Zencan'dan koparılarak ayrı bir eyalet haline getirildi.⁵⁴ 2010 yılı Haziran ayı itibari ile de eyalet sayısı 31'e çıkartıldı.

⁵³ Hasan Celal Güzel, "Kürt Araştırma Enstitüsü" Radikal Gzt. 28.08.2009

⁵⁴ Gülara Yenisey, *İran'da Etnopolitik ...*, s. 181

Soğuk Savaş'ın bitmesinin ardından Kuzeyde bağımsız bir Azerbaycan devletinin kurulması ve bölgede ezici bir şekilde artan Türk kültürünün yansımaları olarak, yeni bir Azeri kimliği oluşmaya başlamıştır. Bu, kısa vadede olmasa da uzun vadeye yönelik rejimi tehdit edici muhalefete dönüşebilecek imkânı sahiptir.⁵⁵ 90'lardan itibaren Türk Televizyonlarının İran'da rahatça izlenmeye başlanması, Müslüman ama aynı zamanda Modern-Laik bir Türkiye modelinin, İran'daki Azeriler üzerinde oluşan bu yeni kimliğe zemin hazırlamasına vesile olmuştur. Halk, yasak olmasına rağmen uydu yayınları üzerinden Türk kanallarını takip etmekte ve hem Müslüman hem de Laik bir devlete aynı anda sahip olunabileceğinin canlı örneğini görmektedir.

Yazılı basında ise, Azeriler büyük baskılara maruz kalmaktadırlar. Özellikle Azeri vatandaşların Latin harflerini kullanma hevesleri İran yönetiminin ciddi ölçüde yasaklar koymasına sebep olmuştur. İngilizce, Almanca, Fransızca ve hatta Japonca, Çince gibi yabancı dillerde bulunan neşriyatlarda hiçbir kısıtlamanın bulunmadığı İran'da, Türkçe üzerinde çok ciddi kısıtlamalar bulunmaktadır. Öyle ki, Tahran sahaflarında İngilizce ve Fransızca başta olmak üzere birçok yabancı dilde kitaplara kolayca ulaşmak mümkün iken, halkının en az yarısının konuştuğu bir dilde, Türk dilinde ve alfabesinde, basılmış politik bir kitap bulmak neredeyse imkânsızdır.

Bugün İran'da Azeri kimliğine ilişkin yapılan değerlendirmeler incelendiğinde, yeni bir tanımlamadan bahsedildiği görülmektedir. Yukarıda belirttiğimiz oluşan Türk esintisi, bölgede özellikle yeni nesil Azeri gençleri arasında epey dillendirilmektedir. Önceleri geleneksellik ve geri kalmışlıkla özdeşleştirilen Azeri algısı son dönemlerde değişmeye başlamıştır. Kimliğin Türklüğü (Popüler konuşmada tork sözü Türkî ve Türk kelimelerinin her ikisine işaret eder) şimdi modern ilerici anlamı da taşımaktadır.⁵⁶

Daha önce de belirtildiği gibi, İran'daki Azeri toplumu, kısa vadede ayrılıkçı bir hareket oluşturmaya yönelik mevcut rejimi tehdit eder bir pozisyona ve alt yapıya sahip görünmemektedir. Her ne kadar Azeri vatandaşların (özellikle üniversite öğrencileri) son yıllarda yeni akım ve hareketlerin peşinden sürüklendiği gözlenirse de, toplumu bir arada tutan Şiiilik ve İranlılık olgusu bu türden ayrılıkçı potansiyele sahip olabilecek hareketlere müsaade etmemektedir. Fakat mevcut İslami yönetimin yanlış uygulamalarına devam

⁵⁵ John Hemming, "İran'daki Azeriler, Daha Fazla Kültürel Tanınma Talep Ediyor" *Stratejik Analiz Dergisi*, Sayı: 15, 2001, s. 22

⁵⁶ Helena Bani-Shoraka, "Azerbaycan Dili ve Kimliği Yeniden Canlanıyor mu?" *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3, 2007, ss. 160-167

etmesi, Azerilerin özellikle bölge ülkelerden daha fazla etkilenecek sistematiik bir muhalif ideolojiye bürünmesi ve bu çalışmalarını uzun vadeye yaymak suretiyle bir takvime bağlaması, gelecekte İran İslam Cumhuriyetinin en büyük çıkmazlarından birisi olmaya adaydır.

Osmanlının son dönemlerinden itibaren Azerilerin çeşitli milli mücadeleleri olmuştur. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde dünya, Jön Türkler devrimi (1908) ve 1905–1917 Rus Devrimine şahitlik ederken, yükselen Azerbaycanlı kimliği de bölgede etkisini göstermekteydi. Rus imparatorluğunun çöküş süreci ile birlikte, 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edildi. Bu devlet 2 sene kadar ayakta kalabilmiş, 1920’de yeni Sovyet devletinin kurulması ile Rus topraklarına dâhil edilmiştir. 2 yıllık bu süre zarfında; anayasa oluşturulmuş, Türkçe resmi dil ilan edilmiş (Osmanlı Türkçesi esas alınmış) ve eğitim sisteminde Rus etkileri kaldırılmaya çalışılmıştır.⁵⁷

20. yüzyılın başlarında İran’da, 1906 yılında yapılan Meşrutiyet devrimi de Azerilerin etkisi altında yapılmıştır. Devrimden sonra Muhammed Ali Şah yeniden yönetimi ele almaya çalışıp ayaklanmaları bastırmaya çalışırken, Azerbaycanlı olan Settar Han ve askerleri ayaklanmalara devam etmiş, hatta Tebriz’i İran’ın geçici başkenti ilan edecek kadar işi ileri götürmüşlerdir. Yine kısa bir süre sonra, Hıyabani’nin önderliğinde çalışmalar devam etmiş ve netice itibari ile Nisan 1920’de Azerbaycan eyaletini ele geçirerek Azadistan Özerk Yönetimini kurmayı başarmıştır. Fakat aynı yıl Eylül ayında, Rıza Han tarafından bu isyanlar bastırılmış ve Hıyabani idam edilmiştir.⁵⁸

1941–1946 yılları arasında “Azeri Hareketi” adıyla ortaya çıkan hareket, 1945–1946’da yine Sovyetler’in desteği ile Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti’ne dönüşmüş ve Kasım 1946’da İran hükümeti tarafından yıkılmıştır. Seyid Caferi Pişevari⁵⁹ önderliğindeki bu hareket, 1941 yılından itibaren çeşitli cemiyet ve örgütlerin kurulması ve artırılması faaliyetleri ile dergi ve gazete yayınlarına başlamış ve bu sayede harekete gereken ivme kazandırılmıştır. 1945 yılında Azerbaycan Demokrat Fırkası kurulmuş ve kısa süre içerisinde ilk büyük kongreye gidilmiştir. Yapılan ‘Halk Kongresi’ sonrası milli meclis açılmış ve Azerbaycan milli hükümeti ilan edilmiştir. Meclis, ilk iş olarak eğitim dilinin ve tüm resmi yazışmaların Azeri dilinde yapılması yönünde karar almış ve İran hükümetini

⁵⁷ Brenda Shaffer, *Sınırlar ve...*, s. 45

⁵⁸ Ibid, ss. 49 – 50

⁵⁹ Pişevari, Fars milliyetçiliği fikrine karşı çıkan aynı zamanda Azerbaycan’ı da İran’ın bir unsuru olarak kabul eden, Demokrat fakat zaman zaman komünizmden de etkilenen, Azerbaycan halkının siyasi anlamda yetiştirdiği en önemli liderlerden biri olarak kabul gören bir siyasetçidir.

tanındığını belirtmiştir. İran Merkezi hükümeti gerek iç gerekse dış politikada, Azerbaycan eyaletinde ilan edilen bu yeni hükümeti devirmek amacı ile bir takım katı tedbirler almıştır. Bu hususta, ilk önce Sovyetler'in siyasi ve askeri desteğinin kesilmesi sağlanmış, Amerika ile işbirliği yapılmıştır. Yalnız bırakılan ve uluslararası arenada yeterli desteği bulamayan Azeriler, İran silahlı güçleri tarafından işgal edilmiştir.⁶⁰

Bu çatışmalar sonucunda, Azerbaycan hükümeti Merkezi hükümet ile anlaşmak zorunda bırakıldı ve Tebriz'de yapılan anlaşma neticesinde, Meclis Merkezi hükümet eyalet konseyi haline dönüştürüldü. Netice itibari ile hareket başarısızlık ile son bulsa da genel anlamda kitlelerin desteğini alan ve görüşünü yansıtan bir olay olma niteliğini taşımaktadır.

1945 – 46 Azeri hareketinden sonra, ciddi anlamda özerklik talebi içeren bir ayaklanma yaşanmadı. 2000'lere kadar; 1977'de bir takım protesto hareketleri, daha sonra Anayasa referandumu boykotu gibi vakalar yaşanmıştır. 2000'lerden sonra, Mayıs 2006'da İran gazetesinde yayınlanan Azerileri aşağılayıcı karikatür krizine tepki olarak cereyan eden hadiseler, Cumhurbaşkanlığı seçiminde reformcu – muhalif hareketler ile yükselen Azeri kimliği meselesi ve 2011'in başlarında, Ortadoğu'da Mısır, Tunus ve Libya'da başlayan devrim dalgasının İran Azerilerini cesaretlendirerek yönetime karşı protestolar düzenlemesi gibi olaylar yaşandı.

3.2.2. Türkmenler

İran Türkmenleri, İran'da Türkî milletler içerisinde nüfus olarak Azerilerden hemen sonra gelen en kalabalık ikinci etnik millettir. Gülistan Eyaletinin kuzey kısımlarında bulunan Türkmen Sahra bölgesinde, Kuzey Horasan ile Türkmenistan arasını oluşturan sınır bölgesinde, Kürdistan'ın kuzeyinde ve Batı Azerbaycan'ın tamamında yaşamaktadırlar. Ülke genelinde toplam nüfusları 2 milyon civarındadır.⁶¹

Tarihte Türkmenlerin, İran devletine karşı yaptıkları ilk isyan 1850'lerden sonra gerçekleşmiştir. 1862 yılında, Merkezi İran hükümetinin koyduğu ağır vergiler sonucu halk isyan etmiş ve Türkmenler ile yönetim arasında silahlı çatışmalar boy göstermiştir. Bu isyan 2 yıl sonra bastırılmış fakat birkaç sene sonra ayaklanmalar tekerrür etmiş ve

⁶⁰ Arif Keskin, "İran Türkleri (Güney Azerbaycan)" <http://www.turksam.org/tr/a193.html> (24.10.2010)

⁶¹ Abdurrahman Deveci, "İran Türkmenleri: Türkmen Sahra" *Ortadoğu Analiz (ORSAM)*, Cilt: 1, Sayı: 10, 2009, s. 53

1921’de Muhammed Taki Han tarafından ilan edilen “Horasan Hükümeti”ne kadar devam etmiştir. Taki Han, bölgede yönetimi bir süreliğine ele geçirmiş, fakat isyanın İran hükümetince bastırılması neticesinde, idama mahkûm edilmiştir.⁶²

1979 İslam devrimi ile birlikte Türkmensahra’daki Türkmenler, Şah döneminde Fars gruplara dağıtılan toprakları geri almak ve toprak reformu talep etmek sureti ile bir ayaklanma başlattılar. Çıkan olaylar sonucunda yüzlerce insan hayatını kaybetti ve devrim muhafızları tarafından ayaklanmalar bastırılarak isyancı başları idam edildi.⁶³

Türkmence, Azerice ve Türkçenin tersine, Farsça ve Arapçadan daha az etkilenmiştir.⁶⁴ Fakat İran Azerileri ve Kürtleri gibi, Türkmenler de dil ve kültür üzerine uygulanan baskılardan nasiplerini almaktadırlar. Sadece İslam devrimi sonrasında değil, Pehlevi döneminde de Türkmen diline çeşitli engeller konulmuştur. Bu engellerin arkasında, İran Türkmenleri nüfusunun tamamına yakınının Sünni mezhebe tâbi olmaları gelir.

Özellikle İslam devriminden sonra mezhep ayrımları iyice keskinleşmiş ve Sünni bölgelere uygulanan baskılar arttırılmıştır. Bunun yanı sıra, İran Türkmenleri etnik milliyetçiliğin artması ve güçlenmesi bakımından İran Azerileri ile aynı kaderi paylaşmaktadır. Kuzeyde bağımsız bir Azerbaycan devletinin kurulması ile milliyetçi duyguları artan Güney Azerbaycanlılar örneğinde olduğu gibi, Sovyetler Birliğinin dağılması ile Horasan eyaletinin Kuzeyinde bağımsız bir Türkmenistan devletinin kuruluşu ile İran Türkmenlerinin de milliyetçi fikirlerinde artış meydana gelmiştir. Yani bağımsız bir Türkmenistan emsali, İran Türkmenlerini cesaretlendirmiştir.

3.2.3. Kaşkaylar

Kaşkay⁶⁵ Türkleri, İran’da, yoğun olarak Fars eyaletinde (Şiraz, Kazerun, Firuzabad, Faraşbend) bununla birlikte İsfahan’da (İsfahan, Abade), Buşehr ve Huzistan eyaletlerinde de yaşamaktadırlar. Tarihte göçebe bir millet olarak bilinen Kaşkaylar, günümüzde de kısmen göçebe olarak yaşamaktadırlar. Kesin bir bilgi olmasa da, İran’da 3 milyon Kaşkay Türkünün yaşadığı tahmin edilmektedir. Günümüz İran’ında Kaşkayların üçte biri halen

⁶² Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik...*, ss. 233-234

⁶³ Gülara Yenisey, *İran’da Etnopolitik...*, s. 165

⁶⁴ Rafael Blaga, *İran Halkları...*, s. 317

⁶⁵ Kaşkay kelimesinin etimolojisi için Bkz. Yaşar Kalafat, *İran Türklüğü - Jeokültürel Boyut*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s. 33; Osman Karatay, *İran ile Turan*, Karam Yayınları, Ankara 2003, s. 92

geleneksel göçebe hayatını devam ettirmektedir. Geri kalan kısım ise İran yönetimi tarafından zorunlu iskâna tabi tutulmuştur.⁶⁶

Kaşkaylar, Şii mezhebine mensupturlar. Kendilerine özgü olan Kaşkay Türkçesini konuşurlar. Bu Türkçe, konar-göçer yaşadıklarından dolayı diğer Türkçelere nazaran daha az tahrip olmuş ve diğer dillerden asgari şekilde etkilenmiştir. Ülkede ve bölgede eğitim dilinin Farsça olmasından ötürü halkın büyük bir çoğunluğu Farsça bilmektedir.⁶⁷

Mehmet Emin Resulzade Kaşkaylar'ı şu şekilde tarif etmiştir:

...aşiret halinde yaşarlar. Göçebe oldukları halde kısmen ekin ekmek ve kısmen hayvan beslemek ile yaşayan bu aşirette halı dokumak san'atı da hayli terakki etmiştir. Kaşkayı Türkleri gayet cesur, silahşör ve cengaverdirler.⁶⁸

Kaşkaylar İran iç politikasında önemli bir rol oynayamamışlar ve zaman zaman İran yönetimi tarafından başka bölgelere göçe zorlanmışlardır.⁶⁹

3.2.4. Afşarlar

Afşarlar, Orta Asya'dan Anadolu'ya ve İran'a göç eden, İran Türk tarihine çok katkıları bulunan Oğuz boyuna mensup Türklerdir. Nadir Şah ve Afşar Devleti (1735–1803) bu bakımdan büyük önem haiz etmektedir. Ayrıca Afşarlar, Safevileri kuran Türk kabilelerinden birisidir. Günümüz İran'ında daha ziyade dağınık olarak yaşayan Afşarlar, Urumiye (İran Afşarları Şehri diye tanınır), Zencan, Hamedan, Kirmanşah, Nişabur, Kirman, Huzistan, Horasan ve Tahran'da kısmen göçebe kısmen de yerleşik durumda yaşamaktadırlar. Nüfusları İran genelinde 1 milyonun üzerinde olan Afşarlar Şii mezhebine mensuplardır. Genellikle tarım, hayvancılık ve halıcılık ile geçinmektedirler. Afşarlar, İran siyasi hayatında pek göz önünde olamamakta, devlet tarafından birçok baskıya maruz kaldıklarından dolayı seslerini duyuramamaktadırlar.⁷⁰

⁶⁶ Yaşar Kalafat, *İran Türklüğü...*, ss. 28-29

⁶⁷ Qashqai, A Short Historical Overview

<<http://www.qashqai.net/history.html>> (31.10.2010)

⁶⁸ Mehmet Emin Resulzade, *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları)*, (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 11

⁶⁹ Mustafa Balbay, *İran Raporu*, s. 125

⁷⁰ Adnan Menderes Kaya, *Avşar Türkmenleri*, Geçit Yayınları, Kayseri 2004, ss. 243-244

3.2.5. Halaçlar

Tarihte Halaç Türklerinden ilk kez bahseden İslam coğrafyacıları olmuştur. Halaçlar, 9. ve 10. yüzyılda Afganistan civarında yaşayan göçebe halklardandır. Günümüzde ise sayıları net olarak bilinmemekte, daha ziyade İran'ın Orta kesimlerinde, Tahran'ın 200 km kadar batısında Sultanabad ile Save (Hamedan ile Kum arası) arasındaki bölgede yaşamaktadırlar.⁷¹ Halaç Türkçesi, eski Türk dilleri arasında günümüze ulaşabilen neredeyse tek Türkçedir.⁷² Bu Türk dil, İran'ın orta kesimlerinde yaklaşık olarak 30 bin insan tarafından konuşulmaktadır. Diğer Türkî dillerin ve lehçelerin aksine, oğuz dil ailesine mensuptur ve tecrit edilmiş bir bölgede konuşulmaktadır.⁷³

3.2.6. Şahsevenler

Şahsevenlerin soyları Oğuz Türklerine dayanmaktadır. 11. yüzyıldan beri bölgede var oldukları bilinen Şahsevenlerin⁷⁴ 16 ve 18. yüzyıl arasında bir araya gelmiş aşiretlerden oluştuğu sanılmakta, 1900'lere kadar kökenleri konusunda çeşitli yorumlar yapılmaktadır.⁷⁵

Şahsevenlere “Şahseven” adını (evvelce Kızılbaş olarak bilinirlerdi) Şah Abbas vermiştir. Bölgedeki Türkmenleri bir araya toplarken “Şah seven gelsin” demek suretiyle bu isim oluşmuştur. 1925'te Azerbaycan'ın ikiye bölünmesi ile zorunlu iskâna tabi tutulmuşlardır. Bu olay üzerine 10 yıl sürecek isyanlar başlar ve devrim sonrası “Elseven Türkmenleri” olarak adlandırılırlar.⁷⁶ Şahsevenler günümüzde Kum, Tahran, Kazvin ve Zencan civarlarında yaşamaktadırlar. Şahsevenlerin, bugün önemli bir kısmı Güney Azerbaycan'da yaşamakta olup, sayıları 450–500.000 civarında bulunmaktadır.⁷⁷

⁷¹ Mehmet Ölmez, Halaçlar ve Halaçça, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Türk halkları ve Dilleri:2, 2007, s. 15

⁷² Lars Johanson, Éva Á. Csató, *The Turkic Languages*, Routledge Publishing House, London and New York 1998, p. 281

⁷³ Filiz Kırıl, *Reflections on –mis in Khalaj*, Lars Johanson, Bo Utas (ed.), *Turkic, Iranian and Neighbouring Languages*, Mouton de Gruyter, Berlin 2000, p. 89

⁷⁴ Yaşar Kalafat, *İran Türklüğü...*, s. 95

⁷⁵ Richard Tapper, *İran'ın Sınır Boylarında Göçebeler, Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, (çev. F. Dilek Özdemir), İmge Kitabevi, Ankara 2004, s. 72

⁷⁶ Yaşar Kalafat, *İran Türklüğü...*, ss. 95-96

⁷⁷ Güney Azerbaycan

<http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=com_content&task=view&id=97&Itemid=1> (02.11.2010)

3.2.7. Diğer Türkî Milletler

İran’da bu Türkî milletler haricinde, nüfusları tam olarak bilinemeyen pek çok diğer Türkî milletler/aşiretler de yaşamaktadır. Bunlar; Karapah Türkleri, Kazak Türkleri, Özbek Türkleri, Hamse Türkleri, Boçağçi Türkleri, Karakoyunlu Türkleri, Kiresunlu Türkleri, İsmaili Hazara Türkleri, Karayiler, Timurtaşlar, Karadağlılar, Miskin, Şatranlu, Geyimli, Delikanlu, Beybağlı, Goudanler, Kengerlüler ve Bayetler dir.

3.3. Araplar

Araplar, İran’da Huzistan eyaleti başta olmak üzere Buşehr, Hürmüzgan, Fars, Horasan, Semnan, Kirman ve Tahran’da dağınık olarak yaşamaktadırlar. 1000 yılı aşkın süredir bölgede varlığını gösteren Araplar, çoğunlukla Şii mezhebine mensup, milliyetçi özelliklere sahip bir halktır. Nüfusları İran genelinde 3 milyon civarındadır. Daha önceleri “Arabistan” olarak isimlendirilen bölge, Pehlevi dönemi sonrası uygulanan Fars Milliyetçi politikaları sonucunda, 1924 yılında “Huzistan” olarak değiştirilmiştir.⁷⁸

İran Arapları, İran harici Ortadoğu’daki Araplardan farklı olarak çoğunlukla Şii mezhebine tabidirler. Fakat milli kimlik meselesinde, Farslara mukabil karşıt bir görüş de sergilemektedirler. Diğer taraftan, İranlı Farsların da Araplara karşı besledikleri nefret duygusu ve İran devlet geleneğinin Arap milleti ile tarihsel uzlaşmazlıklarının bulunması, toplumdaki ayrışmayı arttırır niteliktedir. Fars milliyetçileri, Arapların İran’a sonradan gelen ve İran’ın kadim medeniyetini yok eden bir halk olduğunu düşünmekte, Araplara istinaden gerici, ilkel gibi gayri modern nitelikte kavramlar yüklemektedirler.

İran’da özellikle Pehlevilerden sonra başlayan ve İslam rejimi ile devam eden Fars milli kimliği inşası sürecinde, Araplara yönelik olumsuz politikalar uygulanmıştır. Müslüman olan Arapların İran coğrafyasına girişleri ve İslam’ın İran topraklarına yayılması hususunda, İran eğitim sisteminde ve toplumun psikolojisinde Arapların bu topraklara, “kılıç zoru” ile girdikleri fikri yerleştirilmiş ve İran’ın fethi “Arap saldırısı” olarak nitelendirilmiştir. Bu kısmen doğrudur. Fakat Şiilik ortak çatısı kullanılarak, bir takım eklemelerle bu durum resmi bir ideolojiye dönüştürülmek istenmiştir. İslam’ın o

⁷⁸ Rafael Blaga, İran Halkları... , s. 334

dönemdeki lideri konumunda bulunan Hz. Ömer'in Şiilikteki olumsuz mevkiinin İran içindeki "bütünleştirici" rolünden de faydalanmak hedeflenmiştir.⁷⁹

Hz. Ömer'in İran topraklarını ele geçirip bölgeye İslam'ın girişini başlatması, İran halkı tarafından ön yargı ile karşılanmaktadır. Mezhepsel olarak Hz. Ali'ye tabi olmalarının sebepleri arasında bu etkenleri de dâhil etmek mümkündür. Öyle ki, toplum içerisinde "maksat Ali'yi sevmek değil, Ömer'e buğz etmek" söylemi vardır ve bütün tarihi arka planı açıklar niteliktedir. Türk toplumunda var olan ve uzun yıllar boyunca bir takım eller tarafından "milliyetçilik" çatısı altında topluma enjekte edilen negatif Arap olgusu, aynı ölçüde İran toplumunda da bulunmaktadır. Bunda İranlıların Müslüman olmaları herhangi bir tezat oluşturmamaktadır. Zira Türkler de Müslüman'dır.

Arapların İran'da bir takım ayrılıkçı hareketlere başvurmasının ve İranlı kimliği ile pek uyuşamamasının arkasında bazı tarihi gerçekler yatmaktadır. Araplar çok uzun süredir, hatta Aryanların İran platosuna göçlerinin öncesinde, bölgede yaşamaktaydılar. Son yarım bin yıllık süreçte, bölgede bağımsız veya yarı bağımsız halde yaşamışlar, bu bölgeyi Arabistan olarak nitelendirmişler ve resmi dil olarak da Arapçayı kullanmışlardır. Devrimden önce ve sonra, bölgedeki Araplar ayrımcılığa tabi tutulmuş, küçümseilmiş ve temel hakları ellerinden alınmıştır.⁸⁰

Yakın dönem Arap ayrılıkçı hareketlerini inceleyecek olursak; 1960'lı yıllarda ortaya çıkan, Cehetu't Tahrir olarak bilinen ve Arapların yaşadığı bölgelerden İran işgalini temizlemek amacı güden ayrılıkçı bir Arap örgütüne şahit olmaktayız. Örgüt, 1975'lere kadar Irak destekli devam etmiş, sonraki yıllarda yeniden yapılandırılmıştır. 1983'te kurulan Hareketu't Tahriri'l Vatanıyy'il-Ahvazi'de aynı amaçları taşımakta, Arap kimliğini öne çıkarmaktadır. 2004 yılında ise "Tarihi Vatanın Kurtuluşu" adı altında yeni bir hareket başlamıştır.⁸¹

11 Eylül 2001 sonrasında ABD'nin Irak'ı işgal etmesi ile birlikte, Huzistan bölgesinde Arap hareketleri de baş göstermiştir. 2005'de Ahvaz hareketi canlanmış ve bir takım eylemlerde bulunmuştur. Özellikle son yıllarda İran dış politikası kaynaklı maruz kalınan ambargolar sonucu, bölgede sosyo-ekonomik sıkıntılar oluşmuş ve dış güçlerinde desteği ile bir takım karışıklıklar meydana gelmiştir. Fakat diğer azınlık gruplarda olduğu

⁷⁹ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik...*, s. 288

⁸⁰ Hamid Ahmedi, *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, (çev. Hakkı Uygur), Küre Yayınları, İstanbul 2009, ss. 305-306

⁸¹ Ibid, ss. 302-303

gibi, Araplarda da ayrılıkçı hareketlerin başarıya ulaşma ihtimali pek mümkün gözükmemektedir.

3.4. Ermeniler

Tarih boyunca bölgede var olan Türkler, Farslar, Kürtler gibi Ermeniler de az da olsa varlıklarını devam ettirmektedirler. Sayıları her geçen gün daha da azalan İran Ermenileri, Hristiyan azınlık grupların başında gelmektedir. Yoğun olarak Tahran'da yaşayan Ermenilerin nüfusu 100.000 civarındadır ve % 80'i Tahrandadır.⁸²

İran Ermenileri Hristiyan bir millet olmalarına karşın, dini anlamda İran rejimi tarafından çok büyük baskılara uğramamaktadır. Sadece Tahrandaki 10 Ermeni kilisesi bulunmakta ve bu kiliselerin sayısı İran genelinde 25'aşmaktadır.⁸³

İslam devriminden önce daha geniş haklara sahip olan İran Ermenileri, devrimden sonra da, önceki kadar olmasa da büyük oranda sosyal ve dini haklara sahip olmuşlardır. İran rejimi bir anlamda, Müslüman olmayan Ermeni azınlıklar üzerinde politikalarını uygulayarak, gayri Müslim hoşgörüyü sahip bir rejim olduğunu kanıtlamaya çalışmaktadır. Uygulanan bu politikalara rağmen, İslam devrimi ve İran – Irak Savaşı sonucunda Ermeniler, İran'dan ayrılmayı tercih etmişlerdir.

İran devletinin Ermenilere yönelik politikaları gayri Müslim olmalarına rağmen her zaman diğer etnik milletlere nazaran daha olumlu olmuştur. Öyle ki, Şah döneminde Farslardan sonra en büyük haklara sahip olan etnik millet Ermeniler olmuştur. Ermenilere karşı uygulanan bu politikalar devrimden sonra da devam etmiş, özellikle Sovyetler Birliğinin yıkılması ile bölgede kurulan Azerbaycan devletine yönelik politikalar sayesinde Ermenilerle ilişkiler arttırılmıştır. Zira Soğuk Savaştan sonra bağımsızlığını kazanan Kuzey Azerbaycan, İran için tehlikeli bir süreci de başlatmıştı. Yeni bir Pan-Türkist hareket oluşmuş, bu da İran'daki Azerileri etkilemeyi başarmıştı. Bu durumda Tahran yönetimi Müslüman olmasına karşın Azerbaycan'a tam destek vermemiş, buna karşın

⁸² Armenian Population in the World

<<http://www.armeniadiaspora.com/population.html>> (06.11.2010)

⁸³ Armenian Churches in Asia

<http://www.armeniapedia.org/index.php?title=Armenian_Churches_in_Asia#Iran> (06.11.2010)

Hristiyan Erivan'a her zaman sıcak mesajlar göndermiştir.⁸⁴ Dağlık Karabağ meselesinde de İran'ın desteği Ermenilere yönelik devam etmiştir.

3.5. Diğer Etnik Milletler

İran'da belirtmiş olduğumuz İranî, Türkî ve nüfusları itibari ile topluma etki edebilecek kadar çoğunlukta olan diğer etnik milletlerin haricinde, az da olsa Gürcüler, Çerkezler, Yahudiler, Ruslar, Asurîler, Romanlar, Brahoiler, Hintliler vs. bulunmaktadır. Azınlığı oluşturan bu etnik grupların İran siyasi hayatına etki edebilecek ölçüde nüfusları bulunmamaktadır.

4. Dini Yapı

Bütün Semavi dinlerin çıkış noktası olan Ortadoğu, dünyanın geri kalan kısmını bu dinlerin yayılması ile etkilemiş ve çeşitli medeniyetlerin oluşmasına katkı sağlamıştır. İran, Ortadoğu'nun en stratejik bir noktasında bulunmakta ve hem bölge hem de dünya açısından büyük önem arz etmektedir. Dini açıdan kendisine has birçok dine ev sahipliği yapmış olan İran, İslam'ın bölgeye yayılmasının ardından kendine özgü bir İslami yorum geliştirmiş ve tekrar bölgede etkin konuma gelmiştir.

Bu bölümde İran'dan çıkan Zerdüştlük, Bahailik gibi dinlerin ve bölgeden İran'a giren Musevilik, Hristiyanlık ve İslam dininin İran'a etkileri incelenecektir.

4.1. Musevilik

Musevilik (Yahudilik), adını Peygamberi Hz. Musa'dan alan, Sina dağında Tevrat'ın yazılı ve sözlü olarak Tanrı tarafından yeryüzüne indirilmesi ile başlayan, semavi dinlerin ilkidir. Bir din olarak Musevilik, bir takım inançlar topluluğundan daha ziyade bir yaşam tarzıdır. Musevilikte tanrı; eşi ve benzeri bulunmayan, ebedi ve ezeli olan, her şeyi bilen, cismani olmayan, bütün evreni yaratan ve yalnız tapınılmayı hak eden vasıflara sahiptir. Hayata rehber olması amacı ile gönderilen kutsal kitap Tevrat, Tanrı tarafından Hz. Musa'ya vahiy yoluyla gönderilmiştir.⁸⁵

⁸⁴ Sedat Laçiner, *Türkler ve Ermeniler Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması*, USAK Yayınları, Ankara 2005, s. 260

⁸⁵ Robert S. Ellwood, Gregory D. Alles, *The Encyclopedia of World Religions*, Facts on File, An Imprint of Infobase Publishing, New York 2007, p. 245

Musevilikte de, Hristiyanlık ve Müslümanlıkta olduğu gibi, bir amentü listesi bulunmaktadır. 12. yüzyılda yaşamış, Müslümanlar tarafından Musa ibn Meymun olarak bilinen, Musevi filozof Maimonides (Môşe ben Maymôn), Musevilik inancını; Museviliğin asgari inanç koşulları olarak kabul edilen, "imanın on üç ilkesi" olarak sıralamıştır.

Dünya genelinde toplam nüfusları 15 milyon olarak tahmin edilen Musevilerin 7,5 Milyonu⁸⁶ İsrail’de geri kalanı ise Amerika ve Avrupa başta olmak üzere dünya üzerinde dağınık halde yaşamaktadır.

İran Yahudileri kendilerini 2.700 yıldır İran topraklarında yaşayan mukimler olarak görürler. Tarihleri boyunca İranlı Yahudiler, özellikle Safeviler Döneminde (1501–1722) ve Kaçarlar yönetimi altında (1796–1925) olmak üzere önemli zorluklarla başa çıkmışlardır. Buna rağmen İran Yahudileri, İran tarihi ve coğrafyasında sisteme bağlılıklarını sağlayabilmişlerdir. Pehlevi Hanedanlığı yıllarında, özellikle Muhammed Rıza Şah döneminde (1941–1979), Yahudilerin Altın Çağ’ını yaşadıkları kabul edilmektedir. İslam devrimine kadar olan süreçte, İran’da 80.000 Yahudi yaşamaktaydı. Bu Yahudiler toplumda orta sınıf veya orta sınıf üstü bir kesimi oluşturmaktaydılar. Bu tarihten sonra Yahudiler, Amerika, Avrupa, İsrail’e göç etmeye başladılar. Tahmini olarak 30.000–40.000 İran Yahudi’si Amerika’ya, 20.000 kadarı İsrail’e, 10.000’i ise Avrupa’ya göçmüştür. Kalan Yahudiler ise, kendilerini İsrail’deki Siyonistlerden ayrı tutmuş ve Siyonist olmadıklarını açıklamışlardır.⁸⁷

Şu anda, İran Musevi nüfusu 25.000 ile 30.000 arasında tahmin edilmekte ve bu nüfusun yarısı başkent Tahran’da yaşamaktadır. Geri kalanı ise Şiraz, İsfahan, Kirmanşah, Yezd, Rafsancan, Borucerd, Senendec ve Urmiye’de yaşamaktadır.⁸⁸ Ayrıca İran meclisinde dini azınlıklar içerisinde 1 Musevi milletvekili de görev yapmaktadır.

4.2. Hristiyanlık

Batı medeniyetinin temelini oluşturan ve dünyanın en yaygın dini olan Hristiyanlık, Roma imparatorluğu içinde özel bir konumda bulunan Filistin toprakları üzerinde dünyaya gelen Hz. İsa’ya gönderilmiş olan, Semavi dinlerin ikincisidir. Yahudi ırkına mensup olan

⁸⁶ Central Bureau of Statistics of Israel 2010

<http://www1.cbs.gov.il/population/new_2010/table1.pdf> (12.11.2010)

⁸⁷ Mehran Kamrava, Manochehr Dorraj, *Iran Today An Encyclopedia of Life in the Islamic Republic*, Volume 1 and 2, Greenwood press, London 2008, pp. 259 – 266

⁸⁸ Iranian Jews

<http://www.iranjewish.com/Essay_E/Essay_e1.htm> (12.11.2010)

Hız. İsa, Museviliğin devamı olarak, kendisine tanrı tarafından indirilen öğretileri bu bölgeden dünyaya yaymıştır.⁸⁹ Hristiyanlığın kutsal kitabı İncil⁹⁰ (Kitab-ı Mukaddes) Eski ve Yeni ahit olmak üzere 2 bölümden oluşmaktadır.

Tevrat ve Zebur'u kapsayan ve 39 bölümden oluşan Eski Ahit, Kitab-ı Mukaddesin ilk bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölümde Hız. İsa'nın getirdiği yeni öğretilerden değil, Hristiyanlıktan önceki, Yahudi peygamberlere gelen öğretilerden bahsedilmektedir. İkinci bölüm (Yeni Ahit) ise 27 bölümden oluşmaktadır. Bu bölümün öğretileri, Hız. İsa hayattayken ve öldükten sonra, havarileri tarafından yazılmıştır. Yeni Ahit'in ilk 4 bölümünü Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncilleri meydana getirmektedir. Geri kalan 23 bölüm ise sırasıyla Resullerin işleri, Pavlus'un mektupları (14 mektup), Havarilerin 7 mektubu ve Vahiy'den oluşmaktadır. Hristiyanlık dininin kutsal kitabı, doğrudan vahiylerin toplanarak yazıldığı bir kitap niteliği taşımamaktadır. Bu bakımdan Kitab-ı Mukaddes, bir bütün olarak değer taşımasına rağmen esasen bir yazılar koleksiyonu durumundadır.⁹¹

Milattan sonra 50 ve 65 yılları arasında, Pavlus'un yapmış olduğu çalışmalar sayesinde Hristiyanlık bugünkü şeklini almıştır. Pavlus Hristiyanlık ile Yahudilik arasındaki çizgiyi birbirinden uzaklaştırmış, Hristiyanlığı Yahudilik görüntüsünden uzaklaştırmayı başarmıştır. 65 ve 150 yılları arasında, Hız. İsa'nın hayatı, Hristiyanlığın genel öğretileri, Hristiyanlık kilisesi gibi temel konular şekillendirilmiş ve bunlar çeşitli ibadetlerde uygulanır hale getirilmiştir. Bu tarihten itibaren Hristiyanlık hızla yayılmaya başlamış ve Roma imparatorluğunun resmi dini haline dönüşmüştür. 4. yüzyıl ile 11. yüzyıl arasında Hristiyanlık, bütün Avrupa'ya yayılmış ve kıtada tek resmi din haline gelmiştir. 11. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Papalık Kurumu oluşturulmuş ve Avrupa'yı sarıp sarmalayan bu din, siyasi bir otorite haline gelmiştir. Ortodoksluk, Katoliklik ve Protestanlık gibi kilise ayrımlarına sebep olacak hareketlenmeler yine bu dönemde cereyan etmiş ve günümüz Hristiyanlık Kiliselerinin sınırları çizilmiştir.⁹²

Hristiyan âlemi 2 milyarı aşkın nüfusu ile 21. yüzyıl dünyasının en büyük dini topluluğunu oluşturmaktadır. İran'da ise 100.000 kadar Ermeni, 10.000 ile 20.000 arasında

⁸⁹ Ömer Turan, *Medeniyetlerin Çatıştığı...*, s. 23

⁹⁰ Hristiyanlığın Kutsal kitabına verilen ad, Türkçe çevirisi ile "Kitab-ı Mukaddes veya Kutsal Kitap" olmalıdır. İncil, Kitab-ı Mukaddes'in ikinci bölümünde bulunan dört kitaba (Matta, Markos, Luka, Yuhanna) verilen isimdir.

⁹¹ Hüseyin G. Yurdaydın, Mehmet Dağ, *Dinler Tarihi*, Gündüz Matbaası, Ankara 1978, s. 185

⁹² İbid, ss. 194-196

Asurî, 10.000 civarı Protestan yaşamaktadır. Ayrıca Gürcüler, Arap Hristiyanlar, Sabiiler ve Evanjelistler ile birlikte İran Hristiyanlarının sayısı 300.000'i bulmaktadır.⁹³

İran meclisinde 2 Ermeni ve 1 Katolik olmak üzere 3 Hristiyan azınlık milletvekili bulunmaktadır.

4.3. İslam

İslam, 7. yüzyılda bugünkü Arabistan toprakları üzerinden insanlığa gönderilen, esas olarak kendisinden önceki inançları ve peygamberleri (Hristiyan, Musevi) reddetmeyen, kendisini bu dinlerin devamı ve sonuncusu kabul eden, tek tanrılı, semavi bir dindir.

İslam, Mekke'de yaşamakta olan Kureyş kabilesinin Haşimi ailesine mensup Muhammed bin Abdullah'a miladi 610 senesinde, vahiy yoluyla Cebrail vasıtası ile indirilmiş ve Kuran-ı Kerimin ilk emri olan "Oku" lafzı ile insanlığa bahşedilmiştir.

İslam, kelime anlamı olarak Arapçada "barış" anlamına gelmektedir. Yeryüzünde adaleti ve barışı tesis etmek için indirilmiş olan bu din, insanoğlunun dünya üzerindeki hayatına yönelik bütün alanları kapsayan bir kurallar bütünüdür. Bu bakımdan, İslam'ı genel anlamda dünya hayatından, daha dar anlamda hayatı şekillendiren sosyal olgulardan tecrit etmek mümkün değildir. Bu yönüyle İslam, siyasi ve askeri kaideleri de içinde barındıran bir dindir. Hz. Muhammed'in hem bir peygamber oluşu hem siyaseten liderliği üstlenmesi ve hem de askeri bakımdan bir ordu komutanı olması göz önüne alınırsa, tarihteki Müslüman toplumlar için İslam'ı siyasetten, siyaseti de İslam'dan ayırmak mümkün olmamaktadır.

İslam'da yönetim Hz. Muhammed ile başlamış, peygamberin vefatı sonrasında dört halife dönemi ile devam etmiştir. Hz. Muhammed'in vefatına kadar, İslamiyet bütün Arap yarımadasına yayılmış ve dört halife döneminde de bugünkü Ortadoğu coğrafyasına doğru hızla genişlemeye devam etmiştir.

Hilafet makamına ilk olarak peygamberin yakın dostu Hz. Ebubekir geçmiş, peygamberin ölümünden sonra gerçekleşen dinden dönme olayları ve yalancı peygamberlerle mücadele ederek iç düzeni sağlamaya çalışmıştır. Hz. Ebubekir'den sonra Hz. Ömer hilafeti üstlenince dış fetihlere önem vermiş, Mısır'ı, Kudüs'ü, İran'ı, Horasan'ı

⁹³ U.S. Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor International Religious Freedom Report 2009
<<http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2009/127347.htm>> (14.11.2010)

İslam topraklarına katmıştır. Siyasi yapılanmayı tesis ederek devletleşmeyi sağlamıştır. Üçüncü halife Hz. Osman döneminde de dış fetihler devam etmiş, İslam dünyasını bölen ilk ayrılıkçı hareketler bu dönemde boy göstererek Hz. Osman şehit edilmiştir. Hz. Osman'ın devlet yönetiminde kendi akrabalarına imtiyaz tanınması ve Emevi yanlı bir siyaset izlemesi, Haşimi-Emevi kutuplaşmasına sebep olmuştur.

Dördüncü halife Hz. Ali, hilafeti üstlendiğinde kendisini kabileler arası çatışmaların içinde bulmuş, Hz. Osman'ın katlinden dolayı itham edilir olmuştur. Bir takım siyasi ve dini görüş ayrılıklarının oluşması neticesinde, Hz. Ali ve Hz. Aişe karşı karşıya gelmiştir (Cemel vakası 656). Karşılıklı müzakereler ve yapılan savaş neticesinde Hz. Ali savaşı kazanmış, bu olay ile birlikte İslam tarihinde ilk kez Müslümanlar karşı karşıya gelmişlerdir.

Gelişmeler karşısında harekete geçen Suriye valisi Muaviye, Hz. Osman'ın öldürülmesinin sorumluluğunu Hz. Ali'ye yüklemiş ve Hz. Ali'ye karşı isyan hareketine girişmiştir. Mücadele neticesinde Sıffin Savaşı meydana gelmiş (657), yapılan görüşmeler sonucunda (Hakem olayı 658) Hz. Ali, savaşta kazandığı başarıyı görüşmelerde karşı tarafın hilesi ile kaybetmiştir. Kısa bir süre sonra da bir Harici tarafından şehit edilmiştir.⁹⁴

Artık hilafet Muaviye ile birlikte Emevilere geçmiş ve babadan oğula devam eden bir saltanat haline dönüşmüştür. Bu tarihten itibaren hilafet makamı sırasıyla Emeviler (660 – 750), Abbasiler (750 – 1258), Memlûklular (1252 – 1517), Osmanlılar (1517 – 1923) tarafından temsil edilmiştir. Osmanlı devletinin yıkılmasının ardından yeni kurulan Cumhuriyet ile hilafet makamı da lağvedilmiştir.⁹⁵

Müslümanların İranlılarla ilk teması, ilk halife Hz. Ebubekir döneminde olmuştur. Bu dönemde sahte peygamberler türemiş ve çeşitli isyanlar baş göstermiştir. Bu sahte peygamberleri ve isyancıları yok etmek amacı ile yola çıkan İslam birlikleri, İran sınır boylarında Farslar ile karşı karşıya gelmişlerdir.⁹⁶ Mücadele Müslümanların üstünlüğü ile sonuçlanmış, İranlılar Müslümanlara saldırmak için tekrar hazırlıklara başlamış ve Hufejr mevkiinde İslam ordusuna saldırmıştır. Müslümanlar savaşı tekrar kazanmış, İslam ordusu

⁹⁴ Hz. Ali şehit edildikten sonra, Hz. Ali'yi destekleyenler Hz. Hasan'a biat ettiler. İslam halifeliği için Hz. Ali ile savaşan Muaviye, bu durum üzerine ordusunu alarak Hz. Hasan'a karşı savaş açtı. Kudüs'te iki ordu karşı karşıya geldi. Hz. Hasan'ın daha fazla Müslüman kanı akmasını diyerek hilafeti Muaviye'ye bırakması ile her iki ordu savaşmadan geri dönmüştür. Bu tarihten itibaren Muaviye, İslam devleti halifesi olmuştur.

⁹⁵ Nihat Çetinkaya, *Kızılbaş Türkler – Tarihi, Oluşumu ve Gelişimi*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2007, ss. 28-35; Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu 1979 İran İslam Devrimi'nin Ortadoğu Dengelerine Etkisi*, Adres Yayınları, Ankara 2010, ss. 38-40

⁹⁶ Burhan Bozgeyik, *Bütün Cepheleriyle İran Meselesi*, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1981, s. 31

kumandanı Halid bin Velid İran topraklarını fethetmeye başlamıştır. Hz. Ömer dönemine gelindiğinde, İslam devleti ile İran arasındaki mücadele daha da çetin bir hal almış, Kadisiye Savaşı vuku bulmuştur. İranlılar sayıca üstün olmalarına rağmen savaşı bir kez daha kaybetmişler ve bu zaferden sonra İran'ın kapıları İslam ordularına bir daha kapanmamak üzere açılmıştır. Bu tarihten sonra İran'da İslam ordusunun zaferleri birbirini takip etmiş ve Hz. Ömer döneminde İran tamamen feth olunmuştur.⁹⁷

Hz. Ali döneminde ise İran bölgesinde karışıklıklar devam etmiş, Şiilik meselesi dillendirilmeye başlanmıştır. Hz. Ali 661 senesinde bir Harici tarafından şehit edilmiş ve bu tarihten sonra Muaviye'nin kendisini halife olarak ilan etmesiyle hilafet Emevilere geçmiştir. 680 yılında, Muaviye'nin oğlu Yezid'in Küfe'ye gitmek isteyen Hz. Hüseyin ve taraftarlarına karşı koyması sonucunda Kerbela hadisesi meydana gelmiş, Hz. Hüseyin ve destekçileri bu olay sonucunda şehit edilmiştir. Bu tarih Şiiler için ikinci bir miat kabul edilmiş ve o tarihten beri Kerbela anılmaya başlanmıştır.⁹⁸

İran coğrafyası, 15. yüzyıla kadar neredeyse bütünü ile Sünni bir kimliğe sahipti. Osmanlı devletinin İslam dünyasında Sünniliğin liderliğini üstlenmesi üzerine Safevi devleti hükümdarı sistematik bir şekilde Irak, Suriye, Bahreyn gibi bölgelerden Şii âlimler getirerek bir Şiileştirme politikası başlatmıştır.⁹⁹

Sözlük anlamı olarak Şia, Arapçada “Müşayaa” kökünden gelmekte ve birisine uyanlar, bölük anlamı taşımaktadır.¹⁰⁰ Günümüz Türkçesinde ise daha ziyade taraftar anlamını karşılamaktadır. Kuran-ı Kerim’de Kassas (28/15) ve Saffat (37/83) surelerinde Şia sözcüğü geçmekte ve taraftar anlamında kullanılmaktadır.

Kavramsal anlamda Şia, bizzat Hz. Muhammed tarafından, Hz. Ali'nin yoluna tabi olanlara verilen addır. Hz. Peygamber, “Ali'nin ve Ehlibeytin Şia'sı, kurtuluşa erenlerin ta kendileridir” buyurmuşlardır.¹⁰¹ Diğer bir hadiste, “Ey insanlar size iki şey bırakıyorum, onlara sınıksız sarılırsanız hiçbir zaman delalet uğramazsınız. Onlar: Allah'ın Kitabı ve Peygamber'in Sünneti'dir (Tirmizi). Şiiler bu hadisteki “Peygamber'in Sünneti” lafzını “Peygamber'in Ehlibeyt'i” olarak kabul ederler ve peygamberin dilinden Şia'yı meşrulaştırmaya çalışırlar.

⁹⁷ Ibid, ss. 30-35

⁹⁸ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze...*, s. 45

⁹⁹ Burada maksat, Osmanlı karşısında bir farklılık oluşturarak siyasi ve askeri üstünlük elde etmek olmuştur. Ali Bulaç, *Hedefteki Ülke...*, ss. 67-68

¹⁰⁰ Abdülhakîm Gölpinarlı, *Tarih Boyunca İslam mezhepleri ve Şiilik*, Der Yayınları, İstanbul 1987, s. 21

¹⁰¹ Ibid, s. 21

Şiiilik tarihsel olarak Araplık ile ilgili bir olgudur. Ehlibeyt inancını düstur edinen Şiiler, Hz Muhammed'in soyunun devam eden takipçileri olarak kabul edilmektedir. Saf bir biçimde Arap olan Hz. Muhammed ve Hz. Ali ile devam eden bu fikri akım, Arap olmayan bir millet tarafından devam ettirilmektedir.¹⁰²

Şii Mezhepleri genel olarak 3 ana başlık altında toplanır. Bunlar; Zeydiler (Beşçiler), İsmaililer (Yediciler) ve Caferiler / İsnâaşeriyyeciler (Onikiciler)'dir.

Dördüncü İmam Zeynel Abidin Ali bin Hüseyin'in oğlu Zeyd'e tabi olanlara Zeydiler denmiştir. Şia'da ayırım bu mezheple başlamıştır. Altıncı İmam Cafer Sadık'ın oğlu İsmail'i İmam olarak görenlere ise İsmaililer denir.¹⁰³

İsmaililer, uzun yıllar boyunca yer altına çekilerek kendilerini gizlemiş, gerek bütünlük ve örgütlenme, gerekse düşünsel ve duygusal bir cazibe merkezi olması bakımından, bütün rakiplerini açık ara geride bırakan bir mezhep olmuştur.¹⁰⁴ İsmaililer İran'da Fatımi devletini kurmuşlar ve Mustali ve Nizari olmak üzere 2 kola ayrılmışlardır. İran'da, Rey kentinde, dünya tarihinde "suikast" eylemine ismini veren Hasan Sabbah ve taraftarları (İsmaililer, Bâtıniler veya Haşhaşiler) da Nezar'ın Hilafetini desteklemişlerdir. İran'da İsmaili nüfusu bugün birkaç bini aşmamaktadır. Horasan, Kirman ve Kum bölgelerinde dağlık alanlarda yaşamaktadırlar.¹⁰⁵

Ehli Sünnet, Ehli Beyt¹⁰⁶ ayırımı yüzyıllardır süregelen bir meseledir ve günümüzde de hararetli bir şekilde devam etmektedir. Bu iki inanç sisteminin mezhepleşmesi ve kendi fıkıh sistemini oluşturmaları, aynı zamanda her ikisinin de diğerini ötekileştirme sürecini başlatmıştır. Bu mesele zaman zaman iki Müslüman devlet arasında ciddi savaflara sebep olmuştur.

İki mezhebin de diğeri hakkındaki olumsuz görüşleri benzerlik göstermektedir. Şiiler nazarında, Hz. Ali haricindeki halifeler, bilhassa İran'ın Fatihi Hz. Ömer, gasip (hilekâr) görülürdü. Hz. Ali ise tıpkı bir peygamber suretinde takdis edilirdi.¹⁰⁷ Hatta bu konuda çok

¹⁰² Oliver Roy, *Siyasal İslamın İflası*, (çev. Cüneyt Akalın), Metis Yayınları, İstanbul 2005, s. 221

¹⁰³ Abdülbakiy Gölpınarlı, *Tarih Boyunca...*, ss. 87-88

¹⁰⁴ Bernard Lewis, *Alamut Kalesi ve Hasan El Sabah*, (çev. Müberra Güney), Nokta Yayınları, İstanbul 2009, s. 60

¹⁰⁵ Rafael Blaga, *İran Halkları...*, s. 58

¹⁰⁶ Ehli Sünnet (Sünni), peygamberin sünnetini (yaşam tarzı ve hadisleri) takip eden, Ehli Beyt (Şii) ise peygamberin ailesini, soyunu takip eden Müslümanlara verilen isimdir.

¹⁰⁷ Raymond Furon, *İran*, (çev. Galib Kemali Söylemezoğlu), Hilmi Kitabevi, İstanbul 1943, s. 109

ileri gidenler arasında “Kureyş’in iki putuna” demek sureti ile Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer’e beddua edenler de olmuştur.¹⁰⁸

Ehli Sünnet, İran coğrafyasında Hz. Ali’ye duyulan sevginin sebebini, Hz. Ömer’e duyulan nefretle izah etmektedir. Sünniler içinde Şia’nın sapkın bir mezhep olduğunu ileri süren görüşler olmuştur. Ehli Sünnet arasında, Şiiliğin ortaya çıkışı hususunda bir Yahudi parmağının olduğu belirtilmekte ve temelde İslam’a karşı bir oluşum olarak çıktığı öne sürülmektedir.¹⁰⁹

Tablo 2.3. 12 İmam

	12 İmam	Yaşadığı Dönem
1	İmam Ali ibn Ebu Talib	600 – 661
2	İmam Hasan Müçteba	625 – 669
3	İmam Hüseyin	626 – 680
4	İmam Ali ibn Hüseyin	658 – 713
5	İmam Muhammed Bakır	676 – 743
6	İmam Cafer Sadık	703 – 765
7	İmam Musa Kazım	745 – 799
8	İmam Ali Rıza	765 – 818
9	İmam Muhammed Taki	810 – 835
10	İmam Ali Naki	827 – 868
11	İmam Hasan Askeri	846 – 874
12	İmam Muhammed Mehdi	869

Şii inancı Sünni inançtan ayıran en büyük fark, şüphesiz Allah ile kul arasına aracı koyma meselesidir. Sünniler Allah ile kulun arasına hiçbir kimsenin ve kurumun giremeyeceğini belirtirken Şiiler bu noktada, İmamet kavramını işaret ederek, Sünniler ile ters düşmektedirler. Şiiler İmamet Nübüvvet kavramından hemen sonra görürler ve bu inanca göre bütün İmamlar masum olmaktadır. Peygamberler Allah tarafından seçilen, yeryüzünde Allah’ın kanunlarını uygulayan temsilcilerdir. Bu bakımdan peygamberlerin seçimi tamamıyla Allah’ın takdirindedir. Gönderilen peygamber Allah’ın dünyadaki elçisidir ve ümmetini hak yola çağırmakla mükelleftir. Fakat Peygamberlik Kurumu sona

¹⁰⁸ Abdullah b. Muhammed es – Sadık, *Şia’nın İnanç Esasları*, (çev. Ahmet Velioğlu), Sadakat Yayınları, İstanbul 2008, s. 115

¹⁰⁹ Ibid, s. 8

erdikten sonra, dinin hükümlerini idari yönden düzene koyacak bir yönetim sorunu ortaya çıkmıştır.

İmamet kurumu, peygamberden sonra iktisadi, siyasi, içtimai, yönlerden idare vazifesini yerine getirecek olan peygamberin temsilcileri olarak görülür. İmamlar, çağın şartlarına ve günün koşullarına göre İslami meseleleri yeniden karara bağlayan, o devirdeki en üstün bilgiye ve ahlaka sahip olan ve İslam’a hizmet bakımından en ileri durumda olan kişilerdir.¹¹⁰ İmamın varlığı kendisinde hiçbir olumsuzluğu barındıramaz. İmam insani olan bütün erdemleri üzerinde barındırmaktadır. Masum olan İmam, her yönden bilgili, dünyevi duygulardan sıyrılmış, kâmil bir insandır. İmamların seçimi halkın elinde değildir. Dolayısıyla İmamı ve Peygamber’in halifesini tayin etmek, yüce Allah’a aittir ve insanların yetkisinde değildir.¹¹¹

Ehlibeyt’e göre on ikinci imam, hâlihazırda yaşamaktadır, ancak insanlar onu tanıyamazlar. Zamanı geldiğinde zuhur edecek, evrensel adalet hükümetini kuracak ve dünyayı hak ve adaletle dolduracaktır.¹¹²

Şia devlet yönetiminde, her zaman bir önder bulunmuş, İmam ölse dahi sonraki İmam onu takip etmiştir. Fakat on ikinci imamın yokluğu ve hâlihazırda yaşıyor olması inancı, toplumda bir yönetim boşluğuna sebep olmuştur. Bu durumda kayıp İmam dönünceye kadar temsili anlamda bir liderlik ihtiyacı doğmuş ve bu mesele İran İslam Devrimi sonrasında Velayet-i Fakih’in kurulması ile bir çözüme kavuşturulmuştur. İmam Humeyni, gaybdaki İmamı bekleyiş sürecini bir yönteme bağlamış, imamın yokluğu döneminde toplumu ayakta tutacak fikri akımları şekillendirmiştir. İmam’ın gelişini zulüm ve baskı altında sabırla beklemek fikri yerine İslamiyet’in temel hükümlerini hayata geçirerek beklemek gerekliliğini ortaya atmıştır.¹¹³

Ehli Sünnet (Sünnilik), isminden de anlaşılacağı üzere Sünnet ehli olanlara verilen isimdir. Sünniler, Hz. Muhammed’in sünnetini (söz ve icraatlarını) takip eden Müslümanlardır. İslami mezhepler arasında dünya üzerinde en yaygın olan mezheptir ve toplam Müslüman sayısının % 85 – 90’ını Sünni Müslümanlar oluşturmaktadır. Ehli Sünnet kendi içerisinde 4 kola ayrılmaktadır. Bunlar; Hanefi, Şafi, Maliki ve Hanbelî

¹¹⁰ Abdülbakıy Gölpinarlı, *Tarih Boyunca...*, ss. 307-308

¹¹¹ Muhammed Fazıl Lenkerani, *Genç İlmihali ve Caferi Mezhebi’nin Esasları*, (çev. Komisyon), Kevser Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 47

¹¹² Ibid, s. 53

¹¹³ Ali Bulaç, *Hedefteki Ülke...*, s. 49

mezhepleridir. Sünni âleminde Bu dört mezhep hak olarak kabul görülmekte, diğer mezheplerin meşruluğu tartışılmaktadır.

Sünni ulema üyeleri dört hak mezhepten birisine tabidirler. İmamı Azam Ebu Hanife (699–767) tarafından kurulan Hanefi Mezhebi, Güney Asya ve yakın Doğu’da baskın haldedir. İmam-ı Malik bin Enes (715–795) tarafından kurulan Maliki Mezhebi, Kuzey ve Batı Afrika’da etkilidir. Muhammed bin İdris El Şafi (Ölüm, 820) tarafından kurulan Şafi Mezhebi Doğu Afrika ve Güneydoğu Asya’da baskın durumdadır. Ahmed bin Hanbel (780–855)’in kurduğu Hanbelî Mezhebi ise, mensubu az olmakla birlikte, günümüzde Suudi Arabistan bölgesinde bulunmaktadır.¹¹⁴

Bugün dünyada en fazla nüfusa sahip ikinci din İslam’dır. Dünya üzerinde 1,5 milyara yakın Müslüman yaşamaktadır¹¹⁵ ve Müslüman âleminin 130 milyonunu Şiiler oluşturmaktadır. Dünya genelinde İran, Azerbaycan, Irak, Bahreyn, Lübnan, Afganistan, Pakistan, Kuveyt, Suudi Arabistan gibi Ortadoğu ülkelerinde yaşamaktadırlar.¹¹⁶ İran’da nüfusun % 90’ı, Azerbaycan’da % 74’ü, Bahreyn’de % 70’i, Irak’ta % 65’i, Yemen’de % 45’i, Lübnan ve Kuveyt’te % 35’i, Suriye’de % 14’ü, Suudi Arabistan, Amman ve Katar’da % 10’u Şiilerden oluşmaktadır.¹¹⁷

İran’da Sünni nüfusu ülke nüfusunun % 8’ini oluşturmaktadır.¹¹⁸ İslam Cumhuriyeti Anayasasının 12. Maddesine göre Sünni mezhepler yasal olarak kabul edilmiş ve kendi fıkıhlarına göre dini icraatlarını yerine getirebilmelerine imkân tanınmıştır. İran’daki Sünniler içerisinde, büyük bölümünü Kürtlerin oluşturduğu % 3-4’lük bir Şafi kesim bulunmaktadır. Ayrıca Tat’ların ve Talış’ların az bir kısmı da Şafi mezhebine mensupturlar. % 3’ü kapsayan Hanefiler ise, Türkmenlerin, Sistanilerin ve Kazakların tamamı, Belucilerin ve Taciklerin çoğunluğu ile Larların bir kısmından oluşmaktadır.¹¹⁹

4.4. Zerdüştlük

İlk İran dinleri Hint dinleri ile benzerlik göstermektedir. Çok tanrılı yapıya sahip olan bu dinler Zerdüştlüğün doğuşuna kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Zerdüştlük, İran’da

¹¹⁴ Robert S. Ellwood, Gregory D. Alles, The Encyclopedia... , p. 433

¹¹⁵ Matthew S. Gordon, *World Religions İslam*, Chelsea House Press, New York, 2009, p. 8

¹¹⁶ Bkz. Ek 4, Güney Asya ve Ortadoğu’da Şii & Sünni Dağılımı

¹¹⁷ Arif Keskin, “Şii Jeopolitiği... , ss. 32-33

¹¹⁸ Bkz. Ek 5, İran’da Etnik ve Mezhepsel Dağılım

¹¹⁹ Rafael Blaga, İran Halkları... , s. 59

çoktanrılılığı ortadan kaldırmak için dinin kurucusu olan Zerdüşt tarafından yapılan bir ıslahatın sonucunda ortaya çıkmıştır.¹²⁰

Zerdüştlük, eski İran’da Zerdüşt (Zoroaster veya Zarathustra diye de bilinir M.Ö. 628–551) tarafından kurulan, ateşin mukaddesiyetini vurgulayan ve tek tanrı inancına sahip olan bir dindir. Zerdüştlükte evrenin tamamının kaderine hükmeden ve birbiri ile mücadele eden iki ilahi güç (Hürmüz ve Ehirmen, iyilik tanrısı ve kötülüğü temsil eden ruh) bulunmaktadır.¹²¹ Cennet ve Cehennem inançlarına sahip olan bu dinin kutsal kitabının adı Avesta’dır.

Zerdüştlük, kuruluşunun ardından Irak ve İran Azerbaycan’ına doğru yayılmaya başlamış ve ilk defa Sasaniler döneminde devletin resmi dini olarak kabul edilmiştir. Bu bakımdan Zerdüştlük, İran’ın içinden çıkmış ve İran’a has bir dindir.

İslam’ın doğuşu ve İran topraklarına doğru yayılışı ile birlikte Zerdüştlük etkisini kaybetmeye başlamıştır. Hz. Ömer tarafından bölgenin tamamen fethedilmesi, Zerdüştlüğe ilk büyük darbesini vurmuştur. Bölge halkı büyük oranda İslam olmuş, Zerdüşt dininden vazgeçmeyenler ise-Mecusiler olarak bahsedilir bunlardan-Hindistan’a doğru göç etmişlerdir. Zerdüştlükte var olan Melek, Şeytan, Kıyamet ve yeniden diriliş gibi inançlar Musevilik, Hristiyanlık ve İslam dinlerinde de mevcuttur. Bu bakımdan, 3 semavi dinin bu önemli inançlarının Zerdüşt kökenli olabileceği hususunda tahminler yapılmaktadır.¹²²

Günümüzde Zerdüşt dini, İran’da resmi olarak tanınan bir azınlık dinidir. İran parlamentosunda dini azınlık grupları içerisinde 1 Zerdüşt milletvekili bulunmaktadır. Günümüzde Mecusilerin nüfusu, Hindistan’da sayıları 300.000–400.000 kadar ve İran’da birkaç yüz bin olarak bilinmektedir.¹²³

4.5. Mani Dini

Mani Dini, İran toprakları üzerinde, Sasani İmparatorluğu döneminde ortaya çıkmış bir dindir. Kurucusu Mani tarafından İmparator I. Şahpur (241–272) döneminde ortaya çıkan bu din, Hristiyanlığın, Zerdüştlüğün ve Budizm’in unsurlarını barındırmaktadır. “iyi ve kötü” nün çatışmasını/düalizmini esas alan bu din, çok kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılmış, öğretileri Avrupa’dan Çin’e kadar ulaşmıştır. Sasani İmparatoru I. Şahpur

¹²⁰ Hüseyin G. Yurdaydın, Mehmet Dağ, *Dinler Tarihi...* , s. 95

¹²¹ Mehmet Korkmaz, *Zerdüşt Dini...* , s. 49

¹²² Robert S. Ellwood, Gregory D. Alles, *The Encyclopedia...* , p. 505

¹²³ Mehmet Korkmaz, *Zerdüşt Dini...* , s. 51

döneminde öğretilerini yayan ve yaşama şansı bulan Mani, I. Bahram döneminde o kadar şanslı olamamış ve gelen şikâyetler üzerine tutuklanarak idam edilmiştir.

Mani Dini İran toprakları üzerinde hiçbir zaman devlet dini haline gelememiştir. Sasanilerin kuruluşu ile Zerdüştlük hâkim olmuş ve bölgeye İslam'ın gelmesiyle birlikte egemen din İslam haline dönüşmüştür. Emeviler yönetimi altında kısmen rahat bir dönem geçiren Mani dini mensupları, Abbasiler döneminde aynı hoşgörüye sahip olamamışlar ve ciddi baskı ve şiddete maruz kalmışlardır. Bu baskı ve şiddet Manicilerin çeşitli yerlere göç etmesine sebep olmuş ve ekseriyetle Horasan'a, daha sonra Uygur devletine göç etmişlerdir. Mani Dini, en parlak dönemini 8. yüzyılda Uygurlar zamanında yaşamış ve Uygur hükümdarı tarafından devlet dini ilan edilmiştir.¹²⁴

4.6. Mazdek

Mazdek Felsefesi, Sasani İmparatoru Şah I. Kubad döneminde ortaya çıkmış, ismini kurucusu Mazdek'ten almıştır. Zerdüştlüğün Sosyalist bir versiyonunu geliştiren Mazdek, öne sürdüğü felsefesiyle peygamber olduğunu iddia etmiş, Mani dininin sahip olduğu iyi ve kötünün düalizmini yeniden yorumlamıştır. Şah I. Kubad dâhil olmak üzere fikirleri ile geniş bir kitleyi etkileyen Mazdek, taraftarları sayesinde Şah'a karşı bir ayaklanma çıkarmış, bu ayaklanma Ak Hunların yardımı ile bastırılabilmiştir.¹²⁵

I. Kubad zamanında yayılma imkânı bulan ve yönetime karşı isyan eden bu felsefe, isyanın bastırılmasının ardından kısmen yok edilmiş, I. Hüsrev'in tahta oturması ile son bulmuştur.

4.7. Hürremiye ve Babek

Hürremiye, İran toprakları üzerinde, Abbasi Halifesi Me'mun ve Mu'tasım döneminde, Azerbaycan'da ortaya çıkan mezhebin adıdır. Mani ve Mazdek düalizminin etkisi ile oluşan Hürremiye mezhebi, Babek'in lider olmasının ardından İran toprakları üzerinde sesini duyurabilmiş, Halife Me'mun zamanında Arap karşıtı bir ideoloji benimsemiştir. Abbasi halifesi Emin ile Me'mun'un taht kavgasından yararlanan Babek, halifeye karşı isyan etmiş ve Arap orduları karşısında önemli başarılar kazanmış,

¹²⁴ I.J.S. Taraporewala, "Manichaeism"

<<http://www.iranchamber.com/religions/articles/manichaeism1.php>> (15.11.2010)

¹²⁵ Mansour Shaki, "The Cosmogonical And Cosmological Teachings of Mazdek"

<http://azargoshnasp.net/famous/babak_khorramdin/teachingsmazdakshaki.pdf> (12.05.2011)

Abbasilerin yıkılışına da zemin hazırlamıştır. 816 yılında başlayan isyan 830'lu yıllara kadar Isfahan ve Fars'a kadar yayılmıştır. Sonraki Halife Mu'tasım döneminde de devam eden bu isyanlar, Mu'tasım'ın 838 yılında uzun uğraşları sonucunda bastırılmış, Babek idam edilmiştir. Babek'in ölümünden sonra taraftarları ise zamanla Sünni ve İsmaili mezhepleri arasına karışarak yok olmuşlardır.¹²⁶

4.8. Bahailik

Bahailiğin ilk şekli olan Babilik, Şiraz'da Mirza Ali Muhammed'in Bâb olduğunu açıklaması ile başlamıştır. Bahailik ise, Mirza Ali Muhammed'in ölümünden önce halef olarak gösterdiği Mirza Hüseyin Ali Nuri (Bahâullah) tarafından kurulmuştur.¹²⁷ İran toprakları üzerinde ortaya çıkan Bahailik, insanlık âleminin birliği öğretisi ile yola çıkmıştır. Tek tanrı inancına sahip olan Bahailik, Allah'ın birliği, din ve bilimin uyumu, kadın erkek eşitliği gibi ilkelere sahiptir.

Bahailik, kendisinden önce gelen inançların geçerliliğini ve doğruluğunu onaylayan bir dindir. Hz. İbrahim'i, Hz. Musa'yı, Zerdüşt'ü, Buda'yı, Hz. İsa'yı, Hz. Muhammed'i ve bu peygamberlerin getirdikleri inançları ve yürüttükleri misyonları kabul etmektedir. Dini hükümleri içeren Kitab-ı Akdes, Tevrat, İncil ve Kuran-ı Kerim'den de ayetlerin açıklamalarını içerisinde barındıran bir kitaptır.

Bahailik, dünya genelinde 235 den fazla ülkeye hitap eden, öğretileri 800 dile tercüme edilen, her yaşta, ırkta ve dinde insana ulaşabilen bir organizasyona sahiptir. Dünya genelinde 5 milyondan fazla mensubu olan Bahaîlerin 300.000 kadarı İran'da yaşamaktadır.¹²⁸

Bahailik İran toprakları üzerinde doğmuş bir din olmasına rağmen bugün İran'da yasak bir din olarak kabul edilmektedir. Bahaîlerin, İran'da birtakım baskılara maruz kaldıkları ve sistem tarafından sürekli tehdit olarak algılandıkları belirtilmektedir.¹²⁹

¹²⁶ Sebhattin Çelik, "Abbasiler Döneminde Hürremiye Mezhebi ve Babek İsyanı" *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 15, ss. 96-105

¹²⁷ Yasin İpek, *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı Babilik ve Bahailik*, Ekim Yayınları, İstanbul 2010, ss. 161-169

¹²⁸ Mehran Kamrava, Manochehr Dorraj, *Iran Today...*, p. 61

¹²⁹ Bkz. İran Human Rights Documentation Center, A Faith Denied : The Persecution of the Bahá'is of Iran, December 2006

<http://www.iranhrdc.org/files.php?force&file=reports_en/A_Faith_Denied_Dec06_397039411.pdf> (11.11.2010)

4.9. Yezidilik

Bir Ortadoğu dini olan Yezidilik, 1074–1164 yılları arasında bugünkü Lübnan sınırları içindeki Beka vadisinde yaşayan Şeyh Adi bin Musafir tarafından kurulmuştur. Etnik bakımdan Kürtlerin mensup olduğu Yezidilik, Putperestlik, Zerdüştlük, Mani, Musevilik, Hıristiyanlık ve İslam’dan çeşitli izler taşımaktadır. Yezidiler, Tanrı Azda ve Melek Tavus’a inanmaktadırlar, doğanın korunması, oruç tutmak, kurban kesmek, aya ve güneşe tapmak gibi inançlara sahiptirler.¹³⁰

Günümüzde Yezidilerin çoğunluğu Irak’ın Musul kentinde yaşamakta, ayrıca Suriye, Türkiye, Ermenistan, İran, Gürcistan ve Almanya’da küçük gruplar halinde yaşamaktadırlar. Yezidilerin dünya genelindeki toplam nüfusları 200–300 bin olarak belirtilmektedir.¹³¹

¹³⁰ Rafael Blaga, İran Halkları... , s. 63

¹³¹ Christine Allison, “Yazidis I. General”

<<http://www.iranica.com/articles/yazidis-i-general-1>> (17.11.2010)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İRAN'DA SİYASAL REJİM DEĞİŞİMİ VE DIŞ POLİTİKA

1. İslam Devrimini Hazırlayan Örgütlenmeler ve Devrim

Pehlevi yönetimi altındaki İran halkının, uzun yıllar boyunca her türlü baskı ve şiddete maruz kalması, 1970'lerden itibaren gösterilen sabrın artık tükenmesine yol açacaktı. Halkın bu birikmiş öfkesinin rejimin üstüne yıldırım gibi düşmesi, dini grupların halkı mobilize ederek isyan bayrağını çekmesi sonucunda başlamıştı. Bu hareket, şüphesiz ki salt dini grupların başlatmış olduğu bir hareket değildi. Her ne kadar bu isyan ateşini İmam Humeyni'nin önderliğindeki İslamcı kanat körüklediyse de isyanın devrime dönüşmesi, ülkedeki mevcut sağ-sol, liberal-demokrat, eğitilmiş ve eğitimsiz bütün toplumsal sınıfların destek vermesi sonucunda gerçekleşmişti. Devrimin ideolojik alt yapısını oluşturan aydınlardan olan Murtaza Mutahhari'nin ifadesi şu şekildedir.

İran'daki bu devrimin hiçbir özel kesimle ilişkisi yoktur. Bu hareket tek başına işçi, çiftçi, öğrenci ya da burjuva hareketi değildir. Bu hareket, herkesin bir ve bütün olması sonucunda ortaya çıkmıştır. Zengin-yoksul, kadın-erkek, öğrenci-bilim adamı, dükkân sahibi, fabrika işçisi, sanatçı, köylü, din adamı, öğretmen, okuma-yazma bilen ve bilmeyen herkes bir ve bütün olarak bu harekete katılmıştır. Hareketi yöneten büyük din âliminden (Humeyni) gelen her duyuru ülkenin bütün yörelerinde yankılanmıştır. Kentlerde nasıl etkili olmuşsa, köylerde de aynı etkiyi göstermiştir. Horasan ve Azerbaycan'ın en ücra köşelerindeki kitleleri nasıl etkilemişse, Avrupa ve A.B.D.'nin en uzak kentlerindeki İranlı öğrencileri de öylesine etkilemiştir.¹

Başkaldırıdan devrime dönüşen bu toplumsal hareketi siyasal, toplumsal ve dini muhalefet unsurları şeklinde incelemek mümkündür. Siyasal unsurlar içerisinde, Şah rejimine karşı gelen sağcı, solcu, ulusalcı, liberal, Marksist gibi birçok ideoloji bulunmakta, toplumsal unsurlar ise, halkın bütünü oluşturarak işçi sınıftan memur kesime, pazar esnafından aydın sınıfına kadar her kesimi kapsamaktadır. Devrimde başrolü oynayan din adamları ise başlattıkları bu harekete siyasal, toplumsal ve diğer dini grupların desteğini alarak ivme kazandırmış ve bu ivme sayesinde devrimi başarılı kılmışlardır.

¹ Murtaza Mutahhari, *İran İslam Devrimi*, 2. Basım, (çev. Ali Emiroğlu), Pınar Yayınları, İstanbul 1995, s. 27

1.1. Tudeh

Tudeh Partisi, 1920'li yıllarda başlamış olan sosyalist hareketin devamı niteliğini taşıyan bir siyasi partiydi. Sovyetler Birliği yanlısı, Komünist fikirlere sahip olan bu parti, gerek Pehleviler dönemindeki siyasi olaylarda gerekse İslam devrimini hazırlayan siyasal unsurların içerisinde yer alan en önemli siyasi partilerden birisiydi.

1920'de İran Komünist Partisi ile İran siyasi hayatına başlayan bu hareket, İran Anayasal devrimi ve Gilan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulmasında etkili olmuştu. 1920–1940 yılları arasında Rıza Şah'ın baskıcı yönetimi altında zor bir dönemden geçen Sosyalistler, Şah'ın batı işgali ile sürgüne gönderilmesinin ardından, siyasi tutukluların serbest bırakılması ile rahat bir nefes almışlardı. 1941 Eylülünde kurulan parti, Süleyman İskenderi ile siyasi hayatına başladı. Kısa sürede ülkenin en etkin partilerinden birisi olmayı başaran parti, 5 sene içinde kabinede üç bakanlık (eğitim, sağlık, ticaret) ve elli bin kayıtlı üye sayısına ulaşmıştı.²

Bu hızlı yükselişin ardından 1945–46 yıllarında Tudeh, zayıflama sürecine girmişti. Bu süreçte, Sovyetler'in İran'da petrol arama imtiyazı baskıları, Kürt ve Azerilerin bağımsızlık mücadelelerine Tudeh'in destek vermesi en etkin sebeplerdendi. Tudeh'in hükümet karşıtı bu politikaları, hükümetin de Tudeh üzerinde yoğun baskı uygulamasına neden olmuştu. Bu kapsamda Tudeh'e ait parti binaları, basın-yayın organları kapatılarak yasaklanmış, Tudeh liderleri hakkında tutuklama emri çıkartılmıştı. 1949 yılında Şah'a yönelik başarısız bir suikast girişiminde de Tudeh'in sorumlu tutulmasıyla Tudeh ile ilgili kişi ve kuruluşlar bazında topyekûn bir temizlik sürecine girilmişti.³

Bu tarihten itibaren yer altına çekilerek örgütlenmesini devam ettiren parti, petrolün millileştirilmesi hareketi ile meclise girmeyi başaran ve Şah tarafından Başbakan olarak atanan Muhammed Musaddık döneminde, Musaddık'ın Ulusal Cephesi ile yakın ilişkiler kurmuştu. İran petrolünün millileştirilmesi sürecinde ulema gibi Tudeh yöneticileri de bu harekete destek vermiş, petrol üzerindeki İngiliz ve Amerikan tahakkümünün kırılmasında Başbakan'a yardımcı olmuşlardı. Fakat CIA destekli Ajax operasyonu sonrasında Şah'ın tekrar yönetimi ele geçirmesiyle Musaddık'ın Ulusalçı Cephesi ve Sosyalist Tudeh Partisi

² Ervand Abrahamian, *Modern İran Tarihi*, (çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür yay. , İstanbul 2009, 144

³ Ibid, ss. 147-148

tamamen meşru sistemden silindiler. İkinci bir kez yeraltında çekilmek zorunda kalan Tudeh, 1953–60 yılları arasında bazı bölünmelerle daha da zayıfladı.

Şah’tan birçok kere ağır darbeler yemiş olan bu Sosyalist parti, yediği her darbenin ardından güç de olsa tekrar kalkabilmeyi başarabilmişti. 1960’lı yıllardan sonra yine bu yapılanmayı başaran Tudeh, politik hedefinin “Ulusal Demokratik bir Cumhuriyet” kurmak olduğunu belirtmişti.⁴

1970’li yıllardan itibaren İran genelinde artan muhalif hareketler, devrimde en etkin muhalefeti üstlenen din adamlarına desteklerini sunmaktaydılar. Devrimin ana teması olan “Şah ve Batı karşıtlığı” hem ulemanın hem de Tudeh’in ortak görüşü olduğu için her iki grubunda aynı paydada hareket etmesi kolay oldu. Devrime sadece aylar kala ülke çapında Tudeh sayesinde bir genel grev başlatılmış, petrol rafineleri işlemez hale getirilerek petrol üretimi durdurulmuştu. Toplumun bütün kademelerinin Şah’a karşı mevzilendiği böylesi gergin bir ortamda Tudeh’te kendi payına düşeni yapmış, ulemaya desteğini göstermişti. Devrimin başarısına katkı sağlayan bu parti, devrimden sonra da bir süre siyasi hayatta yer alacak fakat İslami kanadın kendisine muhalif bütün güçleri süreç içerisinde yavaş yavaş tasfiye etmeye başlamasıyla Tudeh’te kendi payına düşeni bu süreçte alacaktı. Nitekim 1984’e kadar lider kadrosu dâhil partinin bütün etkinliği kırılmıştı.

1.2. Halkın Fedaileri Örgütü

1970’li yıllarda İran’da bazı yeni aydınların ve akımların etkisi hissediliyor, özellikle üniversite çevrelerinde ve aydın kesimde bu akımlar hızla yayılıyordu. Dr. Ali Şeriatî’de bu aydınların arasındaydı. Şeriatî’nin bazı taraftarları ile Tudeh ve Ulusal Cephe’nin eski gençlik kolları üyeleri Fedaiyan-i Halk (Halkın Fedaileri) adı altında örgütlendiler.⁵

Halkın Fedaileri Örgütü, Pehlevi rejimine karşı yapılanmış olan Marksist görüşlü silahlı bir örgüttü. Bu örgüt Şah’a karşı mücadelenin ancak silahlı bir mücadele ile başarılı olabileceğini savunuyordu. Zira polis teşkilatı halkın ve direniş örgütlerinin içine kadar sızmayı başarmıştı. Örgütün kurucu liderleri arasında yer alan Bijan Cezani, Abbas Surki, Ferahani, Ali Rıza Nobdel, Hamid Eşref gibi isimler örgütün kurulduğu 1971 yılından 1977 yılına kadar Şah’a bağlı özel birlikler tarafından yakalanarak çeşitli şekillerde işkenceler ve suikastlar ile öldürülmüşlerdi. Bu bakımdan tek kurtuluşun silahlı bir

⁴ Serpil Üşür, *Din Siyaset ve Kadın (İran Devrimi)*, Alan yay. , İstanbul 1991, s. 81

⁵ Ervand Abrahamian, *Modern İran...* , s. 194

mücadele olduğu inandırılmaya çalışılıyordu. Adı birçok banka soygunu, silahlı saldırı, suikast, karakol baskını, havayolları ve telefon-telgraf şirketi bombalama eylemi ve askeri saldırılara karışan Halkın Fedaileri örgütü, toplumda Şah'a karşı olumsuz anlamda bir farkındalık yaratmayı kısmen başarabilmişti.⁶

Fedailer, bu mücadelede üniversite öğrencilerinin örgütlenmesine ve eylemlere karışmasına destek sağlamıştı. Devrim sürecinin sonlarına doğru silahlı mücadeleyi organize eden ve Şah kuvvetleriyle mücadeleye giren Halkın Fedaileri, devrimi başlatan ve liderliğini üstlenen din adamlarının silahlı bir gücü olmaması nedeniyle Şah'a karşı silahlı olarak direnebilen en etkili silahlı grup olmuştu.⁷

Devrimin başarısında rolü küçümsenemeyecek kadar önemli olan bu silahlı gerilla örgütü, “Şah'a ve rejimine karşıtlık” ortak görüşü ile devrime ve ulemaya destek vermiş, fakat Tudeh gibi devrimin başarıya ulaşmasının ardından aynı talihsiz sona maruz kalmıştır. Şah'ı devirene kadar aynı yola hizmet eden Halkın Fedaileri, Humeyni'nin İslam Cumhuriyeti fikrine daha en baştan karşı çıkmış, devrimden sonra yapılan Anayasa referandumunu boykot etmişti. Fakat devrim sürecindeki silahlı mücadele başarısını devrim sonrası siyasi mecrada devam ettirememiştir.

1.3. Ulusal Cephe

Ulusal Cephe, 1949 yılında Dr. Muhammed Musaddık tarafından kurulan ve milliyetçi-liberal politik görüşleri benimseyen bir siyasi hareketti. Meclis çatısı altında İran petrolünün millileştirilmesi için mücadele den Musaddık, ileri sürmüş olduğu bu fikir ile başbakanlığa kadar yükselmişti. Başbakanlık koltuğuna oturduktan sonra kısa sürede emperyalist güçlerin elinde bulunan Anglo-Iranian Petrol şirketini millileştirmiş, yapılan bütün petrol anlaşmalarını iptal etmişti. Ulusalçı ve Liberal yapısı gereği, petrol millileştirilmesinin ardından Monarşiye karşı savaş açmış ve nihayetinde Şah Muhammed Rıza Pehlevi yurt dışına kaçmak zorunda kalmıştı.

Görünürde halkın desteğini alan ve onların menfaatine adımlar atan Musaddık, İran Şah'ının Batıyla anlaşarak askeri bir darbe yapacağını hesap edememişti. Kısa sürede Amerikan CIA ve İngiliz MI6 destekli Ajax operasyonu askeri darbesi ile bulunduğu mevkiden uzaklaştırıldı ve liderliğini yaptığı Ulusal Cephe hareketi sert bir şekilde

⁶ Asaf Hüseyin, *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*, (çev. Taha Cevdet), Pınar Yayınları, İstanbul 1988, ss. 196-198

⁷ Serpil Üşür, *Din Siyaset...*, s. 82

dağıtıldı. Musaddık'ın devrilmesi ve Ulusal Cephe'nin dağıtılmasının ardından 1954 yılında Ulusal Direniş Hareketi oluşturuldu. 1960–63 yılları arasında bu direniş hareketini başlatan Kerim Sencabi, Dariush Faruhar, Halil Maliki ve Mehdi Bazergan ile Mahmud Talegani tarafından oluşturulan ikinci Ulusal Cephe kuruldu. İçerisinde liberallerin ve sosyalistlerin yer aldığı bu hareket bir süre sonra anlaşmazlığa düşerek İran Partisi ve üçüncü Ulusal Cephe olarak ikiye bölünecekti.⁸

1977 yılında Dr. Kerim Sencabi (Ulusal Cephe Başkanı), Dariush Faruhar (İran Ulusal Partisi Başkanı), ve Dr. Şahpur Bahtiyar (İran Partisi lideri) ile hareketlenen Ulusal Cephe üyeleri, Şah'ın yönetimdeki eksikliklerini ve yanlışlarını eleştiren mektuplar yazarak Anayasal Monarşi konusunda yeniden düzenleme, siyasi mahkûmların serbest bırakılması, ifade özgürlüğü ve adil seçimlerin yapılması gibi konularda adım atılmasını talep ediyorlardı.⁹

Ulusal Cephe'nin 1949 yılında Dr. Musaddık ile kuruluşunun ardından ilk dönemlerde milliyetçi bir tavır takınmasının yanı sıra Tudeh gibi sosyalist görüşlü partilerle de iyi ilişkiler içinde olması, Cephe'nin bir anlamda ideolojik alt yapı olarak eksikliği şeklinde yorumlanabilirdi. Bunun yanı sıra petrolün millileştirilmesi hareketinde ulemanın da desteğine başvurulması, konjonktüre göre pragmatik bir tavır sergilemesi şeklinde ifade edilebilmekteydi. Şah'ın askeri darbesinin ardından tekrar kendisine zemin arayarak özellikle muhafazakâr kesim olmak üzere birçok kesimden destek arayışına giren Ulusal Cephe, bir anlamda ne olduğunun ve neye hizmet ettiğinin anlaşılamamasına yol açmıştı. Kendi içinde bir takım bölünmeler yaşayan bu hareket, ideolojik siyasi parti izleniminden daha ziyade bir tür koalisyonlar partisi görünümü vermektedir.¹⁰

1.4. Halkın Mücahitleri Örgütü

Halkın Mücahitleri Örgütü (Mücahidin-i Halk), 1965 yılında Ulusal Cephe üyelerinin bir araya gelerek kurduğu İslamcı Sosyalist bir örgüttür. İran Şah'ını devirmek ve Monarşiyi ortadan kaldırmak amacı ile yapılanan örgüt, İslam Devriminden sonra form değiştirerek bu amacını İslami rejimi yıkmak olarak değiştirmiştir.

Yapısal olarak Halkın Fedaileri Örgütüne benzeyen Halkın Mücahitleri Örgütü, Halkın Fedailerinden farklı olarak laik değil İslamcı bir siyasi ideolojiyi savunmaktadır ve

⁸ Ibid, s. 85

⁹ Asaf Hüseyin, *İran'da Devrim...*, s. 192

¹⁰ Serpil Üşür, *Din Siyaset...*, s. 86

Mücahid'in İslamcılığı sol bir retoriğe sahiptir.¹¹ Halkın Mücahitleri örgütünün İslam ile Sosyalizm'i yan yana koyabilmesinde Ali Şeriatî'nin katkısı büyüktür. O dönemlerde Ali Şeriatî'nin fikirleri genç aydınlar arasında hızla itibar buluyordu ve bu görüşlerden etkilenen bir grup Ali Şeriatî taraftarı Halkın Mücahitleri örgütünü kurmuştu.¹²

Halkın Mücahitleri örgütü de tıpkı Halkın Fedaileri Örgütü gibi devrim sürecinde elde edilen başarıda söz sahibi olamamıştı. Muhafazakâr değerlere sahip İran toplumunda Marksist fikirler halkın desteğinden mahrum olmalarına sebebiyet veriyordu. Bunun yanı sıra Şah'ın özel teşkilatı SAVAK da bir yandan sürekli bu örgüte karşı öldürücü darbeler vurmaktaydı. Buna rağmen ayakta durmayı başarabilen Halkın Mücahitleri, devrimin çeşitli süreçlerinde ulemanın halkı Şah'a karşı kışkırtması ile Şah'ın askeri birliklerine saldırılarda bulunabiliyordu. Devrim süresince ve devrim sonrasında yeni kurulacak olan siyasi sistemde söz sahibi olmaya çalışan Halkın Mücahitleri, bu hususta benzer örgütler gibi başarısız olmuş ve hâkimiyeti Humeyni liderliğindeki İslamcılara kaptırmıştı.¹³

Devrim sonrasında Humeyni yönetimi ile uyuşamayarak istediğini elde edemeyen örgüt, Monarşi'den sonra bu kez de Humeyni önderliğindeki İslam Cumhuriyeti rejimine karşı pozisyon almıştı. İslam Cumhuriyeti Partisi mensuplarına yönelik, Haziran 1981'de düzenlenen bombalı suikast ile Ayetullah Beheştî dâhil 72 kişi öldürüldü. Ağustos ayında ikinci bir bombalı suikast eyleminde bulunan Mücahitler, bu kez Başbakan Muhammed Cevad Bahoner ve Cumhurbaşkanı Muhammed Ali Recai'yi öldürdüler. Mücahitlerin akıbeti ülkedeki diğer muhalif görüşlerin sonundan farklı olmadı. Devrimden sonra birkaç yıl içinde etkisiz hale getirildi.

1.5. Öğrenci Hareketleri

Şah Muhammed Rıza Pehlevî, Ak Devrim sonrasında üniversitelerde yaptığı reformlar sayesinde öğrencileri bu eğitim kurumlarına teşvik etmiş, ayrıca çok sayıda İranlı öğrenciyi Avrupa ülkelerine göndererek oralardaki üniversitelerde okumalarına olanak sağlamıştı. 1955–65 yılları arasında yurtdışından İran'a dönen mezun sayısı 5.000'i bulmuştu. Daha sonraki yıllarda Amerika'da 60.000, Almanya'da 20.000 ve diğer Avrupa ülkelerinde 20.000'in üzerinde İranlı üniversite öğrencisi eğitim görmekteydi.¹⁴ Ülke

¹¹ Ibid, s. 89

¹² Ervand Abrahamian, *Modern İran...*, s. 194

¹³ Asaf Hüseyin, *İran'da Devrim...*, ss. 194-195

¹⁴ Mehmed Kerim, *İran İslam Devrimi*, 2. Basım, Düşünce Yayınları, İstanbul 1980, s. 88

içinde ve dışında Batı değer yargıları ile eğitim gören bu öğrenciler, özellikle devrim sürecinde çeşitli ideolojik fikirlerden etkilenerek Şah'a karşı tavır almaya başlamışlardı. Halkın harekete geçirilmesi mücadelesinde genç ve dinamik olan bu öğrenciler büyük rol oynamış, Sosyalist ve İslamcı kanadın en büyük destekçileri olmuşlardır.

Dönemin teknolojisini kullanan İranlı üniversite öğrencileri, devrimin sembolü haline gelen İmam Humeyni'nin sesli olarak verdiği mesajları kasetlere kopyalayıp çoğaltarak halka ulaştırma görevini üstlenmişlerdi. Bunun haricinde çeşitli sokak gösterilerinde katılım sağlıyorlar, yapılan eylemlerde son derece aktif bir şekilde yer alıyorlardı.

1.6. Özgürlük Hareketi

Şah karşıtı muhalefette, siyasal olarak örgütlenen ve İslam ile Demokrasiyi yan yana getirmeye çalışan Özgürlük Hareketinin önemi büyüktü. Ulemanın Batı'yı reddeden tavrının aksine Özgürlük Hareketi üyeleri Batı'nın dillendirdiği Demokrasi ve özgürlük kavramlarını İslam ile sentezliyor ve İran'a yeni bir siyasal hareket sunuyorlardı. Bu hareket; Mehdi Bazergan, Ayetullah Talegani gibi tanınmış liberal aydınların yanı sıra Dr. Yadallah Sahabi, İzzetullah Sahabi, Hasan Nezih, Dr. Abbas Şeybani, Sadık Tabatabai gibi İslam devrimi öncesinde ve sonrasında aktif rol oynayan aydınların desteği ile şekilleniyordu. 1960 ve 1970 yılları arasında Özgürlük hareketi, daha çok yurt dışında hareket kabiliyetine sahipti. Amerika ve Avrupa'da örgütlenen hareket; Kuzey Amerika'da sürgünde bulunan Muhammed Nakhshab, Dr. İbrahim Yezdi gibi isimlerle ve Fransa'da bulunan Sadık Kutbizade, Abdülhasan Beni Sadr gibi muhalif aydınlarla (İslami Öğrenci Topluluğu adı altında) faaliyet yürütmekteydi.¹⁵

İran İslam devrimi sürecinde Özgürlük Hareketinin diğer silahlı gruplar ve partiler gibi devrime fiili olarak katkısından ziyade ideolojik düzeyde katkısı daha ön plandaydı. Mehdi Bazergan, Talegani ve Dr. Ali Şeriatî gibi aydınların bu ideolojik katkıları hem devrimin altyapısını oluşturan siyasal İslam söyleminin ortaya çıkmasında hem de oluşturulan bu söylem ile entelektüel çevre ve orta sınıf İran vatandaşının devrim sürecine dâhil edilmesinde çok etkili olmuştu. Ali Şeriatî, Beni Sadr ve Talegani gibi aydınlar daha çok modern ve aydın sınıfa hitap ederken, Mehdi Bazergan ise orta sınıf ve devlet memurlarına etki sağlayabiliyordu. Neticede devrimin başarısının ardından Özgürlük

¹⁵ Ibid, ss. 462-464

hareketi mensubu Mehdi Bazergan İslam Cumhuriyetinin ilk başbakanı, Beni Sadr ise ilk Cumhurbaşkanı olmuştur.¹⁶

1.7. Pazar Esnafı

İran toplumunda geleneksel Ortadoğululuğa has olan Pazarların (çarşı) önemi büyüktür. Yüzyıllarca ayakta durmayı başarabilmiş bu sistem, günümüz İran'ında da hala devam edebilmektedir. İslam Devrimine zemin hazırlayan unsurlar arasında Pazar esnafının da rolü şüphesiz küçümsenemeyecek kadar önemliydi. Geleneksel yapısı ve yüzlerce yıllık tecrübesiyle Şah'ın bütün baskılarına rağmen İran ticaretinin önemli bir kısmını elinde bulunduran Pazar esnafı, globalleşen dünyaya inat kendi sistemi ile dimdik ayakta durmayı başarıyordu. Değişen siyasi ortama göre esnaf ortak hareket edebiliyor ve ülkedeki ticari hayata kolayca yön verebiliyordu. Ticari açıdan arz ettiği önemin yanı sıra Pazar, İran'daki İslami oluşumların tüm özellikleriyle kendisini yansıtabilme imkânı bulduğu bir mekândı.¹⁷

Devrim sürecinde esnafın kuvvetli sosyal yapısı ve hızlı örgütlenebilme kabiliyeti, Şah'a karşı yürütülen yıkım politikasında oldukça etkili olmuştur. Eğitim seviyesi diğer laik orta sınıfa göre daha düşük olan Pazar esnafı, Batı'yı ve Batılıyı tanımadığından dolayı kendi has geleneksel değerlerine oldukça bağlıydı. Bu bakımdan din adamları tarafından kolayca manipüle edilebiliyor ve ulema sınıfına ciddi mali destek sağlıyordu. 1975 yılında yeni kurulan Diriliş Partisi ile Şah yönetimi, Pazar esnafına yönelik yeni uygulamalara başlamıştı. Ülkedeki mali düzenin bozulması ve yüksek enflasyonun giderilebilmesi bahanesiyle Pazar esnafına karşı savaş açılmış, esnafın üzerine salınan binlerce müfettiş ile esnaf sindirilmeye çalışılmıştı. Birkaç yıl içinde binlerce Pazar esnafı tutuklanarak mahkûm edilmişti. Yönetimin yüzlerce yıllık mazisi olan Pazar esnafına bu denli baskıcı bir politika uygulaması, esnafın ulema'ya daha fazla yaklaşmasına sebep olmuştur.¹⁸

1.8. Şah'ın Tutumu ve SAVAK

İran İslam Devrimine zemin hazırlayan bütün unsurlar Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin yanlış politikalarına tepki olarak şekillenmişti. Devrimi hazırlayan siyasi ve militarist (gerilla örgütleri) muhalif grupların tamamı, Şah'ın baskıcı politikalarına

¹⁶ Serpil Üşür, *Din Siyaset...*, ss. 88-89

¹⁷ Asaf Hüseyin, *İran'da Devrim...*, s. 183

¹⁸ Ervand Abrahamian, *Modern İran...*, ss. 198-199

muhalefet olarak mücadeleye başlamışlardı. Bu sebeple toplumu topyekûn olarak ayaklandıran ilk sebep, yönetimin halkın üzerinde kurduğu baskı olmuştur. Ortak düşman Monarşi ve Şah'tı. Öyle ki Şah Muhammed Rıza Pehlevi, saltanatı boyunca yönetimi elinde tutabilmek için mümkün olan her yola başvurmadan çekinmemiş, kendi lehine ama halkın aleyhine birçok karara imza atmıştı.

Diktatörlüğü boyunca halktan uzak bir yaşantı süren Şah, devrim sürecinde toplumun kolektif olarak kendisine karşı gelmesine de anlam veremiyordu. Toplumun ekonomik refahını tesis etmek yerine daha fazla silah ve daha fazla istihbarat isteyen Şah, kurduğunu gizli teşkilatı SAVAK ile de kendi halkına kök söktürüyordu.

Sıradan insanların bile SAVAK'a çalıştığı; apartman köşelerinde, villalarda, sokak aralarında; karargâhlar, sorgu odaları, işkence merkezleri kurdukları bilinmekteydi. Adı yüzlerce şiddet ve işkence olaylarına karışan SAVAK, 1979 devriminden önce de İran halkının en büyük korkusu haline gelmişti. Aniden ortadan kaybolan insanlar ve sokak ortasında öldürülen masum siviller halkı sokakta konuşamaz hale getirmişti. Psikolojik bir korku harekâtı tatbik edilmiş, halk en yakınına bile güvenemeyecek kadar paranoyaklaşmıştı. Şah'a karşı olan ve olduğundan kuşkulanan herkesin akıbeti belliydi. Üstelik SAVAK tarafından yakalanan ve gizli mahkemelere çıkarılan insanların hükmü anında verilir ve hiçbir itiraz hakkı tanınmadan infazı gerçekleştirilirdi. Şah'ın halk üzerindeki zulmü büyük bir sivil itaatsizliğe sebebiyet vermiş ve silahla halkın üstüne yürüyen SAVAK'a karşı halk silahsız olarak karşılık vermiştir.¹⁹

Şah'ın teknolojik silahları, gizli teşkilatı ve baskıcı politikalarının yanı sıra sınır tanımaz hayalperestliği de kendi aleyhine işleyen unsurlar içerisinde yer almaktaydı. Toplumun gerçekliğinden ve değer yargılarından uzak bir şekilde, hayal gücünün sınırlarını zorlayarak kendi Şahlığı ve İran tarihi arasında köprüler kurmaya çalışması, Şahlığının 2500. yıldönümünü kutlayarak kudretini binlerce yıllık Pers-İran tarihiyle taçlandırmaya çalışması anlaşılır şeyler değildi. Daha da ileri giderek ülkenin kullandığı hicri takvimi, İmparatorluk takvimi ile değiştirmişti. Neticede bunca silah, istihbarat ve toplumdan uzak hayali uygulamalar, Şah'ın gidişine sadece hız kazandıracaktı.

¹⁹ Ryszard Kapuscinski, *Şahların Şahı*, (çev. Oktay Döşemeci), Metis yay. , İstanbul 1989, s. 42-46

1.9. Rejime Muhalif Fikir Önderleri

Dr. Ali Şeriatî, İran’da, devrim sürecinde siyasal İslam’ın en büyük destekçilerinden biri olarak kabul edilmektedir. İran’da aydın kesiminin en ön safta yer alan fikir lideri haline gelen ve devrimin ayak seslerini, yazdığı kitaplar, verdiği konferanslar ve aktif siyasi mücadelesi ile haber veren Şeriatî, İslam’ın sosyal hayata yansımaları hakkında yapmış olduğu tespitlerle büyük bir kitleyi etkisi altına almıştı. Çalışmalarının yanı sıra Ulusal Cephe, Özgürlük hareketi gibi Şah karşıtı muhaliflere de destek vermiş, özellikle genç aydınları ve üniversitelileri tespitleri ile ziyadesiyle etkilemeyi başarmıştı. Birçok kez düşünceleri yüzünden hapse atılmış ama mücadelesinden hiçbir zaman ödün vermemiştir.

Dr. Ali Şeriatî, İslam’a dair birçok konuyu yeniden ele alıyor, özellikle ulemayı ve İslam’a yakın duran İran halkını siyasetten geri durmaları sebebi ile yoğun bir şekilde eleştiriyordu. Şeriatî, “Hangi İslam?” sorusunu sorarak buna bir cevap bulmaya çalışıyor ve mevcut usullerle yaşanmakta olan İslam’ın Batı’nın değer yargıları ile mücadele edemeyeceğini belirtiyordu. Şeriatî’ye göre mevcut usullerle yaşanan İslam; bidatlar, hurafeler, batıl inançlar gibi, aslında İslam’ın özünde olmayan fakat sonradan uydurularak dine mal edilen uygulamalarla doluydu. Bütün bunlardan arınmak için de tekrar İslam’ın kendisine yani özüne dönmek gerekiyordu.²⁰

Şeriatî, yazdığı kitaplar vasıtasıyla Şiiilik mezhebine de yeni bir yorum kazandırmış, İslami yaşantının kendisini ikiye ayırdığı gibi Şiiliği de ikiye ayırmıştı. Bu kapsamda Safevî Şia’sı ile Ali Şia’sı arasındaki sınırları keskinleştirmiş, geleneksel olarak yaşanan Safevî Şia’sını ağır bir dille eleştirmişti. İki Şia arasında sürekli kıyaslamalarda bulunan Şeriatî, Vesayet, İmamet, Velayet, Ümmet, İsmet, İçtihat, Taklit, Tevhid, Cihat, Mücahit, Şehit, Mümin, Kâfir, Şirk, İntizar, Tefsir ve Müstezefin gibi kavramlara da yeni bir bakış açısı sunuyordu.²¹

Devrim sürecinde toplumu siyasi yönden mobilize ederek ortak hedefe doğru yönlendiren, hem din adamları arasında hem de aydın sınıf içerisinde ön plana çıkan fikir önderleri bulunmaktaydı. Aydın sınıftan sıyrılan Dr. Ali Şeriatî gibi din adamları sınıfından da İmam Humeyni ön plana çıkmaktaydı. O da Şeriatî gibi kendi hitap alanına

²⁰ Mehmed Kerim, *İran İslam...*, s. 100

²¹ Ali Şeriatî, *Ali Şiası Safevî Şiası*, (çev. Doç.Dr. Hicabi Kırlangıç), Fecr Yayınları, Ankara 2009, ss. 249-250

etki ediyor, verdiği konferanslar ve yazdığı kitaplar ile ulema arasında etkisini gösteriyordu.

Humeyni, 1902 yılında dindar bir ailenin çocuğu olarak Isfahan'a bağlı Humeyn adında küçük bir kasabada dünyaya geldi. Ailesinin soyu 18. yüzyılın sonlarında Nişabur'dan Kuzey Hindistan'a bölgesine göç eden, ehlibeytin yedinci imamı İmam Musa el- Kazım'ın torunlarına dayanmaktadır.²²

İlk dini eğitimini ailesinin yanında alan Humeyni, eğitimine daha sonra Kum ve Necef'teki medreselerde devam etti. 1960'lı yıllara kadar kendisini her bakımdan ilmi alanda geliştiren Humeyni, 1963 yılında siyasete adım atarak Amerikalı askeri danışmanlara imtiyazlar verilmesi mevzusunda Şah'ı ağır şekilde eleştirmişti. Bu tarihten itibaren Necef'e sürüldü ve ileriki yıllarda devrime ideolojik alt yapısını sağlayacak olan "Velayet-i Fakih: Hükümet-i İslami" adında isimsiz bir kitap yayımladı. Bu yeni anlayışa göre Humeyni, Şah'a ve Monarşiye savaş açmış, devlet yönetiminin belirli kurallara bağlı kalmak kaydı ile fıkıh uzmanı fakihlere ait olduğunu belirtmişti. Bir Cumhuriyet rejiminin kurulması gerekliliğini belirtiyor ve halkı Monarşi karşısında cihada davet ediyordu. Humeyni, kayıp İmam olgusunu bir bakıma ehil din adamları vasıtası ile yeniden yorumlarken, gaipteki imamın yokluğunda Şer'i düzenin var olan kıdemli müçtehitler tarafından sağlanacağını işaret ediyordu.²³

1.10. İslam Devrimi

Devrim sürecinde başrolü oynayan her ne kadar din adamları ve Sosyalist gruplar olsa da, devrimin asıl mimarı, daha önceden belirtildiği gibi, Şah'ın baskısı ve zulmü altında ezilen halkın ta kendisiydi. İncelediğimiz bu gruplar, bütün siyasi hareketlerde olduğu gibi halkı manipüle etmeye çalışan ama aynı zamanda meşruiyetini de halktan alan oluşumlardı. Keza bu oluşumlara fiili veya fikri bazda önderlik eden Ayetullah Humeyni, Murtaza Mutahhari, Dr. Ali Şeriatî ve Beni Sadr gibi kanaat önderleri halkın arasından çıkmış insanlardı.

Devrimin başarısı, toplumun bütün katmanlarının ortak hedefe doğru, yani Şah'a ve monarşisine karşı isyankâr tavrı olmuştu. Bu tavır dünden bugüne gelen basit sebeplerden ötürü değil, uzun yılların vermiş olduğu ezilmişliğin ve susturulmuşluğun bir tezahürüydü.

²² Ayşen Baylak, *Çağa İz Bırakan Müslüman Önderler İmam Humeyni*, 3. Baskı, İlke Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 13

²³ Ervand Abrahamian, *Modern İran...*, s. 192

Kaçarları yıkan baba Şah Rıza Pehlevi'den beri gelen ve oğul Şah Pehlevi ile devam eden halktan uzak ve sınır tanımaz baskıcı yönetim, 1970'lerden itibaren halkın öfkesinin üst sınırına çoktan dayanmıştı. 70'li yıllar ile beraber İslamcı güçlerin, bu muhalefeti halka yayarak açık bir şekilde dillendirmeye başlaması, Şah'ın da dikkatini çekmişti ve sonun başlangıcı işte tam bu dönemde hız kazanmıştı.

1970'li yıllarına ortasında artan muhalif seslere Şah, bütün partileri kapatarak cevap vermişti. 1975 yılında Diriliş Partisi adı altında yeni bir parti kuruldu. Kurulan bu parti ile sivil toplum örgütleri, kamu kurumları, sendikalar ve Pazar esnafı dâhil olmak üzere ülkedeki birçok kamu kuruluşu ve özel kuruluşlara baskı ve tehdit uygulanmaya başlandı. Fakat bu baskı hesap edilenin aksine ters teperek halkı ulemaya daha fazla yaklaştırmıştı. 1976–77 yıllarında ulema ve Pazar ile merkezi yönetim arasındaki uçurum daha da açılmış ve artık her meslekten ve gruptan insanlar hep bir ağızdan Şah'ı ve Diriliş Partisi'ni açıktan eleştirir hale gelmişti.

1978 yılına gelindiğinde İttılaat gazetesinde yayımlanan “İran ve Kara ve Kızıl İrticacılar” başlıklı yazıda din adamlarının emperyalistler ve komünistlerle işbirliği yapan irticacılar olduğu söyleniyor, Humeyni'nin İranlı değil Hindistanlı olduğu iddia ediliyordu.²⁴ Bu yazıdan itibaren, devrime giden süreçte, devlet ile ulema arasında çatışmalar fiili olarak başlayacak ve Kum kentinde öğrencilerin örgütlenmesi ile sokak gösterileri başlayacaktı. Ayetullah Şeriatmedari önderliğindeki ilk çatışmalarda İslami kanat ağır kayıp vermişti ve yapılan bu katliamın ardından 40 gün boyunca Şeriatmedari tarafından halkın işbaşı yapmaması belirtilmişti. İslam'da cenazenin ardından 40 gün yas tutulması geleneği, devrim sürecinde de çok etkili olmuştu. Devrime yerinde şahitlik eden Polonyalı devrim muhabiri Ryszard Kapuscinski 40 gün olaylarını şöyle anlatmaktadır:

...Kum olaylarından kırk gün sonra halk katliamın kurbanlarını anmak amacıyla İran kasabalarındaki birçok camide toplandı. Tebriz'de gerginlik o kadar arttı ki, neticede bir isyan çıktı. Kalabalık bir halk kitlesi “Şah'a ölüm!” diye bağırarak caddeleri inletti. Ordu olaya müdahale etti ve şehri kana boğdu. Yüzlerce kişi öldü, binlercesi yaralandı. Kırk gün sonra, kasabalarda yas başladı – Tebriz'deki katliamı anma zamanı gelmişti. Bir kentte – İsfahan'da – umarsız, kızgın bir halk kitlesi caddeleri doldurdu. Ordu ayaklananların etrafını sardı ve ateş açtı; bu defa daha çok insan öldü. Kırk günlük bir süre daha geçince, yas içindeki halk İsfahan'da ölmüşlerini anmak için düzinelerce kasabada birden toplandı. Daha fazla gösteri ve katliam oldu. Kırk gün sonra

²⁴ Fred Halliday, “İran Devrimi: Eşitsiz Gelişme ve Dinci Popülizm” (der. Serpil Üşür), *İran Devrimi Fin, Anti-emperyalizm ve Sol* (içinde), Belge Yayınları, İstanbul 1992, s. 19; Ervand Abrahamian, *Modern İran...*, s. 207

aynı olay Meşhed’de tekrarlandı. Daha sonra Tahran ve sonra yine Tahran. Sonunda hemen hemen her şehir ve kasabada bu olay tekrarlanmaya başladı.²⁵

Eylül ayında ilan edilen sıkıyönetim ve gösteri yasağına rağmen halk, başkent Tahran’da meydanlara dolmuştu. İhtarlara aldırış etmeyerek meydanları boşaltmayan halkın üstüne ateş açılmış ve bu olayın yaşandığı 8 Eylül günü “Kara Cuma” olarak adlandırılmıştır. Kara Cuma’nın ardından ülkede hayat adeta durma noktasına gelmişti. Ülke çapında iş bırakma, kepenk kapatma ve boykot eylemlerine; okullar, üniversiteler, pazarlar, fabrikalar, petrol sanayi, bankalar, demiryolları, limanlar, kamu kuruluşları ve diğer bütün hizmet sahaları ülkenin her köşesinde boykota başlamıştı.²⁶

11 Aralık 1978’de (muharrem ayında) Aşure gününde İranlılar, Şahyâd meydanına (bugünkü Azâdi Meydanı) toplanarak Ayetullah Humeyni’nin İran’a dönmesi, yoksulluğun ortadan kaldırılması, emperyal güçlerin ülkeden kovulması ve İslam Cumhuriyeti’nin kurulması taleplerini dile getirdiler. Nitekim 15 Ocak 1979’da, 2500 yıllık İran Şahlığının ve 54 yıllık Pehlevi hanedanlığının son temsilcisi olan Şah Muhammed Rıza Pehlevi, ardında Bahtiyar yönetiminde bir hükümet bırakarak İran’ı terk etmek zorunda kalmıştı. İki hafta sonra, 1 Şubat 1979 tarihinde de devrimin lideri Ayetullah Humeyni, sürgünde bulunduğu Paris’ten, milyonların sevgi gösterisi eşliğinde İran’a döndü.²⁷

2. İslam Cumhuriyetinde Liderler ve Dış Politika

Şah’ın devrilmesi ve akabinde İslam Cumhuriyetinin doğması, şüphesiz ki başta İmam Humeyni olmak üzere muhalif kanaat önderlerinin sayesinde gerçekleşmişti. Monarşinin çökmesiyle beraber yönetsel olarak çok büyük sıkıntılar meydana gelmiş, devrime destek veren birçok grup yönetim mücadelesine girmişti. Böylesi bir ortamda yeni rejimi en az devrim süreci kadar zorlu bir süreç bekliyordu. Devrimden sonra akıllara gelen ilk soru “ne yapılmalı” ve “nasıl yapılmalı” sorusuydu. Humeyni ile başlayan İslami rejim yönetimi, imamın ölümünden sonra çeşitli evrelerden geçmiştir. İç ve dış konjonktüre göre değişen ve yeniden şekillenen politikalar bu bölümde sırasıyla incelenecektir.

²⁵ Ryszard Kapuscinski, *Şahların Şahı*, s. 93

²⁶ Fred Halliday, “İran Devrimi: Eşitsiz Gelişme ve Dinci Popülizm”, s. 20

²⁷ Ibid, ss. 20-21

2.1. Humeyni

15 Ocak 1979 tarihinde, Şah'ın görünürde kısa bir tatile çıkmasının ardından Ayetullah Humeyni sürgünde bulunduğu Paris'ten İran'a dönmüş ve halkın büyük bir sevgi gösterisine mazhar olmuştu. Fakat Humeyni'nin İran'a dönüşü, isyanla başlayan ve devrime kadar uzanan sürecin başarıya ulaştığı en önemli an olsa da, Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin giderayak bıraktığı Bahtiyar hükümeti, ülkede hala meşru siyasi otoriteydi. Humeyni ve taraftarlarının artık atması gereken son bir adım kalmıştı.

Humeyni, Bahtiyar'ın görevini bırakmamasına karşın Bazergan'ı geçici hükümetin başbakanı olarak atadı. Baskılara çok fazla dayanamayan Bahtiyar hükümeti, neticede on gün içerisinde Yüksek Askeri Konsey'in de tarafsız bir konuma geçmesi ile 12 Şubat 1979 tarihinde resmen yıkıldı ve İslam devrimi tam anlamıyla gerçekleşmiş oldu. Ardından Mart 1979'da İran İslam Cumhuriyeti'nin kabulü için halk oylaması yapıldı ve halkın büyük desteği ile İslami rejim kabul edildi. Kısa sürede de yeni rejimin asli kurumları yapılandırılmaya başlandı.

Bu arada, devrimde etkin rol oynayan bazı sosyalist görüşlü örgütler, devrimin kontrolünün tamamen din adamlarının eline geçmesiyle, Monarşi'den sonra Cumhuriyet'e silah doğrultmuşlar ve bu uğurda birçok din adamını ve siyasetçiyi suikastlar düzenleyerek öldürmüşlerdi. İslam devriminin en önemli ideologlarından biri olan ve Humeyni'ye çok yakın bir mevkide bulunan Murtaza Mutahhari de Mayıs ayının ilk günü bu cinayetlere kurban gitmişti.

İslam devriminin zaferle sonuçlanması, uluslararası sistemde de şok etkisi yaratmıştı. Zira başta ABD olmak üzere Batı ülkelerinin tamamının isteği ve kontrolü dışında başarıya ulaşan bu devrim, o güne kadar süregelen bilindik Batı tahakkümü altındaki Ortadoğu siyaseti ile pek örtüşmemektedir. Bu, şu anlama geliyordu; devrimden sonra İran, artık Batı'nın sömürgesi olmayacaktı. Batılı ülkelerin sadece izlemekle yetinebildiği bu devrim, siyasi gelenekte bütün ezberleri bozar nitelikteydi. Politikalarını yeniden şekillendirmek durumunda kalan Batı Humeyni'nin sınır ötesine taşan söylemlerine karşılık yeni siyasi hazırlıklara da koyulacaktı. Zira İran, devrimden sonra dış politikasını bağlantısızlık hareketi üzerine inşa ederek rejim ihracı söylemlerine başlamış ve Mart 1979'da

CENTO'dan ayrılmıştı. Kasım ayında ise ABD ile 1959 tarihinde imzalanan savunma anlaşmasını feshetmişti.²⁸

Şubat ayında Humeyni'nin İran'a dönmesi, Mart ayında referandum yapılması ve Mayıs ayında Mutahhari'nin öldürülmesinin ardından, iç ve dış siyaset açısından önem arz eden olaylardan en önemlileri 1979 senesinin Kasım ayında gerçekleşen Amerikan elçiliği baskını ve ardından Eylül 1980'de gerçekleşen Irak'ın İran'ı işgali olmuştur.

Devrik Şah, Muhammed Rıza Pehlevi, İran'dan kaçtıktan sonra bir süre Mısır'a sığındı. Daha sonra Fas, Bahamalar ve Meksika'ya ardından kanser tedavisi için Amerika'ya gitti. Şah'ın Amerika'ya gittiği haberi İran'da duyulunca, tıpkı Musaddık darbesinde olduğu gibi, Şah'ın muhtemel bir Amerikan darbesi ile tekrar İran'a döndürüleceği söylentisi toplumda hızla yayıldı.²⁹

Bu arada Başbakan Bazergan'ın, elçilik krizi öncesinde Cezayir'de Amerikan yetkilileri ve ABD Ulusal Danışmanı Zbigniew Brezinski ile görüşmesi, toplumda var olan Amerikan düşmanlığının artmasının yanı sıra Başbakan Bazergan'ın da ciddi eleştiriler almasına yol açmıştı. Zira Şah'ın Amerika'dan kabul görmesi, halkın tepkisini kat be kat arttırmış, Başbakan Bazergan'ın da ABD'li üst düzey yetkililerle görüşmelerde bulunması, karşı darbe hazırlıklarına destek verdiği şeklinde yorumlanmıştı. Neticede rehine krizinden iki gün sonra Bazergan istifa edecekti.³⁰

Kasım ayının ilk günlerinde başlayan Amerikan karşıtı öğrenci protestoları, bir anda Amerikan Büyükelçiliğinin basılarak elçilik çalışanlarının rehin alınması olayına dönüştü. İran'da devrim sürecinde ve devrimden sonra Amerikan karşıtlığı o kadar artmıştı ki, hiçbir siyasi ve askeri ehliyeti olmayan üniversite öğrencileri (kendilerine İmam Humeyni İnzindeki Üniversite Öğrencileri diyorlardı) Tahran'da bulunan Amerikan sefaretini basıp Diplomatları ve Sefaret çalışanlarını rehin alacak bir psikolojiye girmişlerdi. Öğrencilerin eliyle başlatılan bu eylem, bir anda dünya siyasetini ilgilendiren bir krize dönüşmüş ve mesele artık öğrencilerden çok Amerika ve Humeyni'yi ilgilendirir olmuştu. Başbakan Bazergan elçilik krizinin hemen ardından 6 Kasım'da görevinden istifa etmişti. Humeyni ise ilk aşamada bu eyleme destek vermemiş, fakat daha sonra eylemi siyasi bir hamle

²⁸ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 4. Baskı, Mkm Yayıncılık, Bursa 2008, s. 531

²⁹ Ray Takeyh, *Gizli Devrimler Ülkesi İran*, (çev. Cem Küçük), KaraKutu Yayınları, İstanbul 2009, s. 115

³⁰ Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu 1979 İran İslam Devrimi'nin Ortadoğu Dengelerine Etkisi*, Adres Yayınları, Ankara 2010, ss. 272-273

olarak kullanabileceğini anlayınca bu olayı ikinci bir devrim olarak nitelemiş ve “büyük şeytan Amerika” ya karşı öğrencileri desteklemişti.³¹

Uluslararası bir boyut kazanan bu kriz, beklenilenin aksine çok daha uzun sürecekti. Zira İmam Humeyni, mesele karşısında dik duruşunu muhafaza etmiş ve rehinelerin salınması için Amerika’dan bazı taleplerde bulunmuştu; Şah’ın bütün mal varlığı ile birlikte İran’a iade edilerek işlediği cinayetlerden ötürü mahkeme karşısına çıkarılmasını, İran’ın iç işlerine karışılmamasını ve ABD bankalarındaki İranlılara ait olan paraların iade edilmesini istiyordu.³²

Sonuçta, İran’ın rehin alınan elçileri serbest bırakmayacağını anlayan ve günden güne prestij kaybeden Jimmy Carter başkanlığındaki Amerika, “Kartal Pençesi” adını verdiği bir askeri kurtarma operasyonunun hazırlıklarına başladı. 118 asker ve 8 helikopter kullanılarak gerçekleştirilecek olan bu operasyon ile rehinelerin sağ olarak kurtarılması planlanıyordu. Ne var ki, operasyonun daha ilk safhasında 1 uçak ile 1 helikopterin düşmesi ve 8 Amerikan askerinin hayatını kaybetmesi, operasyonun daha başlamadan bitmesine yol açmıştı. Bu başarısızlık, prestij kaybına uğramış olan Amerikan Başkanı Carter’in ve süper güç Amerika olgusunun ciddi şekilde zarar görmesine sebep olmuştu.³³

Neticede 444 gün süren rehine krizi, İmam Humeyni’nin Amerikan başkanı Jimmy Carter’i küçük düşürmesinin ardından, ABD’nin ülkedeki İranlılara ait paraların bir kısmının hak sahiplerine iade edilmesine razı olmasıyla 21 Ocak 1981’de Cezayir’de imzalanan anlaşma neticesinde sona erdi ve rehineler serbest bırakıldı.

Yaşanan bu krizden üç temel sonuç çıkarmak mümkündür:

Bu sonuçlardan ilki, uluslararası arenada süper güç olarak nitelendirilen Amerika’nın da bazı durumlarda başarısız olabileceği sonucu idi. ABD’nin, daha yeni kurulmuş bir Cumhuriyet yönetimi karşısında çaresiz kalması, artık İran siyasetinde birçok şeyin değişeceğinin de göstergesiydi. Yine özel eğitilmiş Amerikan komandolarının, daha operasyona başlamadan zayıf vermesi ve hızlıca geri çekilmek zorunda kalması da, ABD’nin düştüğü durumun vahametini açıklar nitelikteydi.

İkincisi, İran’da Humeyni’ye bağlı radikallerin, bu kriz ertesinde Ulusalçı, Sosyalist ve Liberallere karşı üstünlük elde etmesine zemin hazırlamıştı. Amerika ile ilişkileri

³¹ Ray Takeyh, *Gizli Devrimler...*, s. 117; Ayşen Baylak, *Çağa İz...*, s. 94

³² Asaf Hüseyin, *İran’da Devrim...*, s. 275

³³ Ray Takeyh, *Gizli Devrimler...*, ss. 120-121

düzeltilme taraftarı olan Başbakan Bazergan'ın rehine krizi ertesinde istifa etmesiyle yönetim, Humeyni'ye yakın radikallerin eline geçmişti. Üçüncüsü ise, elçiliğin işgal edilmesiyle birlikte çok sayıda diplomatik yazışmalara ve belgelere İran yönetimi tarafından el konulmuş, ele geçirilen bu belgeler peyderpey İran kamuoyunda yayınlanmıştı. Söz konusu belgelerde Amerika'yı zor durumda bırakacak Soğuk Savaş yılları gizli anlaşmaları, çeşitli darbe ve suikast planları bulunmaktaydı.³⁴ Böylece Amerika'nın bölgede yapılan gizli operasyonları Tahran büyükelçiliği vasıtasıyla gerçekleştirdiği ve burayı bölgede adeta bir üs olarak kullandığı ifşa edilmişti.

İmam Humeyni, yıllar önce kaba hatlarıyla çizmiş olduğu “Velayet-i Fakih” sistemini kurulacak olan yeni rejime uyarlamak istiyor, rejimin şeklinin ise İslami bir Cumhuriyet olması gerektiğini belirtiyordu. Fakat az da olsa bu konuda kendisine muhalefet edenler bulunmaktaydı. Geçici hükümetin Başbakanı Mehdi Bazergan, kurulacak olan yeni rejimin Demokratik bir İslam Cumhuriyeti olması yönünde çaba sarf ediyordu. Öyle ki, Mart ayında, İmam Humeyni'nin talimatıyla, yapılacak olan İslam Cumhuriyeti'nin kabul edilmesi hususunda halk oylamasına gidilecek ve referandum pusulasında sadece “evet” veya “hayır” ibareleri yer alacaktı. Başbakan Bazergan ise pusulaya “Demokratik Cumhuriyet” seçeneğinin de eklenmesini öneriyor³⁵ fakat bu öneri İmam Humeyni tarafından şiddetle eleştiriliyordu.

Humeyni, (devrimden önce Şah Muhammed Rıza Pehlevi ile de röportaj yapmış olan) İtalyan gazeteci Oriana Fallaci'ye verdiği röportajda Demokrasi ve İslam hakkındaki düşüncelerini şu şekilde belirtiyordu:

FALLACI: ... Peki Demokrasi'den ne anlıyorsunuz? Bu soruyu altını çizerek özellikle soruyorum. Çünkü yaptığınız halk oylamasında Demokratik Cumhuriyet adının geçmesini yasakladınız. Demokratik sözcüğünü atarak “ne eksik bir sözcük ne fazla bir sözcük” olsun dediniz... Bu sözcükte iyi olmayıp da biz Batılılar için çok güzel olan şey nedir?

İMAM: Öncelikle İslam sözcüğü Demokratik gibi bir sözcüğe gereksinim duymaz. Çünkü İslam her şeydir. İslam bütün anlamları içerir. İslam sözcüğünün yanına başka bir sözcük konması üzücü bir olaydır bizim için. Çünkü İslam eksiksizdir.³⁶

Neticede, İmam Humeyni'nin istediği şekilde, referandumda halk % 99 oranda Demokrasisiz, sadece İslami Cumhuriyete evet demişti. Rejimin onaylanmasının ardından

³⁴ Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu ...*, ss. 273-274

³⁵ Ervand Abrahamian, *Modern İran...*, ss. 212-213

³⁶ Oriana Fallaci, *İmamla Söyleşi*, (çev. Muhammed Nayif Şayir), Fecr Yayınevi, Ankara 1991, s. 24

şimdi sıra yasama, yürütme ve yargı güçlerinin nasıl şekillendirileceği meselesine, yani Anayasa hazırlanmasına gelmişti.

Ağustos ayında ülke, tekrar bilirkişiler meclisi üyeleri seçimlerine gitti ve bilirkişiler seçilerek Anayasa hazırlıklarına başlandı. Daha önce belirtildiği gibi, Kasım ayında çıkan Tahran ABD elçiliği rehine krizi sonrasında hem Başbakan Bazergan istifa etmiş, hem de kamuoyuna dağıtılan gizli ABD belgeleri ile toplumda var olan Amerikan karşıtlığı daha da artmıştı. Böylesi bir siyasi atmosfer içinde hazırlanan ve halkın oyuna sunulan Anayasa taslağı, 2 Aralık günü yine % 99 ile kabul edildi.

25 Ocak 1980 tarihinde, Anayasa ile belirlenen Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde oyların % 78'ini alan Beni Sadr, İran İslam Cumhuriyetinin ilk Cumhurbaşkanı oldu. Liberal-İslamcı bir çizgide duran Beni Sadr'ın Cumhurbaşkanlığı, ülkedeki bütün İslam karşıtı muhalefetin tasfiye edilmesine paralel olarak çok uzun sürmedi. Ocak 1980'de seçimleri kazanarak başladığı görevine, Haziran 1981'de Meclis tarafından azledilerek son verildi.

Devrimden sonra kontrolü eline alan Ayetullah Humeyni rehberliğindeki din adamları, kısa bir süre, devrimde etkisi bulunan diğer sosyalist, ulusalcı muhalif gruplara kısmi bir özgürlük tanımıştı. Lakin hem gelişen iç ve dış politikaların etkisi hem de bir kısım muhalif grubun uzlaşmaz tavırları sonucu, din adamlarına muhalif bütün parti ve hareketlerin tasfiyesine başlandı. Tasfiyelerin yanı sıra suçlu-suçsuz şüpheli görünen herkes tutuklanıyor, birçoğunun savunma yapmasına dahi izin verilmiyordu. İdam edilenlerin sayısı ilk 3 ayda 55'i³⁷, ilk 2 senede 497'yi ve ilk 4 senede 8.000'i geçmişti. Bu infazlara hız kazandıran olay ise, Halkın Mücahitleri örgütünün 1981 yılında karşı bir darbe teşebbüsünün ardından hız kazanmıştı. Söz konusu bombalı suikast eyleminde, yeni seçilmiş Cumhurbaşkanı Muhammed Ali Recai öldürülmüş, Ali Hamaney ve Ali Haşimi Rafsancani de yaralanmıştı. Bu eylemden sonra, başta Halkın Mücahitleri olmak üzere eyleme katılan ve katılmayan Tudeh, Ulusal Cephe, Halkın Fedaileri gibi bütün muhalif görüşlü İranlıların sonu aynı olacaktı.³⁸

İmam Humeyni, devrimden sonra “şeytanın çocukları” olarak ilan ettiği sosyalistler hakkında; devrimde hiçbir katkısı olmayan sol grupların özgürlüklerine saygılı olduklarını ve hatta Beni Sadr aracılığı ile konuşmak üzere kendilerini davet bile ettiklerini

³⁷ Ayşen Baylak, *Çağa İz...*, s. 96

³⁸ Ervand Abrahamian, *Modern İran...*, s. 235

belirtiyordu. Fakat komünistlerin buna karşılık olarak kendilerine silah doğrulttuklarını ve Kürt sorununu körükleyerek ülkede bozgunculuk yaptıklarını da ekleyerek infazlar karşısında haklılık gerekçelerini dile getiriyordu.³⁹

Devrimin bütün bu idamları hız kesmeden devam ettirmesi, muhtemel karşı bir devrim korkusundan ibaretti. İslam devrimi, ortak hedef Şah'ın devrilmesiyle başarıyla gerçekleştirilmişti. Fakat devrim sonrasında amaç birliği yapan gruplar bu sefer kendi aralarında bir iktidar mücadelesine tutuşmuşlardı.

Rehine krizi ve İran-İrak Savaşı gibi uluslararası mahiyette vuku bulan olayların da etkisiyle din adamları bu yarışta açık ara önde götürüyorlar, muhaliflere göz açtırmıyorlardı. Söz konusu karşı devrim ihtimali ise ABD'nin bu grupları kullanarak rejimi devirmeye yönelik operasyonlar hazırlaması ihtimaline dayanmaktaydı. İslam devrimi ve İslam Cumhuriyeti, ideolojisini Amerikan ve İsrail karşıtlığı üzerine inşa etmiş, bunun da ötesinde kendi dini ve siyasi söylemini oluşturarak Amerikan etkisi altındaki Müslüman ülkelere doğru yayılmaya başlamıştı. İmam Humeyni'nin ortaya atmış olduğu bu politika İran'ın dış dünyada tehdit olarak algılanmasına sebep olacaktı.

Humeyni, devrim ihracı söylemi ile Suudi Arabistan, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt gibi körfez ülkelerini, ayrıca Lübnan, Suriye, Irak ve Sovyet Azerbaycan gibi Ortadoğu ve Kafkas ülkelerini bu ülkelerdeki mevcut Şii nüfusları harekete geçirerek etki altına almaya çalışıyordu.

İmam Humeyni'nin, devrim öncesinde şekillendirdiği ve devrimden sonra sistematikleştirdiği Velayet-i Fakih kavramı ile Şiiliği kullanarak bölgede hâkimiyet kurma isteği, kadim Fars medeniyetinin bir tekerrüründen ibaretti. Zira İranî milletler M.Ö. 3000'li yıllardan itibaren birçok kez kendi benlikleri ile bölgede var olmuş, Sasaniler veya Safeviler gibi dini ve milliyetçi unsurları kullanarak bölgede hâkimiyeti sağlamışlardı.

1979'da olan ise, İslam'ın İran'a özgü yorumu Şia'nın tekrardan yorumlanarak yeni bir formda, ülkede ve bölgede tekrardan etkin güç olması çabasından başka bir şey değildi. Fakat 20. yüzyılda, teokratik ve totaliter anlayışların kaybolmaya yüz tuttuğu bir dünyada böylesi bir devrimin başarıya ulaşması demek, çevre ülkelerinin de bu devrimden etkilenmesi demektir. Bu da hegemon güçlerin çıkarlarına doğal olarak ters düşmekteydi ve

³⁹ Oriana Fallaci, *İmamla Söyleşi*, ss. 19-22

karşı devrim çabaları da işe yaramayınca tek çare, yeni İslami yönetiminin maddi ve manevi gücünü başka bir mecraaya kaydırmaktı.

22 Eylül 1980 tarihinde Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak, İran sınırından harekete geçmiş ve yeni kurulmuş İslam Cumhuriyetini işgale başlamıştı. Saddam'ın İran'ı işgali ile başlayan İran-Irak Savaşı, görünürde iki ülke arasında geçse de arka planında çok uluslu bir iradenin İran'ı dizginleme projesiydi. Neticede savaş, Saddam'ın öngördüğü kadar kısa sürmeyecekti fakat 8 sene boyunca İran'ı siyasi ve iktisadi olarak topyekûn meşgul etmeyi de başaracaktı.⁴⁰

2.2. Hamaney ve Rafsancani

3 Haziran 1989'da, 2500 yıllık İran Şahlığını deviren ve İslam devrimine imzasını atan Ruhani lider Ayetullah Humeyni, devrimden 10 sene sonra, 87 yaşında vefat etti.

İmam Humeyni'nin ölümünün ardından İran, devrimden sonraki ilk yönetsel değişikliğine başlamış olacaktı. Uzmanlar Meclisi, uzun tartışmaların sonucunda 1981 yılından beri Cumhurbaşkanlığı görevini devam ettiren Hamaney'i yeni Rehber olarak belirledi.⁴¹ 1980 yılından beri Meclis Başkanlığı yapan Haşimi Rafsancani ise Temmuz ayında yapılan seçimleri kazanarak boşalan Cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturdu.

Ali Ekber Hamaney'in Ayetullah olmamasına rağmen Velayet-i Fakih makamına getirilişi, birçok İranlı ve Lübnanlı dini âlim tarafından sert bir şekilde eleştirilmişti. Eski Meclis Başkanı Haşimi Rafsancani ise Şii ulemanın aksine, "Devlet yönetiminin gençlik ve enerji gerektirdiğini, bir kimsenin Ayetullah olana kadar yaşlandığını ve devleti yönetecek enerjisinin kalmadığını" ileri sürerek Hamaney'in rehberliğine destek veriyordu.⁴² Hatta bir Cuma hutbesinde İmam Humeyni'nin ölmeden önce yerine Hamaney'i işaret ettiğini belirtiyordu.⁴³

Rafsancani ve Hamaney'in birbirlerini destekler nitelikte politikalar izleyerek Cumhurbaşkanlığı ve Rehberlik makamına gelmesi, Ayetullah Humeyni'den beri süregelen, yönetimde söz sahibi etkin grupların değişmesine yol açacaktı. Zira Hamaney

⁴⁰ Bu konu ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

⁴¹ İslami rejim bu görevlendirme için Hamaney'den daha ehil ilim adamlarının varlığını kabul etmekle birlikte, Hamaney'in "İslam dünyasının karşı karşıya bulunduğu çağdaş problemleri daha iyi bildiği için" tercih edildiğini söylüyordu. ⁴¹ Ervand Abrahamian, *Humeynizm – İslam Cumhuriyeti Üzerine Denemeler*, (çev. Mehmet Toprak), Metis Yayınları, İstanbul 2002, s. 129

⁴² Yıldırım Boran, *Lübnan'daki İran Hizbullah*, Siyah Beyaz Basım Yayın Dağıtım, İstanbul 2007, s. 89

⁴³ Ervand Abrahamian, *Humeynizm...*, ss. 129-130

ve Rafsancani, göreve geldikleri andan itibaren hızla radikalleri tasfiye işlemine başlamışlardı. Öncelikle devrim, içişleri, dışişleri, savunma gibi bakanlıklarda işe başlamışlar ve burada bulunan radikalleri uzaklaştırmışlardı. Bakanlıkların ardından mecliste de tasfiye hareketi başlamıştı. 1991 seçimlerinde 145 radikal adaydan 75'i seçimlerden çekilmiş, 40'ına izin verilmemiş, sadece 30'u seçilebilmişti. 10 yıldır uygulanan devletçilik modeli ile zengin ve fakir arasındaki uçurum artmış, toplumsal suç unsurları, intihar vakaları hat safhaya ulaşmıştı. Nihayetinde radikallerin tasfiyesi büyük oranda gerçekleşmiş ve devrimden sonra geçen 10 yılın bütün olumsuzluklarının faturası radikallere kesilmişti.⁴⁴

Rafsancani'nin seçilmesine kadar devam edilen devletçi iktisadi model artık son bulmuştu. Bunun yerine dışa açık liberal politikalar destekleniyor ve devrimden beri millileştirilen fabrikalar bir bir özelleştiriliyordu. Yine bu kapsamda, yabancı sermaye teşvik edilerek IMF ve Dünya Bankası ile anlaşmalar imzalandı.⁴⁵

Cumhurbaşkanı Haşim Rafsancani Dönemi (1989–1997), iç politikadaki değişim ve yenilenmenin yanı sıra dış politikada da etkin bir dönem olmuştur. Bu etkinlik, daha ziyade uluslararası ve bölgesel politikaların dinamizminden kaynaklanmış ve İran'ın da bu dinamizme ayak uydurması zorunlu hale gelmiştir.

1980 yılında başlayan ve 8 sene devam eden İran-İrak Savaşı henüz sona ermiş, İran askeri ve ekonomik bakımdan yaralarını tam anlamıyla saramamıştı. Bunun haricinde Saddam Hüseyin'in 1990 yılında Kuveyt'i işgal etmesi ve bütün baskılara rağmen işgalden vazgeçmemesi, ABD öncülüğünde batı kuvvetlerinin bölgeye askeri müdahalede bulunmasına ve Saddam'ın kısa sürede yenilerek bölgeden ayrılmasına sebep olmuştu. Böylelikle ABD, körfezde daha etkin bir konuma gelmiş, çok sayıda askerini bölgeye yerleştirmişti. Körfez müdahalesinde İran'da bazı siyasilerce Amerika'ya karşı tavır alınması gerektiği dillendirilmiş fakat Cumhurbaşkanı Rafsancani tarafsız kalmayı tercih etmişti. Saddam Hüseyin'in körfezde Batılı güçlerden ağır bir darbe yemesi İran'ın Irak karşısında öne geçmesini sağlasa da, bölgeye Amerikan askerlerinin yerleşmesi İran'ın bölgedeki endişesini daha da arttırmıştı. Ayrıca, İran'ın, Irak'a yapılan müdahale karşısında tarafsız kalması, uluslararası alandaki konumunu iyileştirmiştir.⁴⁶

⁴⁴ Ibid, ss. 130-133

⁴⁵ Ibid, s. 134

⁴⁶ Serkan Tafloğlu, "Soğuk Savaş Sonrası İran Dış Siyaseti", <<http://www.aysam.gen.tr/makaleler.php?newsid=216>> (10.04.2011)

Rafsancani döneminin dış politika bakımından en önemli meselesi 1991 yılında gerçekleşen Sovyetler Birliği'nin çöküşü olmuştu. Humeyni'nin "Büyük Şeytan" olarak nitelendirdiği Amerika, "Küçük Şeytan" olarak nitelendirdiği Sovyetler Birliğini dağıtmayı başarmıştı. Başka bir ifadeyle Demokrasi Komünizme galip gelmişti. Bu dağılma ile beraber İran'ın kuzeyinde bulunan eski Sovyetler sınırı dâhilinde yeni bağımsız devletler kurulmuştu. Dış politikasını ABD, Rusya ve yeni kurulan bağımsız devletler denkleminde göre yeniden şekillendirmek zorunda kalan İran'ın yeni dönemi, eskisine kıyasla daha ılımlı olacaktı. İran, bir yandan Rusya ile ilişkilerini muhafaza etmeye çalışıyor, diğer yandan yeni bağımsız devletlere eşit mesafede yaklaşarak olumlu bir politika izliyordu.

Avrupa Birliği (AB) ile ilişkiler, 90'lı yıllarından itibaren pek olumlu bir havada geçmemişti fakat ABD kadar da tamamen kopma aşamasına gelmemişti. 1996 yılından itibaren karşılıklı görüşmeler artmıştı. Yapılan müzakereler ile İran'da olumlu bir değişimin yaşanacağına inanan AB ülkeleri İran'ı; Ortadoğu barış sürecini engellememesi, insan haklarının geliştirilmesi ve terörist gruplara destek vermemesi yönünde uyarmışlardı.⁴⁷

Rusya ile ilişkiler 90'ların ortasından itibaren daha da artmış, 1995 yılında İran, Rusya ile Nükleer yakıt alımı anlaşması imzalamıştır. Sovyetler dönemi boyunca, Sovyetler'in bölgede hâkim güç olması nedeni ile etkin olamayan İran, Hazar kıyısında yeni devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte bu devletler üzerinde yeni bir etkinlik kurma arayışına da girmişti. Özellikle Azerbaycan ile ilişkileri İran için çok önemliydi. Zira Azerbaycan'ın Sovyetler'den koparak bağımsızlığını elde etmesi, İran'daki milyonlarca Azerilere örnek teşkil ediyor ve İran bunu bir tehdit olarak algılıyordu. Ermenistan-Azerbaycan meselesinde de İran, Azerilerden çok Ermenilere yakın bir politika izlemiştir.

2.3. Hatemi

Rafsancani yönetimi; İslam Devrimi ve sonraki süreç üçe ayrılırsa, Radikal İslamcı Humeyni ile Reformist-Liberal Hatemi arasında bir geçiş dönemi oluşturmuştu. Rafsancani'nin Hamaney ile el ele vererek İmam Humeyni'nin ardından yaptığı sisteme ve yönetime dair düzenlemeler o döneme göre çok radikal olarak değerlendirilse de, Hatemi dönemine doğru artık yetersiz kalmaktaydı. Hatemi ile beraber bu değişim talepleri yerini reformist söylemlere bırakacaktı.

⁴⁷ Ibid

Hatemi'nin, dini ve akademik eğitimleri en iyi derecede alması, siyasi kariyeri açısından kendisine büyük avantaj sağlıyordu. Özellikle kültürel alanda etkinliği, sosyal ilişkileri, güler yüzü ve sempatik kişiliği Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde çok işine yarayacaktı. 23 Mayıs 1997 yılında yapılan seçimlerde oyların % 70'ine yakınına alarak İran'ın 5. Cumhurbaşkanı oldu. İlk seçimlerde büyük bir çoğunluğun oyunu alan ve sonrasında başarılı politikaları ile ulemanın olmasa da halkın büyük güvenini kazanan Hatemi, Haziran 2001 seçimlerinde de öngörülenin çok üstünde bir oy alarak, % 77,88 oy oranı ile ikinci kez Cumhurbaşkanı seçilmiş oldu.⁴⁸

Hatemi dönemi İran'ın iç ve dış politikalarını iki temel ayak üzerine dayandırmak mümkündür. İlki, ülkenin sahip olduğu ve gelip-giden liderlere göre değişmesi mümkün olmayan devlet politikaları, ikincisi ise sistemin izin verdiği sınırlar içerisinde, sınırları zorlayabilen lider etkisiydi. Her ne kadar Rafsancani döneminde Cumhurbaşkanı'nın yetkileri arttırılmış olsa da, rejim yine de birçok konuda Cumhurbaşkanı'nı sınırlayıcı bir sisteme sahipti. Halkın % 70 oyu ile de seçilse, Cumhurbaşkanı'nın yetkileri ve hareket alanı sınırsız değildi.⁴⁹ Vizyonel görüntüsüne ve reformcu politikalarına rağmen Hatemi, birçok kez Velayet-i Fakih ve Anayasayı Korumacılar Konseyi'nin engeline takılmıştı. Bu ikili 700'den fazla yasayı "veto" edip meclise geri göndermiştir.⁵⁰

İslam Devrimi sonrası elde edilen bağımsızlık gerek ABD'ye gerek Avrupa ülkelerine ve gerekse Sovyetlere karşı ciddi mücadeleler sayesinde muhafaza edilebilmişti. Kuşkusuz ki iç ve dış tehditlere karşı toprak bütünlüğünün korunması ve bağımsızlığın muhafazası devletin ilk ve en önde gelen vazifesi idi. Devrimden bu yana gerek Halkın Mücahitleri gibi iç mihraklar gerekse Irak, ABD gibi dış mihraklar rejimi yıkmaya yönelik açık bir tutum sergilemiş; İran-İrak Savaşı, çevreleme politikaları ve ekonomik ambargolar ile rejime meydan okuyan operasyonlarda bulunmuşlardı.

Değişmez devlet politikalarından bir diğeri ise İsrail ve Filistin meselesiydi. Hatemi, görev süresi boyunca komşularıyla ve İsrail dışında bütün dünya ülkeleriyle iyi ilişkiler kurma yönünde çaba sarf etti.⁵¹ İsrail karşıtlığı ve Filistin meselesi İran devletinin genel

⁴⁸ Cihan Aktaş, *Dünün Devrimcileri Bugünün Reformistleri – İran'da Siyasal, Kültürel ve Toplumsal Değişim*, Kapı Yayınları, İstanbul 2004, s. 186

⁴⁹ Ibid, s. 11

⁵⁰ Mehmet Durmuş, "Şahtan Hatemi'ye İran Dış Politikası"

<<http://www.turksam.org.tr/a653.html>> (17.04.2011)

⁵¹ Cihan Aktaş, *Dünün Devrimcileri...*, İstanbul 2004, s. 194

politikasıydı ve kısa vadede liderlerin etkisi ile değişmesi mümkün olmayan bir meseleydi. Hatemi de bu konuda “Filistin’in mazlum halkının gasp edilmiş haklarını geri almasını destekliyoruz”⁵² diyerek Filistinlilere ve Filistin meselesine desteğini belirtiyordu.

Bunca olumsuzluğa rağmen İran, Hatemi liderliğinde ılıman politikalarla kendisine uluslararası sistemde meşruiyet aramış, barışçıl politikalarla eski katı imajını düzeltmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Birleşmiş Milletler (BM), İslam Konferansı Örgütü, OPEC, D8 gibi mecralarda işbirliği içerisinde olmuş, Medeniyetler Arası Diyalog projesi ile dış dünyaya sıcak mesajlar yollamıştır.

Hatemi dönemi AB ülkeleri ile ilişkiler, eski döneme kıyasla iyileşme sürecine girmişti. İlişkilerin düzelmesinde Cumhurbaşkanı Hatemi’nin, 1998 sonbaharında Newyork’ta BM Genel Kurulu’nda Selman Rüşdi olayının sona erdiğini açıklaması ve ayrıca Mykonos davasının⁵³ çözüme kavuşturulması çabaları da etkili olmuştu.

Salman Rüşdi, Hindistan asıllı İngiliz bir yazar olarak birçok kitap yazmış, 1988 yılında “Şeytan’ın Ayetleri” (The Satanic Verses) adlı kitabı ile de İslam âleminin büyük tepkisini çekmişti. En sert tepki verenlerden biri de İran Dini Lideri Ayetullah Humeyni oldu. Humeyni, Salman Rüşdi’nin katledilmesi yönünde bir fetva yayınlamıştı. Verilen bu fetva Humeyni’den sonra gelen Ruhani Lider Hamaney tarafından geri çekilmedi. Mesele, Cumhurbaşkanı Hatemi döneminde, Hatemi’nin girişimleri sonucu sona erdirilebildi.

İran-ABD ilişkileri ise Hatemi’nin bütün çabalarına rağmen olumlu bir gelişme kat edememişti. İKÖ ile gönderilen barışçıl mesajlar, Medeniyetler Arası Diyalog ile yakınlaşma çabaları ve CNN’e verilen övgü dolu demeçlerin hiçbirisi iki ülkenin yakınlaşmasında başarılı olamamıştı. Taraflar ilişkilerin başlayabilmesi için birbirlerine ekonomik ambargonun kaldırılması ve teröre verilen desteğin sona erdirilmesi ön koşullarını ileri sürüyor, uzlaşma yolunu kapatıyorlardı.

Özellikle Medeniyetler arası Diyalog projesiyle Amerika ile bozuk olan ilişkilerin normalleştirilmesi için adımlar atılmış, bizzat Hatemi’nin verdiği demeçlerle iki ülke

⁵² Sami Oğuz (der.), *Gülümseyen İslam...*, s. 30

⁵³ Almanya’nın Berlin Şehrinde 17 Eylül 1992 yılında Mykonos adlı bir restoranda 4 İranlı Kürt Muhafızın bir suikast ile öldürülmesi Almanya’nın, İran’ı eylemden sorumlu göstermesi ve devlet terörü yapmakla suçlamasına yol açmıştı. Bu eylemin ardından iki ülke arasındaki ilişkiler gerilmiş, İran devleti politik suçlar kategorisine sokulmuştu. Fulya Canşen, “Almanya-İran ilişkileri” <<http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/16573.asp#BODY>> (17.04.2011)

arasındaki diplomasi noksanlığı giderilmeye çalışılmıştır. Hatemi CNN kanalına verdiği röportajda; Amerikan Ulusunun büyük ve saygıdeğer bir uygarlığa sahip olduğunu belirtiyor ve İran uygarlığı ile Amerikan uygarlığı arasında diyalog kurma isteğini açıkça dile getiriyordu.⁵⁴

Bir yandan da Körfez Savaşı sonrası ABD'nin bölgedeki askeri etkinliği ve Sovyetlere uyguladığı çevreleme politikasının bir benzerini nükleer politikalar kapsamında İran'a karşı uygulamaya çalışması, atılabilecek olumlu adımlara da engel teşkil etmekteydi. Nitekim 2001 yılında, ABD'de Dünya Ticaret Merkezine karşı gerçekleştirilen 11 Eylül saldırıları sonrasında ABD'nin İslam Dünyasını açıktan hedef alması ve Amerikan Başkanı George Bush'un bu saldırılar sonrasında İran'ı "Şer Eksenine"ne dâhil etmesi, Cumhurbaşkanı Hatemi liderliği süresince atılmaya çalışılan bütün olumlu adımları bir anda tersine döndürmeye yetmişti.

2.4. Ahmedinejad

İran'da iki dönem süren reformcu anlayış, 2005 Haziran'ında Tahran Belediye başkanı Mahmud Ahmedinejad'ın Cumhurbaşkanlığı seçimlerini ikinci turda, eski Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani karşısında % 62'ye yakın bir oy oranında kazanmasıyla sona ermişti. Hatemi'nin 2. dönemin sonunda tekrar aday olamaması ve reformcu kanadın tek bir aday üzerinde yoğunlaşamaması, muhafazakâr kanattan gelen Ahmedinejad'a büyük avantaj sağlamaktaydı. Hatemi'nin entelektüel kişiliğinin aksine Ahmedinejad halktan biri gibi görünüyor; Hatemi'nin zengin, orta sınıf ve üstü desteğinin aksine Ahmedinejad yoksul ve alt sınıfın desteğini alıyordu. Mütevazı bir yaşam tarzı, akademik geçmişi ve halkın yanında yer alan görüntüsü ile Ahmedinejad, bir anda parlamayı başarmıştı.

1997 tarihinde muhafazakârların hezimete uğradığı İran, sekiz sene sonra bu kez hezimet duygusunu reformistlere yaşatacaktı. Hatemi liderliğindeki ekonomik politikalar ve dışı açılım başarısızlıkları, İran'ı tekrar radikal İslamcı devrim ruhuna döndürmeye yetmişti. Reformun ve demokratikleşmenin büyük vaatlerinden sonra İran halkı, ekonomik adalet sözlerini yerine getirebilecekleri umuduyla hükümeti muhafazakârlara verdi.⁵⁵ Bu sayede rejim, tekrar bildiği siyaset modelini Ahmedinejad'la uygulamaya devam edecekti.

⁵⁴ Sami Oğuz (der.), *Gülümseyen İslam...*, ss. 85-87

⁵⁵ Ray Takeyh, *Gizli Devrimler...*, s. 69

Reform hareketinin başarısızlığının ardından yaşanan bu geriye dönüşte, kuşkusuz ki ABD'nin İran politikaları da önemli bir paya sahiptir. Bush yönetiminin demokratik değişim stratejisi ve sözde ahlaki temizlik, paradoksal bir biçimde muhafazakârların güçlerini pekiştirmelerine katkıda bulunmuştur.⁵⁶ Yönetimin 11 Eylül sonrası İslam dünyasını tehditkâr biçimde karşısına alması, İran'ın da değişen bu yeni siyasi ortama karşı yeni bir şekil almasına sebep olmuştu. Zira reformistlerin sekiz sene boyunca Amerikan yanlısı sayılabilecek politikaları hiçbir karşılık bulmamış, aksine İran toplumunda daha fazla Amerikan karşıtlığının artmasına sebep olmuştu.

Mahmud Ahmedinejad'ın Amerikan karşıtlığı, daha öğrencilik yıllarında başlamıştı. Devrimden sonra gerçekleşen Amerikan Büyükelçiliği rehine baskınında kendisinin de yer aldığı iddia edilmektedir.⁵⁷ Cumhurbaşkanlığı dönemi dış politikası da, devrim yıllarına benzer nitelikte, İsrail ve Amerikan karşıtlığı tezi üzerine kurulmuştur. Bu karşıtlığın boyutları; İslam Konferansı Örgütü'nün Mekke zirvesinde, İsrail'in Müslüman ülkeler tarafından tanınması teklifine karşılık Ahmedinejad'ın "İsrail'i haritadan silmek gerekir"⁵⁸ ifadesine kadar ileri gitmiştir.

ABD'nin Irak'ı işgali sonrasında İran'ı yeni hedef olarak belirlemesi, İran'ın da söylemlerinde aşırılığa kaçmasına sebep olacaktı. Özellikle Ahmedinejad yönetimi ile hız kazanan nükleer enerji faaliyetleri, "İsrail'i haritadan silme" arzusu ile yan yana değerlendirildiğinde; İran'ın, nükleer silaha sahip olma ihtimali hem İsrail-Amerika için hem de Avrupa için çok ciddi bir güvenlik problemi oluşturmaktadır. İran tamamen barışçıl amaçlar gayesi ile nükleer teknolojiye sahip olmak istediğini her platformda dile getirse de, aksinin gerçekleşme ihtimalinin söz konusu olması bile Batı ve İsrail için tehdit olarak kabul edilmektedir. Bu sebeptendir ki, Ahmedinejad sonrası İran-ABD ilişkileri, nükleer tartışmaların gölgesinde karşılıklı olarak meydan okumalar ile devam etmektedir.

Olayları tersinden okumak da yararlı olacaktır. Amerika'nın Ortadoğu'daki meselelere yabancı kalmaması ve gerek kendi iç kamuoyunu gerekse dünya kamuoyunu meseleye kendi bakış açısı ile ortak etmesi, uzun soluklu bir düşmanın varlığı ile mümkün gözükmekteydi. Uzun yıllar boyunca bunu Saddam Hüseyin ile gerçekleştirmiş ve neticede

⁵⁶ Ibid, s. 67

⁵⁷ Ahmedinejad'ın 2005 yılında Cumhurbaşkanı olmasının ardından, 1979 yılında gerçekleşen ABD büyük elçiliği baskınında tutsak edilen 6 rehine, medyada Ahmedinejad'ın resimlerini gördüklerini ve onu rehine baskınından hatırladıklarını iddia ettiler. Alireza Jafarzadeh, *The Iran Threat-President Ahmedinejad and the Coming Nuclear Crisis*, Palgrave Macmillan, New York 2007, pp. 9-15

⁵⁸ Ibid, s. 31; Ali Bulaç, *Hedefteki Ülke...*, s. 87

Irak'ı bütün yer altı ve yer üstü kaynaklarıyla işgal etmişti. Fakat şimdi ulusal çıkarlarının sürekliliği ve bölgedeki varlığının istikrarı açısından yeni bir düşman olgusu ve propaganda aracına ihtiyacı vardı. Bu da İsrail'in varlığını tehdit eden 'İran' ve 'nükleer silah propagandası'ydı.

Bakış açısını İran'a çevirirsek; 1979'da İslami bir kimliğe bürünerek Batı ve değerlerine meydan okuyan İran'ın, rejim olarak varoluş tezi anti Amerikanizm'e dayanmaktadır. İran, İsrail'e karşı Lübnan'da Şii radikal grupları, Filistin'de HAMAS'ı⁵⁹ destekleyerek anti İsrail politikalarına da devam etmektedir. İran bölgede kendi etkinliğinin tesisi için, Amerikan ve İsrail karşıtlığının devam etmesini istemekte, özellikle Filistin sorununun daimi olarak güncel kalmasına ihtiyaç duymaktadır. Filistin meselesini Suriye ve Lübnan gibi bölge ülkeleri üzerindeki örgütlerle canlı tutan ve çözümden çok çözümsüzlükten yana tavır sergileyen İran, bu politikasıyla bir yandan Şii kartını kullanarak bölgeye yayılmaya diğer yandan da askeri açıdan güç kazanmaya çalışmaktadır.⁶⁰ Özetle hem ABD hem de İran, bölgedeki istikrarı ve hâkimiyeti için bu türden gerginliklere ihtiyaç duymaktadır.

İsrail'in bir devlet olarak kurulması başlı başına bir tahrik ve tehdit kaynağı olmuş, Arap ve İslam dünyasından bunu hazmetmeleri istenmiştir.⁶¹ Fakat bin yıllardır bölgede yaşayan Arapların ve Farsların, bölgeye tepeden indirme bu devleti hazmetmesi pek kolay olmamıştır. Aradan yarım asırdan fazla bir süre geçmesine rağmen gerginlikler hala devam etmektedir. Üstelik 2000'li yıllardan itibaren bu oyuna, bölgesel bir güç olan Türkiye'de dâhil olmuştur. Fakat İran, devrim sonrası bölgesel politikalarını özellikle anti İsrail stratejisi üzerine inşa etmiş, bölgedeki Arap ülkeleri üzerinde yavaş yavaş, sağlam adımlarla etki kurmuştur. En etkili olduğu ülkeler Suriye ve Lübnan'dır.

Lübnan, çoğunluklara kıyasla azınlık grupların çoğunluğu oluşturduğu, içinde birçok etnik ve dini unsurları barındıran bir Ortadoğu ülkesidir. Lübnan'da Şiilerin günden güne güçlenmesi ve yönetimde belirli kademelere gelmesi İran açısından ciddi bir kazanımdır. Ayrıca Lübnan'ın İsrail'le sınır komşusu olması da İran bölgesel dış politikası açısından Lübnan'ı önemli bir konuma getirmektedir. Gerek 1982-85 İsrail'in Güney Lübnan işgali gerekse 2006 İsrail'in Lübnan'a düzenlediği hava operasyonunda, ülke içinde en önemli

⁵⁹ Mehmet Hasgüler, Bülent Uludağ, *Kriz Üçgeninde Türkiye – Ortadoğu, Avrasya ve Kıbrıs Yazıları*, Anka Yayınları, İstanbul 2004, s. 54

⁶⁰ Ray Takeyh, *Gizli Devrimler...*, s. 246

⁶¹ Mehmet Hasgüler, Bülent Uludağ, *Kriz Üçgeninde...*, s. 56

askeri güç olan Hizbullah örgütünün ciddi mukavemet göstermesi İran'ın bu ülkede ne denli söz sahibi olduğunun bir kanıtıydı.

İran'ın Esed ailesi yönetimindeki Suriye ile ilişkisi daha farklı temeller üzerine dayanmaktadır. Hafız Esed döneminde İslamcı gruplara uygulanan baskılara İran'ın tepki vermemesi, Suriye'deki Sünnilerin İran olgusunu zedelediği gibi diğer Sünni Arap ülkelerinin eline de koz vermişti. Fakat yine de İran-Suriye ilişkileri gerek Lübnan'daki gruplar ile olan temas bakımından gerekse İran'ın Suriye'ye petrol aktarımını sağlaması ve ülkedeki Nusayrilerin desteklenmesi bakımından iyi bir seyirde ilerlemektedir.⁶²

2.5. Rejim Değişikliği Öncesi ve Sonrasında Dış Politika Karşılaştırması

İran'da Kaçarların ardından Şah Rıza Pehlevi ile başlayan Pehlevi yönetimi, içeride etnik grupların isyanları ve ülke genelinde güçlü bir Farslaştırma politikası ile başlamış, dış politikada ise 1925 yılından itibaren petrol anlaşmaları gölgesinde yabancı güçlerin baskısı altında kalmıştır. İkinci Dünya Savaşında tarafsız bir pozisyon almasına rağmen İran, Birinci Dünya Savaşında olduğu gibi, bir kez daha İngiltere ve Sovyetler Birliği tarafından işgal edilmişti. İşgal sonrası bu iki ülkenin İran'a karşı ticari ve siyasi alanda baskıları devam etmiş, bu baskılara direnmeye çalışan Rıza Han'ın çabaları sonuç vermemiştir. Neticede Rıza Han bu iki devlet tarafından tahttan uzaklaştırılmış ve yerine oğlu Muhammed Rıza Pehlevi getirilmiştir.

Şah Muhammed Rıza Pehlevi, dış güçlerin iradesi ile tahta oturtulan bir yönetici olarak dış politikada uzun bir süre bu iradenin isteklerine cevap vermek durumunda kalmıştır. Bu dönemde yine Rıza Şah döneminde var olan petrol imtiyazları devam etmiş, İran, iç siyasette başbakanların, dış siyasette ise işgalci güçlerin kontrolü altındaki bir devlet görünümünden kurtulamamıştır. Muhammed Rıza Han iktidarındaki ilk kırılma, Ulusal Cephe'nin lideri Musaddık'ın başlattığı İran petrolünün millileştirilmesi hareketidir. Pehlevi yönetimindeki İran ilk kez dış politikasında batılı güçlere rağmen kendi iradesini ortaya koyabilmiş ve meclisin desteğini almayı başarmıştır. Bu hareket aslında İran'ın Batı'dan bağımsız ve ulusalcılığı ön plana çıkaran bir dış politika izlemek istediğinin ilk göstergesidir.⁶³ Bu bakımdan Musaddık hareketi ile başlayan bu tepki 1979 İslam Devriminin gerçekleşmesine de siyasi ve psikolojik bakımdan zemin hazırlamıştır.

⁶² Ibid, ss. 52-53

⁶³ Mehmet Durmuş, "Şahtan Hatemi'ye İran Dış Politikası"

Amerika ve İngiltere ortak operasyonu ile Musaddık'ın devrilmesi ve Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin ikinci kez tahta oturtulması şüphesiz ki Şah'ı batıya daha fazla bağımlı kılmıştı. Bu tarihten itibaren Muhammed Rıza Şah, Batılı güçler ile ilişkilerini iyi tutmuş, Sovyetler Birliği'ne karşı denge politikası izlemiştir. 1955 yılında Bağdat Paktını imzalamış, İslam Devrimine kadar gerek Amerika gerekse İsrail'le ticari ilişkilerini devam ettirmiştir. İslam Devrimi sonrasında, özellikle 2000'lerden sonra artan nükleer faaliyetlerin temeli Şah Muhammed Rıza döneminde atılmış, bu dönemde ABD, Almanya ve Fransa ile nükleer enerji transferi için anlaşmalar imzalanmıştır.⁶⁴

1979 Şubatında İran Pehlevi Monarşisinin devrilmesi ve Ayetullah Humeyni'nin sürgünden İran'a dönmesi sadece Monarşiye karşı kazanılan bir başarı değil, aynı zamanda Kaçarlardan beri devam edegelen Batı sömürüsüne karşı kazanılan bir zaferdi. Devrimle beraber İran'ın dış politikası bir anda değişmiş, ABD'nin ve İngiltere'nin İran üzerindeki siyasi ve iktisadi çıkarları beklenmedik bir şekilde son bulmuştur. Bu bakımdan Fars ulusçuluğu ve Şii temelleri üzerine inşa edilen İslam Cumhuriyeti bu tarihten itibaren Batı karşıtı politikalar ile içerde siyasi meşruiyetini sağlamaya başlayacaktı.

İran İslam devriminden günümüze kadar geçen 30 küsur senede rejimin ideolojisi ve dış politikası çeşitli evrelerden geçmiştir. Devrimin hemen ardından İran, CENTO'dan ayrıldığını ilan etmiş ve ABD ile imzaladığı savunma anlaşmalarını feshetmişti. Devrimden dokuz ay sonra gerçekleşen ABD büyükelçiliği baskını ise Amerika'yla iplerin tamamen kopmasına sebep olmuş, ABD karşıtlığı toplumda ulus olarak aynı hedefler doğrultusunda birleşmeyi sağlamıştı. Bu ulusal birliktelik Irak'ın İran'ı işgalinde de devam etmiş savaş sekiz sene gibi uzun bir zamana yayılarak Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak ciddi ölçüde yıpratılmıştır.

Humeyni'nin din adamlığı vasfı ile şekillenen ilk 10 yıl, genel olarak dini bir şemsiye altında idealist politikalarla geçmiştir. İddia edilen rejim ihracı fikri, İran'ın bir model ülke olarak emperyalizmin zulmü altında ezilen diğer ülkelere doğru yayılmasına dayanmakta ve bu sayede ezilenlerin emperyalistlere karşı üstün geleceği belirtilmekteydi. Fakat bu hayal pek uzun sürmedi. Devrimin hemen akabinde İran-Irak Savaşı ve İran'ın içine düştüğü ekonomik, sosyal ve askeri sıkıntılar, devrimin başarısının ardından gaza gelen ve hayali fikirlere kapılan din adamlarını realizmle tanıştırmış oldu. İmam

<<http://www.turksam.org/tr/a653.html>> (17.06.2011)

⁶⁴ Talha Köse, *İran Nükleer Programı ve Orta Doğu Siyaseti: Güç Dengeleri ve Diplomasinin İmkanları*, SETA Yayınları, Ankara 2008, s. 85

Humeyni'nin ölümünün ardından realist siyasetçiler öne çıkmış ve ülke ciddi bir değişim sürecine girmişti.

Cumhurbaşkanı Rafsancani ile birlikte Humeyni döneminden kalma radikal İslamcı uygulamalardan mümkün olduğu kadar uzaklaşmış, daha ziyade İran'a fayda sağlayacak pragmatik politikalar tercih edilmiştir. Yönetimdeki radikaller uzaklaştırılmış, siyasette din adamlarının etkinliği olabildiğince kısılmıştır. Toplumsal ve ekonomik düzenlemelerle iç sorunlar, Avrupa ülkeleriyle ilişkilerin normalleştirilmesi ile de dış sorunların çözümü için adım atılmıştır.

Hatemi'nin Cumhurbaşkanlığını devralması ile rejim, üçüncü evresine geçiş yapmış, Humeyni sonrasında uygulanan pragmatik politikalar yerini reformist politikalara bırakmıştı. Bu dönemde dini kurallar ve uygulamalar olabildiğince esnekleşmiş, daha çok entelektüel, kültürel ve dış dünyaya açık politikalar izlenmiştir. Dış politikada, devrimin ruhani liderinin izlediği bütün yöntemlerden neredeyse uzaklaşmış; dışa kapalı radikal ve model ülke İran, dünyaya açık, ılıman ve diyalogdan yana olan bir İran'a dönüşmüştü. Rejim ihracı konusu ise Hatemi döneminde tamamen hafızalardan silinmişti.

Hatemi'nin iç ve dış politikada uygulamaya koyduğu bu yeni vizyon kısa vadede bir heyecan oluşturup iyimser bir hava yaratsa da, uzun vadede ABD'nin bölgeye yönelik politikalarını değiştirmesi ile başarısızlığa uğramıştı. İki dönem süren reform heyecanı yerini tekrar devrimin ruhuna, radikalizmin kucağına bırakacaktı.

Cumhurbaşkanlığını muhafazakâr kanattan Mahmud Ahmedinejad devralmış, böylelikle rejim 25 sene sonra tekrar ilk evresine özenerek dördüncü evresine girmişti. Hatemi döneminde ılımlılaştırılan İslam özüne döndürülmüştü. Hatemi'nin özgürlüğü baskıya, Hatemi'nin diyalogu düşmanlığa ve Hatemi'nin 're-form'u (yeniden şekilleniş) 're-born'a (yeniden doğuş) dönüştü. ABD ve İsrail karşıtı politikalar, nükleer enerji ve ekonomik ambargolar, ülkede artan işsizlik ve ekonomik sıkıntılar, Azerbaycan Türkleri ile yeşil hareketin⁶⁵ güç kazanması, Ortadoğu'da Tunus ve Mısır ile başlayan isyan dalgasının İran'da yankı bulması ve ABD'nin ülkedeki reformculara açık destek sunması gibi iç ve dış problemler, muhafazakâr Ahmedinejad sonrası İran'ın daha ılımlı bir İran'a dönüşebileceğinin de habercisi olmaktadır.

⁶⁵ Yeşil Hareket; 2009 İran Cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrasında yapılan protestolarla ortaya çıkan, çoğunlukla İran Azerileri tarafından desteklenen, Mir Hüseyin Musevi ve Mehdi Kerrubi liderliğindeki hükümet karşıtı siyasi bir oluşumdur.

Sonuç olarak İslam Devrimi öncesi ve sonrasındaki İran dış politikası radikal değişikliklere uğramış, devrim öncesindeki ABD ittifakı devrim sonrasında ABD karşıtlığına dönüşmüştür. Bunun yanı sıra İsrail’le ilişkilerde de ABD’ye benzer bir tavır takınılmıştır. Şah döneminde olumlu bir seyir izleyen İsrail’le ilişkiler, devrimin ardından büyük bir karşıtlığa dönüşmüştür. İsrail karşıtlığı, devrimin ilk gününden beri Rehberlik makamı tarafından ve Cumhurbaşkanı tarafından dillendirilmeye başlanmış, bu karşıtlık son Cumhurbaşkanı Ahmedinejad tarafından da sık sık gündeme getirilmiştir. Devrim öncesi Rusya ile yürütülen ılımlı politikalar devrim sonrasında da devam etmiş, özellikle nükleer faaliyetler konusunda Rusya ile işbirliğine gidilmiştir. 1995 yılında Rusya ile bir anlaşma imzalanmış ve İran’ın bu faaliyetleri özellikle 2000’li yıllardan itibaren hız kazanmıştır. İranlı yetkililer tarafından bu faaliyetlerin amacı barışçıl enerji politikaları olarak açıklansa da Batılı devletler tarafından bu çalışmaların mahiyetinin nükleer silah elde etmek olduğu iddiaları dile getirilmektedir. Bu kapsamda İran, 90’lı yılların ortasından beri, başta ABD olmak üzere Batılı devletlerin ticari yaptırımlarına maruz kalmakta ve uluslararası siyasette yalnızlaştırılmaya çalışılmaktadır.

3. Ulusçuluk ve Din Faktörü Çerçevesinde İran’ın Dış Politikasındaki Gelişmeler

Liderler bazında incelenen İran İslam Cumhuriyeti dış politikası, bize rejimin genel hatlarını ve devletle özdeşleşen genel politikaları sunabilmektedir. Fakat dış politika yapım sürecinde İran, bölgesel ve uluslararası ihtiyaçlara göre de zaman zaman değişikliklere gidebilmiştir. Bu değişiklikler çerçevesinde bazen milliyetçi duygular ağır basmış bazen de dini hassasiyetler öne çıkabilmiştir. Bu bakımdan yakın tarihin olaylar bazında ele alınarak incelenmesi, İran dış siyasetinin daha iyi anlaşılabilmesi bakımından faydalı olacaktır.

3.1. Sovyet – Afgan Savaşı

Soğuk Savaş’ın hala devam ettiği ve dünyada iki kutuplu bir mücadelenin yaşandığı yıllarda, Sovyetler Birliği de Ortadoğu’da etkinliğini fazlasıyla gösteriyordu. Sovyetler, Jeopolitik ve enerji kaynakları bakımından önem arz eden İran üzerinde tarihi boyunca yoğun mücadelelerde bulunmuş, İran’da yönetimin Şah’tan İslam Devrimcilerine geçmesiyle birlikte hem Amerika’nın bölgede önemli bir müttefikini kaybetmesi sebebi ile avantaj kazanmış, hem de Afganistan’da ve kendi sınırları dâhilinde, İran’ın etkileyebileceği bir Müslüman tehdidi endişesine kapılmıştır.

27 Aralık 1979 tarihinde Sovyetler Birliği'nin Afganistan'a asker göndermesi ile başlayan Sovyet-Afgan Savaşı, Sovyetler Birliği ve Afgan Marksist yönetiminin ülkede bulunan Afgan mücahitlere karşı açtığı bir savaştı.

Savaşın seyri boyunca Hindistan, Afgan yönetimi ve SSCB'nin yanında yer almış, Afgan mücahitleri ise Suudi Arabistan, Pakistan, ABD, İngiltere ve Mısır'dan destek görmüştür. Savaş 9 yıl sürmüş ve Şubat 1989'da Sovyetler Birliği Cumhurbaşkanı Gorbacov'un talimatı ile sonlandırılmıştır. Savaş sonrası hem Sovyetler hem de Afgan mücahitler ağır kayıp vermişler, yüz binlerce Afgan sivil hayatını kaybetmiş ve Afganistan iç savaşa sürüklenmiştir.

Sovyetler'in Afganistan müdahalesi, ülke sınırları dışında yaşayan Müslüman tehdidine yönelik olduğu kadar, Sovyet sınırları içerisinde yaşayan Müslümanların kontrol edilmesi ve istikrarın sağlanmasına yönelik de bir müdahaleydi.

Özellikle İran'da Humeyni tarafından gerçekleştirilen İslam Devrimi ile bölgede İslamcı grupların etkisi artmış, İranlı Müslüman devrimcilerin Afganistan'ı etkileyebilmesi ihtimali kuvvetlenmişti. Afgan mücahitlerin İran'dan destek alarak güçlenmesi, Sovyetler'de yaşayan Müslümanları da olumsuz etkileyebilecekti. Bu sebeple Moskova yönetimi, hem iç hem de dış Müslümanlardan gelebilecek tehlikeleri önleyebilmek için Afganistan'a askeri müdahalede bulunmuştu. İran İslam yönetimi ise Sovyetler'in bu müdahalesine Afgan mücahitlere destek vererek karşı çıkmış, Afgan Şiiler üzerinde yoğunlaşarak Sovyetler'in Afganistan'dan çekilmesini istemiştir. Sovyet yönetimi, BM ve İran'dan gelen çekilme çağrılarını dikkate almamış, Afganistan işgalinin İslam'a karşı bir müdahale olmadığını belirterek İran'ı istikrarsızlaştırmak için uğraşmıştır. İran için Afganistan savaşının görünürdeki en büyük faturası, İran'a gelen 2 milyon Afgan mülteci olmuştur.⁶⁶

3.2. İran – Irak Savaşı

Şah Muhammed Rıza Pehlevi'nin 1969 yılında, 1937'de imzalanan İran-Irak sınır anlaşması ile Irak'a bırakılan Şattü'l Arab'ı geri almak istemesi, iki ülke arasında ilişkilerin kopmasına sebep olmuş, sorun 1975 yılında, uzun süren çatışmaların ardından imzalanan Cezayir anlaşmasıyla çözülebilmisti. Anlaşma, iki devlet arasındaki sınırı nehrin

⁶⁶ Asaf Hüseyin, *İran'da Devrim...*, ss. 290-292; Emre Bayır, "Tehdit ve Fırsat Karmaşasında Pasif Komşu İran'ın Afganistan Krizindeki Durumu" Stratejik Analiz Dergisi, Sayı: 19, 2001, s. 48

en düşük seviyede olduğu dönemdeki *Thalveg* hattı olarak belirlendi.⁶⁷ Bu anlaşma ile iki devlet meseleyi geçici olarak bir çözüme bağlamıştı fakat aradan çok geçmeden sorun tekrar nüksedecekti.

Irak, halkının çoğunluğunun Şii olmasına karşın yönetiminin Sünni olduğu bir ülkeydi. Bu sebeple batı dizginlerini koparmış petrol zengini Şii bir İran, bölgesinde liderliğe oynayan Sünni Irak'a son derece tehdit oluşturmaktaydı. İslam devrimi, ihraç politikası ile Ortadoğu'da Irak dâhil Şii nüfusa sahip bütün ülke yönetimlerini endişeye sevk etmişti. Saddam Hüseyin, kendi ülkesindeki Şiilere karşı İran'ın Huzistan bölgesindeki Arapları kışkırtarak onların özerkliğe kavuşmasını arzuluyordu. Bu sayede hem bölgedeki petrol ve endüstri bölgesinin İran rejiminin elinden çıkmasını sağlayacak hem de Irak Şiilerine karşı İran Araplarını destekleyerek bir denge kurmuş olacaktı.⁶⁸

Mısır'ın Camp David süreci ile birlikte Arap dünyasından dışlanması ve potansiyel liderlik pozisyonunu yitirmesi, Irak'ı bölgede liderliğe oynama konusunda daha da heyecanlandırmıştı. Nitekim 1979 yılında İran Şah'ının da düşmesi ile yeni kurulan Şii İran'ın karmaşası ve tecrübesizliği, Saddam Hüseyin'in liderlik hayali doğrultusunda harekete geçmesini daha da hızlandıracaktı. İran rejiminin bölgeye yayılması tehdidi sadece Irak'ı mezhepsel çatışmalara sürüklemeyecek, aynı zamanda İran'ın bölgesel bir güç olmasına da zemin hazırlayacaktı. Dahası, eğer rejim bir kere kemikleşirse sonradan karşı koymak tamamen imkânsız hale gelecekti. İşte bu sebeplerden dolayı Saddam Hüseyin, İran'ı daha devlet yapısı ve ordusu sistematikleşmemiş bir halde, en zayıf anında vurmaya niyetlendi. Üstelik İran bir yandan içeride sosyalist örgütlerle uğraşırken diğer yandan rehine krizi ile ABD'ye karşı mücadele ediyordu. İki ülke arasındaki ilişkiler iyice gerginleşmişti. 1980 yılı Eylül ayında Saddam Hüseyin, 1975 yılında İran Şah'ı ile imzaladığı Cezayir anlaşmasını yırtarak anlaşmayı tanımadığını resmen ilan etti ve bu olaydan beş gün sonra Irak birlikleri İran'a geniş çaplı bir saldırı başlattı.⁶⁹

22 Eylül günü başlayan bu saldırı açık ara farkla Irak'ın başarısı ile devam etmekteydi. İki gün içinde Irak birlikleri kolayca İran içlerine kadar ulaşmış, İran mukavemet göstermekte zorlanmıştı. Zaten Saddam Hüseyin bütün hesaplarını hızlı bir saldırı ve hemen arkasından başarı öngörülerine dayanarak yapmış, savaşı çok uzatmadan

⁶⁷ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler...*, s. 176

⁶⁸ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze...*, s. 543

⁶⁹ İzzetullah İzzetî, *İran ve Bölge Jeopolitiği*, (çev. Hakkı Uygur), Küre Yayınları, İstanbul 2006, s. 87

rahat bir şekilde kazanabileceğini düşünmüştü. Fakat İran, kısa sürede mücadeleyi eşit hale getirmeyi başardı.

Saddam, ilk birkaç gün ordusunun hızlı ilerleyişini gelecek olan zaferin ayak sesleri olarak değerlendirdiyse de, birinci haftanın sonunda İran mücadeleyi dengelemeyi başarmıştı. Saddam, stratejisini insan faktörünün İran'a göre yetersiz olması sebebi ile hızlı bir saldırıya yönelik kurmuş, İran ise Saddam'ın bu stratejisini görmüş, kendi stratejisini ise sahip olduğu nüfus üstünlüğü üzerine kurarak savaşı zamana yaymak ve düşmanı yıpratmak olarak uygulamaya koymuştu. Neticede birkaç ay içinde İran tarafı mücadelede bir adım öne geçmeyi başarmıştı.

Artık savaş İran'ın lehine doğru işliyor, Irak birlikleri yavaş yavaş ele geçirdikleri toprakları kaybetmeye başlıyorlardı. 1981 Eylül'ünden itibaren; "Ümmetin Kurtuluşu", "Kudüs Yolu", "Şafak Serisi", "Kerbela" ve "Fetih Serisi" adı verilen taarruzlar ile birlikte Saddam'ın askerlerine ağır bir darbe indirilmiş, Irak kuvvetleri geri çekilmeye zorlanmıştır. Bu aşamadan itibaren üstünlük İran'a geçmiş, Irak, hem askeri hem de ekonomik yönden savaşı tek başına devam ettiremez duruma gelmişti. İran ise sadece işgalci kuvvetleri geri püskürtmekle kalmamış, karşı taarruza geçerek Basra'ya doğru ilerlemeye başlamıştı.⁷⁰

Saddam'ın altüst olan hesaplarına yardım "Körfez İşbirliği Konseyi" üyeleri Arap monarşilerinden geldi.⁷¹ Mali, lojistik ve personel yardımı yapan Arap ülkelerinin haricinde bir yandan da ABD Irak'a takviyede bulunuyordu.⁷² Savaş artık İran ve Irak arasında olmaktan çıkmıştı. Ortadoğu'daki güç dengelerinin değişmesi ve enerji kaynaklarının zarar görerek Batı'ya akan petrol sevkiyatının riske girmesi tehdidiyle savaşa artık yeni oyuncular eklenmişti. İşgalin başından itibaren tarafsızlığını koruyan ABD, çıkarlarının tehlikeye girmesi ile politika değiştirerek Irak'a destek vermeye başlamıştı.

Bunun yanı sıra körfez ülkeleri ve Mısır bu savaşta Irak'ın yanında yer almış, sadece Suriye İran'a destek vermişti. İran, savaş esnasında Irak'ın körfez ülkelerinden aldığı mali

⁷⁰ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze...*, s. 546

⁷¹ Körfez bölgesinde yeni İran rejiminden duyulan endişeler buradaki petrol zengini monarşileri bir araya getirmiş ve Mayıs 1981'de Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Umman, Bahreyn, Katar ve Kuveyt tarafından "Körfez İşbirliği Konseyi" adlı bir örgüt kurulmuştu. Bu örgüt görünürde ekonomik amaçları olan bir yakınlaşma olmakla birlikte, bu devletler savaşta Irak'ın ana finansörleri oldular. Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler...*, s. 178

⁷² Mehmet Hasgüler, Bülent Uludağ, *Kriz Üçgeninde...*, s. 51; İzzetullah İzzetî, *İran ve Bölge...*, ss. 88-89

ve askeri desteği kendi nüfus faktörü ile dengelemeye çalışıyor, bunun yanı sıra halkın devrim ruhunu söndürmeden savaş ruhuna çeviriyor ve cepheye kullanıyordu.

Amerika, işgalin başında tarafsız bir pozisyon almış, savaşın seyrini dikkatle izlemeye koyulmuştu. İran ve Irak'ın birbirini kırması, bir anlamda ABD'nin bölgedeki çıkarlarına da fayda sağlıyordu. Bir taraftan hem Irak'a hem de İran'a silah satıyor diğer yandan hem Saddam Irak'ının hem de Humeyni İran'ının bölgesel güç olma yolundaki hedeflerinin yok oluşunu, savaşın dengeleri İran'dan yana değişene kadar izliyordu. İran'ın Saddam kuvvetleri karşısında üstünlüğü ele geçirmesi, ABD'nin savaşa doğrudan müdahil olarak Irak'a destek vermesine sebep oldu.⁷³

Savaşın beşinci yılında, her iki ülke de birbirinin daha fazla silahlanmasını engellemek için en büyük gelir kaynağı olan petrol ihracını hedef almıştı. "Tankerler Savaşı" olarak adlandırılan süreçte İran, petrol akışını engellemek için Irak ve körfez ülkelerinin tankerlerini vurmaya başlamıştı. Özellikle Körfez ülkelerinin tankerlerinin hedef haline gelmesi ve petrol sevkiyatının zarar görmesinin ardından ABD, 1987 başlarından itibaren Kuveyt tankerlerini koruma kararı aldı. Artık savaş kritik bir aşamaya girmişti ve ABD ile İran arasında doğrudan çatışmalar yaşanmaya başlanmıştı.⁷⁴

Sovyetler Birliği de ilk sıralar İran'dan taraf görünmüş fakat Haziran 1988'den itibaren Irak'a büyük miktarda silah tedarik ederek o da Saddam'a destek vermişti.⁷⁵ 1980 yılında iki ülke arasında başlayan savaş artık Irak, Körfez ülkeleri, ABD ve İran arasında devam etmekteydi. İran bir kez daha bölgede yalnızlaştırılmıştı. Fakat yeni kurulmuş bir devlet için yine de fazlasıyla başarılı bir mücadele vermişti. Savaşa ABD'nin müdahil olması sonrasında ABD ile yeni bir savaşa girilmesi ihtimaline karşı ve Sovyetler'in Irak'a yüklü miktarda silah sevkiyatının ardından İran, 598 sayılı BM ateşkes çağrısını kabul etti ve sekiz sene süren İran-Irak Savaşı sona ermiş oldu.

Savaş sonunda ABD körfezdeki stratejilerine ulaşmış, Sovyetler Birliği Afganistan'ı terk etmiş ve hem İran hem de Sovyetler ABD'nin körfeze yönelik çıkarlarını tehdit edemeyecek duruma gelmişlerdi.⁷⁶

Savaşta körfez ülkelerinin İran'ın devrim ihracı politikasından ne denli endişe duydukları, Irak'a verdikleri destek ile iyice belirginleşmişti. Her ne kadar İran, devrimi

⁷³ Ibid, s. 88

⁷⁴ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler...*, ss. 178-179

⁷⁵ Ibid, s. 179

⁷⁶ İzzetullah İzzetî, *İran ve Bölge...*, ss. 97-98

İslami bir kimlik üzerine dayandırmış olsa da mezhep farklılığı Müslüman Arap ülkelerinin İran'a karşı tek saf haline gelmesini sağlamıştı. Savaşta ölen bir milyondan fazla insan; Arabıyla-Farsıyla, Şii'siyle-Sünni'siyle Müslümandı. Üstelik verilen bunca kayba rağmen her iki ülke de başladığı noktanın ötesine geçememişti.

Daha sonradan ortaya çıkan "İranganate" skandalı ile İran'ın ABD'den silah aldığı da belgelenmişti. Savaşın salt bir ideolojiye bağlı olmadığı, bu skandal ile bir kez daha kanıtlanmıştı. Bunun yanı sıra İsrail de İran'a bazı yedek parça yardımında bulunmuş,⁷⁷ Sovyetler Birliği önce İran'a ardından Irak'a destek vermişti. Savaş süresince Humeyni'nin bütün "şeytanları" kendi çıkarları doğrultusunda İran'a yardımda bulunmuşlardı. Din, milliyet ve ideolojinin aksine, savaş durumunda tek geçerli ideolojinin pragmatizm olduğu bir kez daha bütün açıklığıyla görülmüştü.

Saddam'ın İran'a saldırmasıyla beraber İran'ın, iç siyasette yaşamakta olduğu kargaşa da bir anda unutulmuştu. Rejimin bu savaşı birlik ve beraberliğin tesisine yönelik başarılı bir propagandaya dönüştürmesi, devrim sonrası yaşanan güç mücadelesine yönelik çatışmaları da durdurmuştu. Bu sayede rejim muhalif sesleri bastırarak iktidarını perçinlemiş ve İran, halkını ortak düşmana karşı topyekûn olarak birleştirmeyi başarmıştı. Saddam Hüseyin, farkında olmadan İran'da karşı bir devrim olma olasılığını ortadan kaldırmış ve Humeyni'nin iktidarını sağlamlaştırmasına yardımcı olmuştur.

3.3. Kuveyt'in İşgali ve 1990–91 Körfez Savaşı

1980 yılında başlayan ve sekiz sene süren İran-Irak savaşının ardından körfez bir süre durulmuş, aradan iki yıl geçmeden bu durgunluk Saddam Hüseyin'in İran'ın ardından bu kez Kuveyt'e saldırmasıyla son bulmuştu.

İran-Irak savaşının ardından Irak, içine düştüğü sıkıntılı süreçten kurtulmanın çaresini Kuveyt'e saldırmakta bulmuştu. Görünürde Irak; Kuveyt'in eskiden beri Irak'ın bir parçası olduğu, İngilizlerin sırf buradaki muazzam petrol rezervlerinden ötürü bir devlet uydurdukları⁷⁸ iddialarını ileri sürüyor ayrıca Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri'nin aşırı petrol üretimi yaparak Irak'ı 14 milyar dolar zarara soktuklarını⁷⁹ belirterek krizi

⁷⁷ Mehmet Barlas, "İsrail Humeyni Rejimine Silah Satmadı mı?" Sabah Gzt. 07.06.2010

⁷⁸ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler...*, s. 180; Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze...*, s. 561

⁷⁹ Ibid, s. 563

başlatıyordu. Fakat işgali Irak cephesinden haklı gösterecek sebepler sadece bunlarla sınırlı değildi.

Irak 1980 yılında tek başına İran'ı işgale başladığında, 80'li yılların uluslararası ortamı ve özellikle de Ortadoğu-Körfez ülkelerinin milli çıkarları Irak'a destek vermekten yanaydı. Savaşı tek başına başlatan Saddam Hüseyin birkaç yılın ardından ABD, Sovyetler, Avrupa ve Körfez ülkelerinin desteğini alabilmişti. Diğer devletlerden aldığı askeri ve mali yardımların ardından Irak, 90'lı yılların başında bölgenin en büyük askeri gücü haline gelmişti.⁸⁰

Sahip olduğu bu askeri güç Irak'ı daha fazla cesaretlendirmiş ve bölgede artık karşısında kimsenin duramayacağına inandırmıştı. Fakat aradan sadece 10 yıl geçmiş olmasına rağmen, 1980'lerin dünya düzeni ile 90'ların dünya düzeni arasında olağanüstü farklar bulunmaktaydı. İran-Irak Savaşı öncesi ve süresince dünyada iki kutuplu bir uluslararası sistem mevcut iken, 1990 yılından itibaren Sovyetler Birliğinin çökmesi ile dünya tek kutuplu bir sisteme geçiş yapmıştı. Dolayısıyla Ortadoğu'da artık sözü geçen tek bir hegemon aktör bulunmaktaydı.

Lewis'e göre Saddam 1980'de ve 1990'da, her iki savaş öncesinde iki hesaplama hatasına düşmüştü. Saddam İran'a saldırırken bölge devletlerinin ve dış güçlerin İslami rejimden yana olmayacağını doğru bir şekilde hesaplamış fakat İran'ı kısa bir sürede işgal edeceği noktasında yanılmıştı. Kuveyt'in işgalinde ise doğrular ve yanlışlar yer değiştirerek, Kuveyt'i hızlı bir şekilde işgal edeceğini doğru hesaplamış fakat bölge devletleri ve dış güçlerin bu işgale tepki göstermeyecekleri konusunda ise yanılmıştı.⁸¹

Irak'ın Kuveyt'i işgalinde en belirgin sebeplerden biri, savaş sonrası içine düştüğü mali krizdi. İran, savaşı kendi kaynakları ile idame ettirmeyi başarabilmişti ama Irak savaşın en başından beri gerek ABD, Sovyetler, Avrupa gerekse Arap ülkelerinin yardımları ile ayakta durabilmişti. Üstelik savaş sırasında körfez ülkelerinden aldığı borçlar 70 milyar doların üzerindeydi.⁸² Dolayısıyla savaş boyunca petrol zengini Körfez ülkelerinden alınan dış borçların silinmesi ve Kuveyt'tin ilhakıyla elde edilecek olan petrol gelirleriyle ekonomik sıkıntıların giderilmesi, Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesinde en etkili sebepler olmuştu.

⁸⁰ İzzetullah İzzetî, *İran ve Bölge...*, s. 157

⁸¹ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, s. 463

⁸² Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler...*, s. 181

Bütün bu sebeplerin yanı sıra Saddam Hüseyin'in bölgede liderlik hevesi hala dinmemişti. Kuveyt işgalinin başarısı durumunda Saddam Arap dünyasının lideri olma şansını bu kez elde edebilecekti. Saddam, bölgesel bir güç olarak körfezdeki kısıtlı gücünü arttırmış olacak ve işgal sonrası sahip olacağı limanlar ile denize daha kolay açılabilirdi.

Bütün bu sebeplerden sonra 2 Ağustos 1990 tarihinde Kuveyt'e giren ve aynı gün işgali gerçekleştiren Irak, bir hafta sonra Kuveyt'i 19. Eyaleti olarak ilhak ettiğini Saddam'ın ağzından açıkladı. Saddam'ın, daha önce de belirtildiği gibi, Kuveyt'i işgal etmesi, İran-Irak Savaşı'nda yaşadığı olumsuz tecrübenin aksine İran'ı işgal etmesi kadar zor olmamış işgal çok kısa sürede kolayca gerçekleşmişti. Fakat tutmayan hesap ise bölgesel ve küresel aktörlerin desteğinin alınamamış olmasıydı ki hemen hepsi bu işgale karşı çıkmıştı. Ayrıca, Körfez İşbirliği Konseyi, Arap Birliği, İslam Konferansı Teşkilatı ve BM Güvenlik Konseyi gibi bölgesel ve uluslararası kuruluşlar işgali kınayan kurumlar arasındaydılar.⁸³

2 Ağustos'ta başlayan işgalin hemen ardından 3 Ağustos günü BM Güvenlik Konseyi 660 sayılı kararı ile işgali kınadığını belirtti ve şartsız olarak Irak'ın Kuveyt'ten geri çekilmesini istedi. 6 Ağustos'ta 661 sayılı karar ile ekonomik yaptırımlar uygulanmasına yönelik karar alındı ve 9 Ağustos'ta 662 sayılı karar ile Saddam'ın açıkladığı ilhakin geçersiz olduğu ilan edildi.⁸⁴

ABD açısından bakıldığında, bu işgale yönelik askeri müdahalede bulunmak için 3 sebep vardı. Birincisi, es-sabah ailesi kontrolündeki petrol zengini, Batı'ya bağlı ve etkisiz bir ülke olan Kuveyt'in kaybedilmesi ihtimali ABD açısından son derece önemliydi. İkincisi, Saddam, İran-Irak Savaşı sonrasında bölgenin en büyük askeri gücü haline gelmiş ve gücünden aldığı cesaretle ne yapacağı belli olmayan, kontrol dışı bir vaziyet almıştı. Üçüncüsü ise, önceki iki sebebe ek olarak, Irak'ın bu kontrolsüz gücü ve özgüveni İsrail'i tehdit edecek düzeye ulaşmıştı. Bütün bu önemli sebeplerden sonra ABD, bölgeye asker sevk etmekte gecikmemiş, özellikle Suudi Arabistan üzerinde konuşlanmıştı.

Kasım ayının sonunda BM, Irak'a 15 Ocak 1991 tarihine kadar Kuveyt'ten çekilmesi için süre tanımış (678. karar), aksi durumda güç kullanılacağını belirtmişti. Irak'a tanınan süre dâhilinde sürdürülen diplomatik girişimler sonuç vermedi ve Irak bütün uyarılara rağmen Kuveyt'ten çekilmeye ikna edilemedi. Yürütülen diplomatik çabaların yanı sıra

⁸³ İzzetullah İzzetî, *İran ve Bölge...*, s. 163

⁸⁴ Mehmet Hasgüler, Mehmet B. Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler...*, s. 181

ABD bölgeye çoktan birliklerini yollamış, bölgedeki Arap ülkelerinin desteği ile savaş pozisyonu alınmıştı. Sürenin dolmasının ardından 17 Ocak 1991 günü, ABD'nin öncülüğünde 28 ülke hava operasyonuna başladı. Sayıları 500 bini aşan ABD, İngiltere, Fransa, Sudi Arabistan ve diğer müttefik güçlerden oluşan koalisyon kara güçleri Iraklıları Kuveyt'ten çıkarmak amacıyla Kuveyt'e girdiler.⁸⁵

Koalisyon kuvvetlerinin kara operasyonu kısa sürede başarıya ulaştı ve 27 Şubat'ta Irak'ın, belirtilen BM kararlarını kabul ettiğini açıklaması ile savaş fiilen sona ermiş oldu. 3 Nisan 1991'de BM'de alınan 687 sayılı karar ile Irak ile yapılan ateşkesin çerçevesi nihai olarak belirlendi. Irak ve Kuveyt'in toprak bütünlüğü ve sınır meselesi 1963 Irak-Kuveyt anlaşması ve BM anlaşması 102. Maddesi gereğince çözüme ulaştırıldı. Sonuç olarak Irak'ın bütün nükleer gücü yok edilmiş, 100.000 kadar askeri savaşta öldürülmüş ve ordusu tamamen etkisiz hale getirilmişti. Bir yıl önce bölgenin en güçlü ordusu olan Irak ordusu, Körfez Savaşı sonrasında neredeyse sıfıra indirilmişti. Siyasi bakımdan da bütün dünyanın tepkisine sebep olmuş, ekonomik açıdan ise 200 milyar dolar kayba uğramıştı.⁸⁶

Irak'ın Kuveyt'i işgali İran için farklı dış politika değerlendirmelerine sebep olmuştur. İşgal ve ardından gelen koalisyon güçlerinin saldırısı, İran açısından dış politikada avantaja dönüşmüş; yenilikçi söylemlerle Cumhurbaşkanlığına gelen Rafsancani, savaşın İran'a bıraktığı negatif etkileri ve Arap ülkeleri ile süregelen olumsuz ilişkileri düzeltme noktasında Körfez Savaşı'ndan önemli ölçüde faydalanmıştır.

İran'ın, Irak'ın ABD öncülüğündeki koalisyon güçleri tarafından yenilgiye uğratılması sonrasında belki de en çok hoşnut olduğu nokta Irak'ın bölgesel bir güç olmaktan çıkmış olmasıydı. Bu savaş ile birlikte İran'ın bölgedeki en büyük rakibi, Amerika'nın eliyle ciddi şekilde tahrip edilmiş, sekiz sene boyunca mücadele edilen Irak ordusu, 1,5 ayda neredeyse yok edilmişti. Öte yandan devrim ile başlayan ve İran-Irak savaşı ile uzun yıllar devam eden İran baskısı bir anda Irak'a kayıvermişti. İran bu sayede hem dünya kamuoyunda, gözlerin üzerinden çekilmesi ile rahat bir nefes almış, hem de Arap ülkeleri ile yakınlaşma sürecine girmişti.

İran'ın, savaş süresince, içeride muhalif sesler olmasına rağmen, Irak'a yapılan müdahalede tarafsız kalması, uluslararası alandaki konumunu iyileştirmiştir. Irak ateşkes

⁸⁵ İzzetullah İzzetî, *İran ve Bölge...*, s. 172

⁸⁶ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze...*, ss. 568-569

sırasında bir kısım İran toprağını işgal altında tutuyordu.⁸⁷ Saddam, Kuveyt'in işgali esnasında İran'dan gelebilecek muhtemel bir tehlikeye karşı 15 Ağustos tarihinde İran'a, Cezayir anlaşmasının belirttiği şekilde geri çekileceğini belirtmişti.

3.4. SSCB'nin Dağılma Süreci

İran'ın Sovyetler Birliği ve Soğuk Savaş sonrası Rusya ilişkileri farklı şekillerde seyir etmiştir. İki ülke uzun yıllar boyunca birbiri ile mücadele etmiş, Rusların güneye yayılımcı politikaları sayesinde çok defa karşı karşıya gelmişti. Tarihi süreç içinde genel olarak olumsuz bir şekilde seyir eden Sovyetler-İran ilişkilerinde ilk kırılma 1979'da yaşanmıştı. İran, yeni rejimi ile birlikte anti-Amerikancı bir yapıya bürünmüş, fakat aynı zamanda Sovyetler Birliği'ne de iyi hesaplanmış bir mesaj yollamıştı.

İmam Humeyni'nin ABD'yi büyük şeytan olarak görmesi, rejimin baş düşmanının ABD olduğunun açık bir ilanıydı. Sovyetler'in ise şeytan listesine 'küçük' kategorisinden girmesi, tarihi bir anlaşmazlık bulunması bakımından rejime yönelik bir tehdit oluşturduğunu belirtiyor, aynı zamanda Sovyetlerle olan ilişkilerin ABD'ye nazaran daha olumlu geçebileceğinin de sinyalini veriyordu. Yeni kurulmuş bir devlet için aynı anda iki güçlü devletin düşmanlığı İran için kabul edilebilir bir şey değildi. Zira ABD'nin yanında İsrail de ikinci bir bölgesel düşman olarak zaten bulunmaktaydı. Bu sebepten dolayı Sovyetlerle olan ilişkiler daha olumlu bir havada geçecekti. Bu kapsamda; İran-İrak Savaşının devam ettiği 1986 yılında İran ile Sovyetler arasında bir ekonomik işbirliği protokolü imzalanmıştı. Bu sayede İran yüklü miktarda silah alımı gerçekleştirmiş ve ileride sahip olacağı füze teknolojisinin de altyapısını bu dönemde oluşturmuştu.

İran-Sovyetler arasındaki ikinci önemli kırılma, 1990 sonrası SSCB'nin çökmesi ve Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle yaşanmıştı. Uzun yıllar süren silahlanma yarışının galibi ABD olmuş, Sovyetler'in dağılmasıyla uluslararası sistem iki kutuplu olmaktan çıkmıştı. Sovyetler Birliği ise yoluna Rusya Federasyonu ile devam etmiş, Dünya, Sovyetler'in ardından birçok yeni bağımsız devletle tanışmıştı.

İran bu dönemde, Soğuk Savaş'ın galibi ABD'ye karşı Rusya ile bir denge sağlama politikası yürütmeye başlamıştı. Zira Sovyetler Birliği, ABD ile verdiği mücadeleden yenik çıkmış, bu mağlubiyet 14 Cumhuriyetine mal olmuştu. Bu bakımdan, İran Rusya ile

⁸⁷ Serkan Tafloğlu, "Soğuk Savaş Sonrası İran Dış Siyaseti",
<<http://www.aysam.gen.tr/makaleler.php?newsid=216>> (10.04.2011)

ABD’yi dengeleme politikaları çerçevesinde Rusya’ya muhtaç olmuş, Rusya da bölgede tekrar ayağı kalkabilmek uğruna, belki de tarihinde ilk defa İran’a muhtaç duruma düşmüştü.⁸⁸

İran; Ermenistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Rusya ve Kazakistan devletleri ile sınır komşusu olmuştu. Bölgede yeni ülkeler demek yeni bir dış siyaset, yeni enerji politikaları, yeni ekonomik ve sosyo-kültürel politikalar demekti. Nitekim bu yeni bağımsız devletler üzerinde ABD, Rusya, Türkiye gibi ülkeler de İran’ın yanı sıra etki kurma yarışına girmişlerdi.

Bu süreçte bağımsızlığını kazanan Kafkasya ve Orta Asya ülkelerine yönelik muhtemel İran açılımı, ABD açısından da yeni bir endişe yaratmıştı. Zira bölgede var olan Şii nüfus, İran tarafından manipüle edilmeye müsaitti. Öte yandan İran’ın içinde barındırdığı Azeri nüfus azımsanamayacak kadar çoktu ve bu durum iç siyasete yönelik ciddi bir tehlikenin de habercisiydi. ABD’nin aksine İran’ın bu açılım politikalarından Rusya, o derece rahatsız olmamıştır. Dolayısıyla bir anlamda Rusya ile İran, ABD’nin küresel politikaları çerçevesinde zorunlu bir yakınlaşma dönemine girmişlerdir.⁸⁹

Azerbaycan-Ermenistan meselesi ve Hazar enerji kaynakları İran açısından Sovyetler sonrası bölgede beliren ve İran’ı ilgilendiren en önemli meseleydi. Ermenistan’ın Dağlık Karabağ ve bir kısım Azerbaycan toprağını işgal etmesi, Kuzey Azerbaycan’da ve İran Azerbaycan’ında önemli yankı bulmuştu. Kuzeyde kurulan bağımsız Azerbaycan devleti aynı zamanda İran Azerilerini de cesaretlendirmişti.⁹⁰ Bu sebepten dolayı İran bu meselede tarafsız kalmayı tercih etmiş, daha doğrusu Azerilere destek vermektense Ermenilere yakın durmayı yeğlemişti.

Sonuç olarak, İran’ın bu bölge üzerinde yeni stratejileri şu şekilde özetlenebilir;

- Rusya ile yakınlaşma sağlayarak ABD’yi dengelemek
- Bölgedeki yeni ülkelerle ilişkiler kurarak uluslararası yalnızlıktan ve ABD’nin çevreleme politikasından kurtulmak
- Türkmenistan, Kazakistan, Azerbaycan ve Ermenistan’la ticari ve siyasi ilişkileri arttırmak

⁸⁸ Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu ...*, s. 396

⁸⁹ Beril Dedeoğlu, “11 Eylül Öncesi ve Sonrasıyla ABD-İran İlişkileri”, (der. Mehmet Tuncel), *Hedef Neden İran? Ortadoğu’da Güç Savaşları*, (içinde) Etkileşim Yayınları, İstanbul 2008, s. 18

⁹⁰ Brenda Shaffer, *Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, (çev. Ali Gara – Vüsal Kerimov), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2008, s. 199

- Hazar ve yeni enerji boru hatları ile enerji sanayisini geliştirmek.⁹¹

3.5. 11 Eylül 2001 Sonrası ABD'nin Afganistan ve Irak Müdahalesi

21. yüzyılın ilk büyük saldırısı olan 11 Eylül 2001 saldırıları, sadece Amerika'nın değil 21. yüzyıl dünyasının bütün siyasi dengelerini de değiştirecekti. Amerika'nın kendi sınırları dâhilinde böyle bir saldırıya maruz kalması bütün dünyanın gözünü ABD yönetimine çevirmesine sebep olmuştu. İç ve dış prestij bakımından ABD'nin bu saldırılara cevap vermesi çok uzun sürmeyecekti.

George Bush, saldırıların hemen ardından eylemi gerçekleştirenlerin Afganistan'da bulunan El-Kaide örgütü üyeleri olduğunu belirtmiş ve Afganistan, ABD'nin ilk hedefi haline gelmişti. Saldırlardan bir ay sonra, 7 Ekim 2001 günü terörle mücadele kapsamında Amerikan hava operasyonu başlamış oldu. Operasyona NATO destek verdi, BM özel kararlar çıkardı, 40 ülke hava sahasını ABD'ye açtı, pek çok ülke desteğini açıkladı.⁹²

ABD'nin Afganistan'a girmesi, İran'ı da endişeye sevk etmiştir. Adı sıkça terörle anılan İran'ın 11 Eylül saldırılarından sorumlu tutulabilmesi ihtimali, Cumhurbaşkanı Hatemi'nin, saldırıları terör olarak nitelendirmesine sebep olmuştu. İran ayrıca Afganistan harekâtını kendisine yönelik bir güvenlik tehdidi olarak algılamış, savaş sonrasında İran'a gelecek olan Afgan mültecilerin ülke içindeki ekonomik ve sosyal hayatı olumsuz bir şekilde etkileyebileceğinden endişe duymuştu. Bunun yanı sıra, ABD'nin bölgeden ne zaman ayrılacağı konusu muğlâklığı da İran'ı ciddi şekilde düşünmeye zorlamıştır. Bu süreçte Tahran yönetimi pasif bir politika izlemek zorunda kalmıştır. Şii karşıtı Taliban yönetimi, İran için bir güvenlik sorunu olduğundan dolayı İran Taliban'a destek vermemiş fakat aynı şekilde ABD'ye yönelik de kınamanın ötesinde bir destek sunmamıştır.⁹³

11 Eylül saldırıları sonrası Amerika'nın silahlı müdahalesi sadece Afganistan'la sınırlı kalmayacaktı. Başkan George Bush, daha Afganistan işgalinin başladığı ilk günlerde birinci aşamanın Afganistan'daki terör kamplarının yok edilmesi olduğunu belirtmiş Afganistan'ın ardından sıranın Irak'a geleceğini ifade etmişti.

ABD, Soğuk Savaş döneminde ideolojik olarak karşısına Sovyetler Birliğini ve Komünizmi almış, geçen 40 küsur yıl boyunca bütün dış politika sistematiğini bu ideolojik

⁹¹ Mehmet S. Erol, "İran'ın Orta Asya Politikası: Deneyimli Aktörün Güvenlik Sorunu ya da Ava Giden Avlanır" *Stratejik Analiz Dergisi*, Sayı: 28, 2002, s. 67

⁹² Yasemin Çongar, "Terörizme Karşı İlk Global Savaş" *Milliyet Gzt.* 08.10.2001

⁹³ Emre Bayır, "Tehdit ve Fırsat Karmaşasında Pasif Komşu İran'ın Afganistan Krizindeki Durumu" *Stratejik Analiz Dergisi*, Sayı: 19, 2001, ss. 49-50

düşmanlık üzerine tasarlamıştı. Fakat 1990 sonrası Sovyetler'in çöküşü, ABD'nin 'düşman ideoloji' olgusunu da yok etmişti. Bu sebeple ABD'nin Soğuk Savaş sonrasında İslam'ı yeni Komünizm, Müslüman ülkeleri de yeni Sovyetler olarak görmesi, artık radikal ve petrol zengini Müslüman ülkeleri açık bir tehdit haline getirmişti.

Irak, Kuveyt'i işgali sonrasında Amerikan öncülüğündeki koalisyon güçleri tarafından ağır bir yenilgiye uğratılmış, ABD bu operasyon sayesinde Irak'a fiilen girerek ülkedeki nüfus dengelerini uzun vadeli stratejileri çerçevesinde değiştirmişti. Irak'ın Kuzeyi Kürtlere, Güneyi Şiilere ve ortası da Sünnilere ayrılmıştı. 12 yıl sonra 11 Eylül saldırılarını bahane eden ABD bu stratejilerine kaldığı yerden devam edebilmek için Saddam Hüseyin'i bir kez daha hedef tahtasına yerleştirmişti.

ABD'nin "önleyici vuruş" stratejisinin ikinci ayağı olan Irak'ın İşgali, birtakım gerekçelerin ardından gerçekleştirilmişti. Bu gerekçeler; Saddam yönetiminin kitle imha silahları denetimini kapsayan BM kararlarına uymaması ve elindeki kitle silahlarını imha etmeye yanaşmaması ayrıca Irak yönetiminin ikiz kulelere saldırı düzenleyen El-Kaide yöneticileri ile bağlantısının bulunması iddialarıydı.⁹⁴

ABD, Irak'ın işgali neticesinde ülkedeki enerji kaynaklarını ele geçirmiş, I. Körfez Savaşı ile başlattığı bölgedeki hegemonyasını güçlendirmiş, İsrail'in bölgedeki güvenliğini ve kendisine yönelik muhtemel bir nükleer hareketi bertaraf etmiş, körfez ülkeleri başta olmak üzere Arap ülkelerine; düzene karşı geldiklerinde bir sonraki hedefin kendi rejimleri olacağı kanaatini yerleştirmiş, uluslararası siyasette büyük güçlere karşı hegemonyasını pekiştirmiş ve en önemlisi İran İslam rejimine bir sonraki hedefin kendisi olacağını belirtmişti.

Tahran yönetimi, tarihi düşmanlığı bulunan Saddam Hüseyin yönetimindeki Irak'ın, I. Körfez Savaşı'ndaki ABD müdahalesine karşı verdiği sessiz onayını, bütün tehditlere ve bir sonraki hedefin kendisi olacağı sinyallerine rağmen, II. Körfez Savaşı'nda da alttan alta devam ettirmişti. İran, tarihi düşmanı Saddam Hüseyin'in ABD'nin eliyle yok edilmesini memnuniyetle izliyor, fakat bir yandan da Amerika ile sınır komşusu olmanın endişesini taşıyordu. Bu sebeple I. Körfez Savaşı ile ABD'nin Irak üzerinde başlattığı demografik değişimi kendi lehine çevirmenin planlarını yapıyordu. Zira ABD, Irak'ın kuzeyini milliyetçi bir ayrımla Kürtlere tahsis etse de, orta ve Güney kısımları mezhepsel olarak Sünni ve Şii şeklinde bölmüştü. Bu projenin hayata geçiriliş amacı, bölgedeki milliyetçi ve

⁹⁴ Ünal Gündoğan, *İran ve Ortadoğu ...*, s. 409

dini duyguların kabartılması ile Arap, Kürt, Türkmen, Sünni ve Şii Iraklıları birbirlerine karşı kışkırtarak taraflar arasındaki bütün sınırları olabildiğince keskinleştirmekti.

İran'ın bu yeni yapıyı kendi lehine dönüştürmesi, mezhepsel bağı bulunan Şiilere temas etmesiyle gerçekleşecekti. Irak, her ne kadar tarihi süreçte Sünniler tarafından yönetilse de ülkenin nüfus çoğunluğu Şiilerden oluşmaktaydı ve İran yeni sistemde bu nüfusu her koşul altında lehine çevirmenin yollarını arıyordu. Bu demografik değişikliğin herhangi bir bölünmeye yol açmadığı ve Irak'ın ulusal toprak bütünlüğünün korunduğu ihtimali gerçekleşir ve vaat edilen demokratik yapı işlevlik kazanırsa, çoğunluğu oluşturan Şii nüfusun uzun vadede Irak'ın yönetimini ele geçirmesi mümkün olabilecekti. Toprak bütünlüğünün korunamaması ve Irak'ın üçe bölünmesi durumunda da ülkenin Şii bölgeleri İran ile işbirliği içerisine girebilecektir. Bu yüzden, İran'ın bu konumu ABD'yi endişelendirmektedir.⁹⁵

ABD'nin bu endişeleri, Irak'taki Şiilere ve İran rejimine yönelik karşı stratejiler oluşturmaya sebep olmuştur. ABD her ne kadar Irak işgali sırasında İran'ı şer eksenine ve işgal listesinin üçüncü sırasına yerleştirse de, Irak işgalinde içine düştüğü maddi ve manevi sıkıntıların ardından İran'a kısa vadede askeri olarak saldıramayacağı gerçeğini görmüştü. İran, Irak kadar kolay işgal edilebilecek bir ülke değildi. İran, nüfusu 70 milyonun üzerinde, köklü bir devlet geleneğine sahip, büyük bir ordusu olan ve nükleer teknolojiye sahip olduğu iddia edilen bir ülkeydi. Bu bakımdan İran'a, Irak'a saldırı gibi saldırmak ABD'yi içinden çıkamayacağı bir vaziyete düşürebilirdi.

Nitekim Irak müdahalesi sonrasında, Amerikan siyaset stratejistlerinin de etkisiyle, İran'a karşı askeri müdahale seçeneği rafa kaldırıldı. Brzezinski, ABD'nin, Irak'ın ardından İran'a askeri müdahalede bulunmasının yanlış bir strateji olacağını dile getiriyor; İran'ın sahip olduğu nüfus yoğunluğu, askeri gücü ve petrol üretiminde uluslararası piyasada söz sahibi olması gibi sebeplerin ABD'nin İran'a askeri müdahalede bulunmasının önünde engel olduğunu belirtiyordu. Bu sebeple İran'a karşı askeri bir operasyon fikri rafa kaldırılmalı ve İran İslam rejimi yumuşak karnından hedef alınmalıydı. İran'ı dışarıdan bir müdahale ile değil, iç operasyonlarla çökertmek gerekiyordu. Brzezinski, ABD olarak temel stratejilerinin İran milliyetçiliğini dini köktendincilikten ayırmak olduğunu belirtmişti.⁹⁶

⁹⁵ Ibid, s. 412

⁹⁶ Zbigniew Brzezinski, "Been There, Done That", Los Angeles Times, April 23, 2006

ABD açısından söz konusu politikalar kapsamında, İran'da toplumun içeriden ayrıştırılmasının mezhepsel olarak başarı şansı bulunmamaktadır. Çünkü Şiilik kurumu İran'da tarihten gelen köklü bir geleneğe sahiptir. Bu bakımdan İran'ı milliyetçi politikalar kullanarak kamplara bölmek daha rasyonel bir politika olarak gözükmektedir. İran'da en büyük etnisiteyi oluşturan Farslar ve Azerilerin yanı sıra Kürtler, Araplar, Beluçlar olmak üzere birçok etnik grup bulunmaktadır. Bu bakımdan ABD'nin hedef kitlesi özellikle genç İranlılar olmuş, toplum İslami rejime karşı ve birbirlerine karşı kışkırtılmaya çalışılmıştır. Reformcu-laik Azeri Türklerinin rejime karşı protestolarına dolaylı olarak destek verilmiş, Farslar ile Azeriler arasındaki etnik milliyetçi duygular kabartılmaya çalışılmıştır.

Bu politikalar iki etnik grup arasında zaman zaman etkisini göstermektedir. 2006 karikatür krizinde ve 2009 Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde İran Azerileri ile yönetim karşı karşıya gelmiş, ülke çapında protestolar yaşanmıştır.⁹⁷ 2011'in ilk aylarında Ortadoğu'da başlayan isyan hareketi domino etkisiyle Tunus, Mısır, Libya, Suriye gibi bölge ülkelerine yayılmış, etkisi İran'a kadar uzanmıştır. Bu süreçte ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton yaptığı açıklamada, Amerikan yönetiminin, Tahran'da "caddelerde gösteri düzenleyenlerin isteklerini oldukça açıkça ve doğrudan desteklediğini"⁹⁸ ifade etmiştir.

3.6. İsrail Karşıtlığı ve Filistin Meselesi

İran-İsrail ilişkilerini doğrudan ve dolaylı olarak iki ana dönemde incelemek mümkündür. 1948'de İsrail'in kuruluşunun ardından 1979'da gerçekleşen İran İslam devrimine kadar olan süreç birinci dönemi, 1979'dan günümüze kadar olan süreç de ikinci dönemi oluşturmaktadır. 1948-1979 arası birinci dönemde, ilişkiler iki ülke arasında dolaysız şekilde gerçekleşmiş, 1979'dan itibaren ise ilişkiler diplomasiden yoksun bir şekilde üçüncü ülkeler vasıtasıyla, gayri resmi ve dolaylı olarak gerçekleşmiştir.

Pehlevi Monarşisi ile yönetilen İran açısından 1950'lere doğru bölgede Arap olmayan yeni bir devletin kurulması, olumsuz Arap algısına ve ilişkilerine yeni bir denge oluşturması sebebiyle olumlu karşılanmıştı. Zira tarihten gelen Arap-Fars ve Sünni-Şii çatışması, bölgede ne Arap ne de Müslüman olan yeni bir Musevi devletin kurulması ile

<<http://www.latimes.com/news/opinion/commentary/la-op-brzezinski23apr23,0,3700317.story>> (01.05.2011)

⁹⁷ Dış Haberler, İran'da protesto gösterileri ülke geneline yayılıyor

<<http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=859622>> (03.05.2011)

⁹⁸ İran da karıştı, ABD açık destek verdi

<<http://www.cnnturk.com/2011/dunya/02/14/iran.da.karisti.abd.acik.destek.verdi/606652.0/index.html>> (03.05.2011)

bölgeye yeni bir unsur kazandıracak ve İran bu yeni unsurla kuracağı ilişkiler bakımından Araplara karşı farklı bir politika dengesi kurabilecekti. İran yönetimi, kuruluşunun hemen ardından İsrail’le gayri resmi ilişkilerde bulunmuştu. Yeni ilişkiler bakımından İsrail; Washington’la daha iyi ilişkiler içerisine girmeyi hedefleyen bir yönetim için potansiyel bir teknoloji ve politik destek kaynağı olacaktı.⁹⁹

Pehlevi yönetiminin İsrail’e karşı beslediği bu olumlu tutum, İsrail’in de kendi milli menfaatleri dâhilinde bölgede Arap olmayan Türkiye ve İran devletleri ile aynı ölçüde olumlu bir tutum takınması sonucunda karşılıklı olarak, çıkarıcı bir düzeyde devam edecekti.¹⁰⁰ İsrail açısından Arap olmayan Müslüman Türkiye ve İran’ın desteğini kazanmak, Araplara karşı yürütülecek politikalar açısından son derece önemliydi. Neticede her iki Müslüman devlet de İsrail ile ilişkilerini iyi tutmuş, İsrail de Arap ülkelerinden göremediği desteği bu iki ülkeden görmüştü.

Pehlevi yönetiminin İsrail devleti ile pragmatik bir politika izlemesi, 1940’lardan beri ülkede etkin olan ulemanın gözünden kaçmamıştı. O dönemlerde etkin din adamlarından olan Ayetullah Muhammed Horasani, bölgede Siyonist girişimler sonucu direnişi örgütleyen Filistinli liderler ile yakın ilişkiler kurmuş, Yahudi devletine karşı gösterilerde bulunmuştu.¹⁰¹ O yıllardan itibaren İran’da İslami kesimlerin günden güne güç kazanması, Ayetullah Humeyni gibi din adamlarının yavaş yavaş Şah’a karşı pozisyon alması ve Müslümanlar açısından kutsal sayılan Kudüs ve çevresinde Siyonist Yahudilerin hak iddia etmesi, Yahudi karşıtlığını körüklemişti.

Ayetullah Humeyni devrim sürecine giden milli direnişte, İranlı Müslümanlar’ın Filistin hassasiyetini iyi okumuş, bunu siyasi mecraya çok başarılı bir şekilde taşıyabilmişti. Filistin meselesi Arap halklarına, rejimin ihracı ve Şiiliğin ulaştırılması bakımından bulunmaz bir fırsat olmuş, İsrail düşmanlığı da bu politikalar dâhilinde İslam Cumhuriyeti’nin değişmez bir devlet politikası haline gelmişti.

İran’ın İsrail devletine karşı sahip olduğu olumsuz tavır daha çok sözel araçlarla devam etmekte iken İsrail’in İran karşıtlığı maddi araçlarla, İran’ın siyasal rejiminin sürdürmesini zaafa uğratacak politikalar¹⁰² ile devam etmektedir. İran bu yöntem ile dünya

⁹⁹ Ray Takeyh, *Gizli Devrimler...*, s. 221

¹⁰⁰ Gökhan Bacık, “İran ve İsrail: Motivasyonel Yapılar ve Dış Politika (1979–2008)”, (der. Mehmet Tuncel), *Hedef Neden İran? Ortadoğu’da Güç Savaşları*, (içinde) Etkileşim Yayınları, İstanbul 2008, s. 91

¹⁰¹ Ray Takeyh, *Gizli Devrimler...*, s. 223

¹⁰² Gökhan Bacık, “İran ve İsrail...”, s. 92

kamuoyunda daha çok ses getirmekte, doğal olarak daha fazla eleştiriye de maruz kalmaktadır. İranlı liderlerin İsrail karşıtı sert söylemleri, devrimin lideri İmam Humeyni'den bu yana hız kesmeden devam etmektedir.

İmam Humeyni, Yahudi soykırımı'nın dünya kamuoyunun sempatisini kazanmak, Filistin'i işgaline zemin hazırlamak ve Siyonistlerin mezalimini haklı çıkarmak için uydurulduğuna¹⁰³ dair demeçler vererek rejimin Yahudi karşıtlığını dile getirmiş, devrim öncesinde başlattığı Yahudi karşıtlığını devrim sonrasında da devam ettirmişti. Rejimin ikinci dini lideri Ali Hamaney de söylemlerinde İsrail'e karşı sert ifadeler kullanıyordu. Hamaney bir Cuma hutbesinde İsrail'i Ortadoğu'da kanserli bir tümöre benzetmiş ve bu tümörün bölgeden sökülüp atılması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁰⁴

Hatemi sonrasında 2005 yılından itibaren Cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturan ve Humeyni dönemi politikalarına tekrar dönüş yapan Ahmedinejad, İsrail karşıtlığını da en üst seviyeye taşımıştı. Ahmedinejad, Yahudi soykırımının Batı'nın "kutsal bir yalanı" olduğunu belirtmiş¹⁰⁵ ve İsrail'in haritadan silinmesi gerektiğini söylemişti.¹⁰⁶ Sonuç olarak, devrimin ilk liderinden beri gelenekselleşen İsrail karşıtlığı, ılımlı-radikal bütün liderler tarafından devam ettirilmekte ve hem İsrail düşmanlığı hem de Filistin meselesi milli menfaatler doğrultusunda sonuna kadar canlı tutulmaya çalışılmaktadır.

İran'ın bu sözel söylemlerinin yanı sıra, fiiliyatta bir takım mücadele sahaları ve araçları da bulunmaktadır. İran, bölge ülkeleri vasıtasıyla İsrail ile askeri olarak mücadele etmekte, Lübnan'da ve Filistin'de Şii Hizbullah ve HAMAS gibi militer örgütleri desteklemektedir.

Hizbullah'ın¹⁰⁷ fikir babası, İran'da Şah rejimine karşı gelen ve hapishanede işkence edilerek öldürülen Muhammed Gaffari'dir. Hapishanede yazdığı mektuplarda "tek parti vardır. O da Allah'ın partisidir" ifadesi üzerinde devamlı durmuş¹⁰⁸ ve bu sayede Hizbullah adı efsaneleşerek bütün İran'ı ve Lübnan'ı sarmıştır. 1982 yılında ilk

¹⁰³ Ray Takeyh, *Gizli Devrimler...*, s. 229

¹⁰⁴ Iran Leader Urges Destruction of 'Cancerous' Israel

<<http://archives.cnn.com/2000/WORLD/meast/12/15/mideast.iran.reut/>> (05.05.2011)

¹⁰⁵ Ahmedinejad'a Göre Yahudi Soykırımı Yalan

<<http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/473570.asp>> (05.05.2011)

¹⁰⁶ Ewen MacAskill, Chris McGreal, "Israel Should be Wiped off Map, says Iran's President", The Guardian 25.10.2007.

¹⁰⁷ Hizb ve Allah kelimelerinin birleşmesi ile meydana gelen Hizbullah kelimesi günümüzde yaygın olarak Allah'ın taraftarları anlamında kullanılmaktadır. Bozkurt Abdulgani, Lübnan'ın Sosyal Yapısı, Siyasi Tarihi ve Hizbullah, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2010 Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon, s. 105

¹⁰⁸ Ibid, s. 105

faaliyetlerine başlayan Hizbullah, 1985 yılında Şeyh Muhammed Fadlallah'ın yoğun çabaları sonucunda resmen kurulmuştur. 1992 yılında genel sekreter Abbas Musavi'nin bir İsrail suikastı ile öldürülmesinin ardından, İran'ın da onayı ile genel sekreterliğe Seyid Hasan Nasrallah getirilmiştir. Hasan Nasrallah, 2000 yılında İsrail'in güney Lübnan'dan tamamen çekilmesi ile büyük bir sempati ve güven kazanmış, 2006 İsrail-Lübnan Savaşı'nda ciddi bir direniş göstermiş ve bütün Lübnan'ın desteğini kazanmıştır.¹⁰⁹

İran'ın Hizbullah üzerindeki maddi ve manevi desteği tartışılmaz bir gerçektir. Özellikle örgütün ileri gelenlerinin ve mensuplarının Şii olması, örgüt üzerindeki İran etkisini açıklar niteliktedir. Askeri operasyonlarda ise, 1980'li yıllardan bu yana Hizbullah'ın Güney Lübnan'da İsrail'e karşı verdiği direnişle başta Lübnan Şiileri olmak üzere bütün Şii dünyasının güvenini kazanmıştır.

HAMAS (İslami Direniş Hareketi), 1987 yılında I. intifada ile Şeyh Ahmet Yasin öncülüğünde Filistin'de kuruldu. Hizbullah gibi HAMAS'ın da İran tarafından İsrail'e karşı desteklendiği iddia edilmektedir. ABD dış işleri bakanlığı 2007 terörizm ülke raporlarında, terörizme destek veren ülkeler arasına İran'ı da dâhil ederek İran'ın, anti-İsrail terörist politikaları çerçevesinde, dini lider Hamaney'in ve Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'ın Filistin'deki HAMAS örgütüne söylem bazında, operasyonel düzeyde ve finansal açıdan destek verdiğini belirtilmiştir.¹¹⁰ Bu bakımdan hem Lübnan Hizbullah'ı hem de Filistin HAMAS'ı özellikle İsrail'in ve Batı'nın, örgütlerin İran destekli örgütler olduğu noktasında hemfikir olduğu konular arasındadır.

3.7. Nükleer Gündem

Günümüzde siyasi ve askeri bakımdan nükleer teknolojiye sahip olma arzusu hem bir tehdit, hem bir caydırıcılık, hem de bir güvenlik algısına dönüşmüştür. Bu algı öylesine komplike bir algıdır ki, sahip olunan riskin sahip olunan gücün önüne geçmesi ihtimali çok fazladır. Nükleer teknoloji kullanımının verdiği zararlar, uluslararası siyasette sağladığı yararların gerisinde kalmaktadır. Siyasi rekabet ortamı içerisinde başlayan bu yarışa çok fazla oyuncu katılmış, süreç bir kez başladığı için bırakılması imkânsız hale gelmiştir.

İran da bu yarışa katılan ülkelerden biridir. Bölgede büyük bir devlet olmasına rağmen nükleer silahlanma ve enerji konularında diğer büyük güçlere kıyasla geri kalan

¹⁰⁹ Ibid, ss. 112-113

¹¹⁰ Country Reports on Terrorism, 30.04.2007

<<http://www.state.gov/s/ct/rls/crt/2006/82736.htm>> (05.05.2011)

İran, hızlı bir çıkış yaparak rakiplerine yaklaşma arzusu içerisinde olmuştur. İran'ın nükleer teknoloji yarışına esasen Şah Muhammed Rıza Pehlevi döneminde başlamış olması ve bu yarışa 2000'li yıllardan sonra hız kazandırması, değişen uluslararası siyasi ortama göre Batılı ülkeler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Temel iddia bu çalışmaların askeri nitelik taşıması ve İran'ın nükleer silah teknolojisine ulaşmaya çalışması iddialarıdır. Burada, İran'ın, nükleer silahlanma faaliyetlerinin içerisinde olduğu varsayılarak olası nedenler incelenmeye çalışılacak, İran'ın nükleer politikalarındaki teknik detaylardan ziyade, meselenin siyasi ve dini boyutları ele alınacaktır.

Meselenin en önemli ayağı, şüphesiz ki siyasidir. Siyasi olarak ilk amaç, yukarıda bahsedilen tehdit, caydırıcılık ve güvenlik denklemdir. Bu güce sahip olan her ülke gibi İran da aynı endişeleri taşımakta ve yaşadığı bazı önemli olaylardan sonra bu güce sahip olmak zorunda olduğunu hissetmektedir. 1980 yılında Saddam'ın İran topraklarını işgal etmesi ile başlayan ve sekiz sene süren savaşın ardından Humeyni, Saddam'dan gelebilecek bir nükleer saldırı ihtimaline karşı ateşkes anlaşmasını gönülsüz bir şekilde kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu bakımdan, İran-Irak savaşı İran rejimi için iyi bir örnek olmuştur.

Siyasi sebeplerden bir diğeri, İran'ın bölgesel ve jeopolitik konumudur. İran açısından bölgesel bir güç olmanın sürekliliğini sağlamak, her bakımdan en ileri düzeyde olmak demektir ki bunun içinde nükleer enerji ve silah teknolojisi de bulunmaktadır. Bu teknolojiye sahip olunarak Arap devletleri ve diğer ülkeler nezdinde bir adım öne geçilecektir.

İran yönetiminin nükleer teknolojiye sahip olmak istemesinin bölgesel ve ideolojik anlamda en etkin sebeplerinden bir diğeri de İsrail'e karşı bir denge kurmak istemesidir. Devrimin ilk günlerinden beri İsrail'i haritadan silmek söylemleriyle politikasını şekillendiren İran'ın, İsrail'in istediğinde tek bir hamle ile kendisini imha edebilmesi ihtimalini kabullenmesi beklenilemez. Neticede geç de olsa, Müslüman bir ülke olarak İsrail'e denge oluşturabilecek caydırıcılık, tehdit ve güvenlik unsurlarının hepsini birden elde edebilmek için İran, nükleer silahlanma yarışına girmiş olmalıdır.

Esasen İran'ın nükleer teknolojiye sahip olma emelleri bu teknolojinin muhtevasının nasıl olduğu ve olacağı soruları etrafında dönmektedir. Görünürde hiçbir yetkili bu teknolojinin bir silahlanma amacının olduğunu söylememekte, mümkün olan her platformda niyetin barışçıl amaçlar kapsamında enerji olduğunu belirtmektedir.

Tablo 2.2, Dünya Üzerindeki Nükleer Reaktörler (2010)

Ülke	Faal Durumdaki Reaktörler	Yapım Aşamasındaki Reaktörler	2009 yılında Sağlanan Nükleer Elektrik
Arjantin	2	1	7.0
Ermenistan	1	-	45.0
Belçika	7	-	51.7
Brezilya	2	-	2.9
Bulgaristan	2	2	35.9
Kanada	18		14.8
Çin	11	20	1.9
Çek Cumhuriyeti	6	-	33.8
Finlandiya	4	1	32.9
Fransa	59	1	75.2
Almanya	17	-	26.1
Macaristan	4	-	43.0
Hindistan	18	5	2.2
İran	-	1	-
Japonya	54	1	29.2
Kore	20	6	34.8
Meksika	2	-	4.8
Hollanda	1	-	3.7
Pakistan	2	1	2.7
Romanya	2	-	20.6
Rusya Federasyonu	31	10	17.8
Slovakya	4	2	53.5
Slovenya	1	-	37.8
Güney Afrika	2	-	4.8
İspanya	8	-	17.5
İsveç	10	-	37.4
İsviçre	5	-	39.5
Ukrayna	15	2	48.6
Birleşik Krallık	19	-	17.9
ABD	104	1	20.2
Toplam	437	56	% 14

Kaynak: IAEA Nuclear Technology Review 2010

<<http://www.iaea.org/Publications/Reports/ntr2010.pdf>> (16.06.2011)

İran nükleer programının bir de dini ayağı bulunmaktadır. Dini bakımdan İran nükleer programı meselesi, dini liderin konuya müdahil olmasıyla farklı bir boyut kazanmıştır. Dini lider Ali Hamaney, Tahran’da yapılan Uluslararası Silahsızlanma Konferansı’nda İran nükleer programının tamamen barışçıl amaçlar içererek askeri amaçlar taşımadığını belirtmiş, “Biz, bu silahların kullanılmasını haram ve insanlığın bu büyük beladan korunması yolundaki çabaları herkesin görevi olarak bilmekteyiz”¹¹¹ diyerek İran’ın kitlesel ölümlere sebep olan nükleer silah yarışında olmadığını ifade etmiştir. Dini açıdan bu söylemler, İran’ın nükleer programının barışçıl amaçlar taşıdığı iddialarını kuvvetlendirmektedir.

UAEK Nükleer Teknoloji Derlemesi 2010 raporuna göre, dünya üzerinde 437 işleyen ve 56 inşa edilmekte olan nükleer reaktör ünitesi bulunmaktadır. Bu üniteler arasında İran İslam Cumhuriyeti “yapım aşaması” kategorisinde sadece bir üniteye sahiptir.¹¹²

İran ayrıca NPT’yi imzalamış ve UAEK tarafından yapılan araştırmalar neticesinde nükleer faaliyetlerin askeri amaçlar taşımadığı açıklanmıştır.¹¹³ İran, bu anlaşmalara taraf olmasına rağmen, başta ABD ve İsrail olmak üzere AB ülkelerinin eleştirilerine ve yaptırımlarına maruz kalmaktadır. İddialar İran’ın uranyum zenginleştirme faaliyetlerinin son aşamada olduğu yönünde ve bir sonraki aşamanın nükleer silah olabileceği şeklindedir. Bu bakımdan ABD tarafından, Irak’ın işgali öncesinde Saddam’a yöneltilen ithamlarda olduğu gibi, İran’a karşı da sıklıkla askeri operasyonun masada olduğu uyarısı yapılmaktadır. Fakat Irak örneği ile benzeşmeyen nokta, İran’ın, eğer varsa böyle bir amacı, hedefe ulaşana kadar, dünyanın tepkisini çekmeden, faaliyetlerini devam ettirmesi yönünde olacaktır.

3.8. İşbirliği ve Rekabet Ekseninde Türkiye-İran İlişkilerinde Son Dönem

Ortadoğu’da suni sınırlara sahip olmayan ve güçlü medeniyetler mirasına sahip olan Türkiye ve İran, bölgenin en güçlü iki devleti olarak, tarihte olduğu gibi, sürekli rekabet halinde olmaya devam etmektedir. Mazisi Selçuklular ve Osmanlılar kadar dayanan bu rekabet 1639 yılında iki tarafın arasında imzalanan Kasr-ı Şirin anlaşması ile sınırsal

¹¹¹ Tahran Uluslararası Silahsızlanma Konferansı

<http://turkish.khamenei.ir//index.php?option=com_content&task=view&id=388&Itemid=8> (08.05.2011)

¹¹² IAEA Nuclear Technology Review 2010

<<http://www.iaea.org/Publications/Reports/ntr2010.pdf>> (08.05.2011)

¹¹³ Ali Bulaç, *Hedefteki Ülke...*, s. 107

boyutta son bulmuştur. İki devlet arasında belirlenen sınır günümüze kadar aynı şekilde devam etmektedir. 17. Yüzyıldan itibaren rekabetin boyutu değişmiş, 1923 yılında Osmanlı'nın ardından kurulan Türkiye ve Kaçarlardan sonra yönetimi ele alan Pehlevi İran'ı arasında rekabet, yerini daha ziyade ekonomik üstünlük ve bölgesel güç olma yolundaki hedeflere bırakmıştır.

Rıza Şah'ın 1934 yılında Türkiye'yi ziyaret etmesiyle iki ülke arasında başlayan yakınlaşma süreci, Muhammed Rıza Pehlevi döneminde de devam etmiş, bu durum zaman zaman sıkıntılar yaşansa da olumlu bir havada devam etmiştir. Önce Bağdat Paktı daha sonra da CENTO'da ortaklık iki devleti bir süre için uyumlu bir siyasal ortama sokmuştur. 1979 İslam Devrimi sonrasında CENTO'nun sona ermesine rağmen iyi bir seyirde devam eden Türkiye-İran ilişkileri Soğuk Savaşın ardından Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla bağımsızlığını kazanan yeni Türk devletler üzerinde bir rekabet ortamı doğurmuş, her iki ülke de bu ülkelere siyasi ve iktisadi olarak nüfuz etmeye çalışmıştır. Bu rekabet bir anlamda işbirliğine de imkân sağlamış, iki ülkenin de taraf olduğu Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) ile ticari olarak işbirliğine gidilmiştir.

Son dönem Türkiye-İran ilişkileri, değişen uluslararası konjonktüre ve bölgesel gelişmelere binaen daha sıcak bir yakınlaşma sürecine girmiştir. 2002 yılından bu yana İran'ın nükleer faaliyetlerine hız vermesi ve uluslararası toplumun baskıları sonucu bölgede yalnızlaştırılması İran'ı Türkiye'ye yaklaştıran unsurların başında gelir. Türkiye açısından İran'a yaklaşma politikası bazı temel sebeplerle açıklanabilir. Yine 2002 yılından sonra Türkiye'de yeni hükümetin iktidara gelmesi ve uygulamaya koyduğu dış politikada komşularla sıfır sorun politikası, Türkiye tarihi komşusu ve derin bağları bulunan İran'la yakınlaşmasında etkili olmuştur. Bunun haricinde PKK sorunu ve bölgesel güvenlik sebepleri ile İran sınırını güvence altına almak isteyen Türkiye, yine siyasi olarak İran'la yakınlaşma siyaseti gütmüştür. Siyasi sebeplerin yanı sıra ekonomik olarak İran'la ticari hacmini arttırmak isteyen Türkiye, özellikle Batılı ülkelerin İran'a yönelik ekonomik ambargo uygulaması ile bu fırsatı değerlendirmek istemiştir.¹¹⁴

İran'ın nükleer programında son on yıllık dönemdeki Türkiye etkilerini incelemekte fayda vardır. 2002 yılında uranyum zenginleştirme faaliyetlerine hız veren İran, Batı ülkelerinden ciddi şekilde tepki görmüş, AB üçlüsü Almanya, Fransa ve İngiltere ile

¹¹⁴ Armağan Kuloğlu, "İran'ın Nükleer Teknoloji Çıkmazı, Gelişmeler ve Türkiye", *Ortadoğu Analiz (ORSAM)*, Cilt: 2, Sayı: 19-20, 2010, s. 64

girdiği müzakerelerden bir sonuç alamamıştır. İran'ın bu faaliyetlerine son vermemesi ve Batılı devletlerin yaptırım kararlarına rağmen süreci kararlılıkla devam ettirmesi, Türkiye'yi de sürece dâhil olmaya hazırlamıştır. İran'da yürütülen nükleer faaliyetlerin Türkiye cephesinden de kaygı ile izlenmesi, Türkiye'nin farklı politikalar benimsemesini sağlayacaktı. İran'ın nükleer silaha sahip olabilmesi ihtimali, bölgesel güç dengeleri açısından Türkiye'yi zor duruma düşürecek ve bunun gerçekleşmesi hem nükleer tehdit bakımından hem de İran'la girilen bölgesel, ekonomik, siyasi rekabet bakımından Türkiye'yi bir adım geride bırakacaktı. Bu bakımdan 2005 yılından itibaren Türkiye konuya daha fazla müdahil olarak sorunun diplomatik yollarla çözülmesi için AB ülkelerini ve İranlı yetkilileri teşvik etmiş, nitekim bu çabaların sonucunda İran ve Batı arasında kesintiye uğrayan müzakereler Türk hükümetinin girişimleriyle 26 Nisan 2007'de yeniden başlamıştır.¹¹⁵

2008 yılında İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad'ın Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün davetlisi olarak Türkiye'yi ziyaret etmesi ikili ilişkilerde işbirliğini arttırmış, yapılan görüşmeler sonrasında iki ülke arasındaki ticaret hacminin 20 milyar dolara çıkartılması kararlaştırılmış, ekonomik ve ticari işbirliği alanında 5 önemli antlaşma imzalanmıştır:

- Uyuşturucu Kaçakçılığı ve Terörizmle Mücadele Konusunda İşbirliği Anlaşması
- Ekonomik İşbirliği Antlaşması
- Çevre ve Ulaştırma Konusunda İşbirliği Antlaşması
- Turizm Konusunda Karşılıklı İşbirliği Uygulama programı
- Arşiv ve Milli Kütüphaneler Konusunda İşbirliği Antlaşması.¹¹⁶

2009 yılında İran ile Viyana grubu (ABD, Rusya, Fransa) görüşmeleri neticesinde İran'ın sahip olduğu uranyum'un Rusya'ya iadesi kararlaştırılmış ve karşılığında Rusya ve Fransa'nın bu uranyumu % 20 oranında zenginleştirerek nükleer yakıt çubuğu olarak tekrar İran'a iadesi üzerinde mutabakat sağlanmıştı. Prensip olarak anlaşmaya varılsa da iç kamuoyunda zor duruma düşen ve Batılı ülkelere duyduğu güvensizlik nedeni ile anlaşmanın tekrar revize edilmesini teklif eden İran'ın bu girişiminden sonra Viyana anlaşması tıkanma noktasına gelmiştir. Bu noktada UAEA başkanı Muhammed El

¹¹⁵ Bayram Sinkaya, "İran Nükleer Programı Karşısında Türkiye'nin Tutumu ve Uranyum Takas Mutabakatı" *Ortadoğu Analiz (ORSAM)*, Cilt: 2, Sayı: 18, 2010, ss. 67-68

¹¹⁶ Arzu Celalifer Ekinci, "Ahmedinejad'ın Türkiye Ziyareti" <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=739> (17.06.2011)

Baradey'in İran'a nükleer yakıt teslim edilene kadar İran'ın elinde bulunan az zenginleştirilmiş uranyumu her iki tarafında güvenebileceği Türkiye'ye teslim etmesi teklifi meseleye yeni bir boyut kazandırmıştır. Öneri Amerika ve Rusya'dan da destek görmüş, Türkiye diplomatik yollarla sorunun çözülmesi arayışından arabuluculuk pozisyonuna geçmiştir. Neticede uzun süren diplomatik çabaların sonucunda Türkiye-Brezilya ve İran arasında 16 Mayıs 2010 tarihinde Tahran'da yapılan görüşmeler sonucunda üç ülkenin Dışişleri Bakanları tarafından Uranyum Takası Mutabakatı imzalanmıştır.¹¹⁷ Bu mutabakatla İran, Tahran Bildirisi'ne imza atarak bildiride belirtildiği üzere Viyana Grubu ile nükleer yakıt takası konusunda anlaşmaya hazır olduğunu beyan etmiştir.¹¹⁸

İşbirliği ve rekabet ekseninde Türkiye-İran ilişkileri ulusal ve bölgesel menfaatler kapsamında devam etmektedir. Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Batı bloğunun yanında yer alan ve politikalarını Batı ile paralel bir şekilde şekillendiren Türkiye'nin Ortadoğu'daki sorunlarda da Batı'dan yana tavır takınması, 2000'li yıllardan sonra yeni dış politika ve bölgesel güç olma mücadelesi ile farklı bir sahaya geçmiş bulunmaktadır. Özellikle Körfez Savaşı ve ABD'nin Irak'ı işgalinin ardından sınırları etrafında yeni bir gerginlik istemeyen Türkiye, son dönemlerde yakalamış olduğu ekonomik ve siyasi istikrardan da güç alarak bölgede büyük aktörlerin arasında kendisinin de varlığını hissettirmeye başlamıştır. Özellikle tarihi derin bağları bulunan İran'a karşı yapılabilecek bir askeri müdahale Türkiye'yi siyasi ve iktisadi olarak derinden etkileyecektir. Bunun yanı sıra İran'ın da bölgede nükleer silah sahibi bir aktör haline dönüşmesi ihtimali de Türkiye tarafından istenmeyen bir durumdur. Ortadoğu'da Şii kartını fazlaca kullanan ve birçok ülkede etkisini gösteren İran'ın bölgesel bir güç olarak nükleer güce sahip olması Türkiye açısından endişe verici bir durumdur.

Son tahlilde, İran'ın bölgesel dengeler ve ulusal çıkarları açısından uranyum zenginleştirme çalışmalarında bulunması, daha öncede belirtildiği üzere güvenlik-tehdit ikilemi algısında şekillenmektedir. İddia edildiği gibi bu çalışmaların nihai amacı nükleer silah sahibi olma yönünde olması, başarılı olunduğu takdirde bölgesel dengelerin İran lehine değişmesine sebep olabilecektir. Türkiye ise bu durumu ABD'den veya İran'dan taraf olmak yerine her iki tarafa da yakın olarak meseleyi diplomatik yollarla bir çözüme ulaştırmak niyetindedir. Neticede yüzyıllardır sınır komşusu olan ve olmaya devam edecek

¹¹⁷ Bkz. Ek 7, Türkiye-Brezilya-İran Uranyum Takası Anlaşması

¹¹⁸ Bayram Sinkaya, "İran Nükleer..." , ss. 71-73

olan İran'ı karşısına almak veya Ortadoğu üzerinde siyasi, askeri ve ekonomik olarak büyük bir gücü bulunan ABD'yi karşısına almak pek rasyonel gözükmemektedir. Bu bakımdan daha ılımlı politikalarla hem İran'dan yana hem de ABD'ye ters düşmeyecek politikalar izlemesi kuvvetle muhtemel gözükmemektedir.

SONUÇ

İran, kültürel köklerini çok eskilerden alan bir ulusa ve devlet yapısına sahiptir. Dünyanın en eski medeniyetlerinden biri olan İran medeniyeti, sahip olduğu tarihi birikimi ve kültürel zenginliği ile yüzyıllarca ayakta durabilmeyi başarmıştır. M.Ö. 3000’li yıllarda Elamlar ile başlayan İran tarihi, Medlerle devam etmiş ve Ahamenişler Devleti ile bugünkü İran’a etkileri uzanan bir döneme geçiş yapmıştır. İlk Pers yönetimi olan Ahamenişler döneminde Pers ulusçuluğunun temelleri atılarak çok tanrılı dinlerin bulunduğu bir dünyada Pers toprakları tek tanrılı Zerdüşt dinini benimsemiştir. Ahamenişlerin ardından Helenistik bir döneme geçiş yapan İran, Makedonyalı Alexandros’un İran topraklarına kadar gelmesiyle Batı kültürüyle tanışmış, bu kültürü kendi medeniyeti ile yoğurarak Alexandros’u kendisine benzetmeyi başarmıştır. Nitekim Alexandros İran tarihinden İskender olarak çıkmıştır.

Sasaniler Devletiyle ulusal yapısını bir kez daha kurmayı başaran Persler, tarihte en büyük Pers devletini kurmuşlardır. Zerdüştlüğün Sasaniler döneminde bir devlet dini olması ve sosyal yapının ve yönetim sisteminin bu dine göre şekillenmesi, dine dayalı bir devlet modelinin İran’ın tarihinden gelen bir tecrübesi olduğu görülmüştür.

Sasaniler, son dönemlerine doğru İslam’ın İran topraklarına girişine de önemli ölçüde katkı sağlamışlardır. Zerdüşt dininin tek tanrılı bir yapıya sahip olması, Sasani devletinin etkisini iyice yitirmiş olması ve devletin Zerdüştlüğü kullanarak halkın üzerinde büyük bir baskı kurması, Arap topraklarında doğan ve bölgeye doğru hızla yayılan İslam’ın Pers topraklarına girişine yardımcı olmuştur.

Zerdüştlük, Mani ve Mazdek dinleri İran’ın ürettiği kendisine özgü dinlerdir. Bir tek İslam dini dışarıdan geldiği halde İslam, İran tarafından Şii versiyonu esas alınarak benimsenmiştir. Emevilerin Araplığı öne çıkaran yaklaşımlarına bir tepki olarak İran Müslümanları, Emevi karşıtı en güçlü hareket olan, Şia’ya yönelmişlerdir.

İran’ın Şii mezhebini kabul ederek İslam’ı hızlı bir şekilde benimsemesi, İran’da yeni bir dini unsurun oluşmasına sebep olmuş, Samanilerin ortaya çıkışı ise, Sasaniler’in ardından kaybolmaya yüz tutan Perslik/Farslık olgusunun yeniden canlandığı görülmüştür. Bu dönemde ulusal yapısını tekrar başarıyla gerçekleştiren Farslar, İslam öncesi İran

kültürünü yeniden canlandırmış, İslam ile Farslık olgusunu birbirine yaklaştırmış ve ileride kurulacak olan Şii devlet sistemine zemin hazırlamıştır.

Samanilerin ardından uzun bir süre Türk hâkimiyeti altında yönetilen İran toprakları, gerek Türkleri gerekse Cengiz Hanla birlikte istilaya gelen Moğolları ve İlhanlıları ve daha sonrasında Şah İsmail'le kurulan Safevileri önemli ölçüde kendisine benzeterek Farslaştırmayı başarmıştır. Safeviler Devleti ile birlikte Şiilik devletin resmi mezhebi haline gelmiş, farklı versiyonlarıyla günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır.

Anlaşıldığı üzere İran tarihi, kendi tarih yapım sürecini oluşturmaktan ziyade istilacıların ve fetihlerin arkasından gelen milli benlik duygularıyla yazılmıştır. Bu duygular birçok kez dışarıdan gelen etkilere karşı güçlü bir tepkinin oluşmasını sağlamıştır. Tarihte Babek isyanı, Safeviler döneminde Şiiliğin resmi mezhep olarak kabul edilmesi, 1906 ayaklanmaları ve Meşrutiyet Devrimi, 1950'lerde Musaddık'ın Şah Muhammed Rıza Pehlevi'ye karşı tepkisi ve 1979'da gerçekleştirilen İslam Devrimi İranlıların topyekûn olarak tarihte oluşturdukları tepkilere en güzel örneklerdendir.

Günümüz İran'ının kendi benliğiyle bir ulus olarak ayakta durabilmesi, İslam'ın içselleştirilmesi ve yüzyıllar boyunca sistematikleştirilerek bir birikim ve tecrübenin kazanılması sayesinde devam edebilmektedir. Ülkede Şiiliğin kabulü ile başlayan ve günümüze kadar devam eden dini yapı, Kaçarlardan itibaren etkisini siyasette göstermiş, 1979'a kadar süren uzun bir mücadelenin ardından din adamları yönetimi ele geçirmiştir. Ulusçuluğun gelişimi açısından değerlendirildiğinde, İran'da etnik unsurların yanı sıra mezhepsel ve dini gelişmelerin de siyasete etki ettiği görülmüş, yapılan onca istila ve dış güçlerin sömürgeci politikalarına rağmen İran, Şiilik doktrinini kullanarak ülke içindeki etnik milletleri bir arada tutabilmeyi başarmıştır. Farıların ve Azerilerin çoğunluğu oluşturduğu; Kürtler, Türkmenler, Beluciler, Gilek ve Mazandaraniler, Lurlar, Araplar, Ermeniler gibi birçok etnik grubun da azınlığı oluşturduğu İran İslam Cumhuriyeti, Şiilik mezhebini ortak bir üst çatı olarak kullanmakta ve bu sayede toplumu ayakta tutabilmektedir.

Tarih boyunca kapalı bir toplum yapısına ve farklı bir siyasal sisteme sahip olan İran, bugün de bu kapalılığını ve farklılığını muhafaza etmektedir. 1979'da İslam Devrimi ile Batıya meydan okuyan ve kurmuş olduğu siyasal yapısını günümüze kadar devam ettirmeyi başaran İran, özellikle ABD olmak üzere Batı dünyasının baskılarına direnmeye devam etmektedir. 2002 yılından beri hızlandırmış olduğu nükleer faaliyetleri

doğrultusunda ABD'nin büyük tepkisine uğrayan İran, bölgesel ve ulusal çıkarları gereği bu faaliyetlerden vazgeçmemekte, bir yandan uluslararası toplumun yaptırımlarıyla diğer yandan daha ziyade dışarıdan desteklenen veya manipüle edilen iç muhalif hareketlerle uğraşmaktadır.

Şah Rıza Pehlevi döneminde başlayan Farslaştırma politikası İslam Devriminin ardından da devam etmiş, her iki dönemde çıkan bazı muhalif hareketler çeşitli şekillerde bastırılmıştır. Ülkenin en büyük ikinci etnik grubu olan Azeri Türklerinin Pehleviler döneminden beri temel hak ve özgürlüklerinin kısıtlanması bu etnik grubun sık sık rejim karşıtı gösterilerde bulunmasına yol açmıştır. Azeriler özellikle Ahmedinejad'ın Cumhurbaşkanı olmasının ardından karşıtlık dozajını arttırmış, İslami rejimin Azeri kökenli vatandaşlara yönelik uyguladığı bazı yanlış (Azerileri aşağılayan karikatür yayını gibi) politikalar karşısında Azeriler İran'ın birçok bölgesinde yönetim karşıtı toplu gösterilerde bulunmuşlardır.

Günümüzde İran, hem İslamiyet'e hem de onun Şii versiyonuna farklı nedenlerle ihtiyaç duymaktadır. 1979 devrimini İslam dünyasına benimsetmek ve bunun prestijinden yararlanmak için İslam'ı bir söylem olarak da olsa İranlı yöneticiler kullanmak durumundadır. Buna karşılık pek çok etnik unsurun oluşturduğu bir mozaik görünümündeki ülke için Safeviler döneminden beri son beş asırdır Şii doktrini birleştirici bir tutkal vazifesi görmektedir. Farslardan sonra ikinci büyük etnik grubu oluşturan Azeri Türklerinin ve Güney İran Araplarının her şeye rağmen rejime bağlı kalmaları bu Şiilik etmeni ile açıklanabilir. İran İslam Cumhuriyeti, bu iki dinsel içerikli kartı önümüzdeki dönemde de iç ve dış politikada oynamaya özen gösterecektir.

Ayrıca Filistin sorunundaki tıkanıklık İran'ın bu sorunu kendi dış politikası için kullanmasına imkân vermektedir. Bu sorun adil bir çözüme kavuşturulmadığı müddetçe de bu durum böyle sürecektir gibi görünmektedir. İran'ın Ortadoğu'da, Lübnan'da, Suriye'de ve Filistin'de kurmuş olduğu siyasi etki ve Filistin meselesinde çözüme ve çözümsüzlüğe etki edebilecek en etkili bir pozisyonda olması bölgede İran'ın önemini bir kez daha gözler önüne sermektedir. İran'ın bu süreçte olası bir parçalanmaya gitmesi ancak İslamcı söylemin etkisini yitirdiği koşullarda ortaya çıkabilir. Oysa günümüzde bunun tersi bir süreç işlemekte, İslam faktörü uluslararası politikada her geçen gün etkisini arttırmakta ve hatta zaman zaman marjinalleşmektedir. Bu durum ise İran'ın hem rejimini korumada hem de bölgesel etkisini arttırmada avantajlı bir konuma gelmesini sağlamaktadır.

İran'ın geleceğine ilişkin varsayımlar ve kehanetler sürekli artmakta ve değişkenlik göstermektedir. İslam Dünyası ile geniş çaplı işbirliği arayan ABD, Rusya, Çin, AB gibi dış aktörler için İran'ın pozisyonu her zaman önemli olmuştur. İslam'ı bir ideoloji olarak kullanan İranlı yöneticiler için dış politikada avantajlı durumlar oluşmuştur. Fakat İslam'ın tarihsel, kültürel, yapısal sorunları bu noktada İranlı karar vericileri zorlayacak gibi görünüyor. Bu sorunlar içinde Şii-Sünni rekabeti ön safhadadır ve İran karşıtı bölgesel ve küresel merkezler 1980-88 İran-Irak Harbi'nden beri bu hassas noktayı sürekli olarak kullanmaktadırlar. Yakın gelecekte de böylesi bir mezhep çatışmasının körüklenmesi İranlıların karşılaşacağı en ciddi zorluk olacaktır.

İranlı yöneticiler bölgesel avantajlarından, kendi elleriyle koydukları ideolojik sınırlamalar nedeniyle fazla yararlanamamaktadırlar. Yakın gelecekte, İslamcılıktan muhafazakârlığa veya kültür temelli bir ulusçuluğa kayma olasılığı İran'ın bir başka güçlüğü olabilir. Böylesi bir senaryoda İran'ın Farisi-olmayan halklarının merkeze olan bağlılığı azalabilir. İslam ya da Şii etkisinin iç ve dış politikada azalması İran toplumunda ve devletinde çözülmenin başlangıcını oluşturabilir.

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Muhammed es-Sadık, *Şia'nın İnanç Esasları*, (çev. Ahmet Velioğlu), Sadakat Kitabevi, İstanbul 2008.
- Abrahamian, Ervand. *Modern İran Tarihi*, (çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, İstanbul 2009.
- *Humeynizm, İslam Cumhuriyeti Üzerine Denemeler*, (çev. Mehmet Toprak), Metis yayınları, İstanbul 2002.
- *Iran Between Two Revolutions*, Princeton University Press, Second Printing, New Jersey 1983.
- Adelkhah, Fariba. *İran'da Modern Olmak*, (çev. İsmail Yerguz), Metis yayınları, İstanbul 2001.
- Ahavi, Şahrüh. *İran'da Din ve Siyaset (Pehlevi Devrinde Ulema-Devlet İlişkileri)*, (çev. Selahattin Ayaz), Yöneliş yayınları, İstanbul 1990.
- Ahmedi, Hamid. *İran: Ulusal Kimlik İnşası*, (çev. Hakkı Uygur), Küre yayınları, İstanbul 2009.
- Aka, İsmail. *Timurlular Devleti Tarihi*, Berikan yayınevi, Ankara 2010.
- Aktaş, Cihan. *Dünün Devrimcileri Bugünün Reformistleri – İran'da Siyasal, Kültürel ve Toplumsal Değişim*, Kapı yayınları, İstanbul 2004.
- Arı, Tayyar. *Geçmişten Günümüze Orta Doğu Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 4. Baskı, Mkm yayıncılık, Bursa 2008.
- Ayhan, Veysel. *İmparatorluk Yolu: Petrol Savaşlarının Odağında Orta Doğu*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2006.
- Balbay, Mustafa. *İran Raporu*, Cumhuriyet Kitapları, 3. Baskı İstanbul 2008.
- Barlas, Mehmet. "İsrail Humeyni Rejimine Silah Satmadı mı?" Sabah Gzt. 07.06.2010
- Batur, Zübeyir. *İran'da Kıyamet Senaryoları*, Kastaş yayınevi, İstanbul 2008.
- Bayır, Emre. "Tehdit ve Fırsat Karmaşasında Pasif Komşu İran'ın Afganistan Krizindeki Durumu" *Stratejik Analiz Dergisi*, Sayı: 19, 2001, 47-51.
- Baylak, Ayşen. *Çağa İz Bırakan Müslüman Önderler İmam Humeyni*, 3. Baskı, İlke yayıncılık, İstanbul 2009.
- Beşiriye, Hüseyin. *İran'da Devlet, Toplum Ve Siyaset*, (çev: Mehmet Koç), Ağaç Kitapevi yayınları, İstanbul 2009.
- Bilgin, Nuri. *Evrenselcilik-Farklılık Geriliminde Kollektif Kimlik*, Sistem Yayıncılık, İstanbul 1995.
- Blaga, Rafael. *İran Halkları El Kitabı (Handbook of Iranian Peoples)*, yayın evi belirsiz, 1997.
- Boran, Yıldırım. *Lübnan'daki İran Hizbullah*, Siyah Beyaz Basım Yayın Dağıtım, İstanbul 2007.

- Bottomore, Thomas. *Avusturya Marksizmi*, (çev. Celal A. Kanat), Kavram Yayınları, İstanbul 1992.
- Bozgeyik, Burhan. *Bütün Cepheleriyle İran Meselesi*, Yeni Asya yayınevi, İstanbul 1981.
- Bozkurt, Abdulgani. Lübnan'ın Sosyal Yapısı, Siyasi Tarihi ve Hizbullah, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2010, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.
- Briant, Pierre. *From Cyrus to Alexander-A History of the Persian Empire*, (trans. Peter T. Daniels), Eisenbrauns, Indiana 2002.
- Brown, David. "Are There Good and Bad Nationalisms?", *Nations and Nationalism*, Vol. 5 No: 2, (1999), 281-302.
- Brzezinski, Zbigniew; Robert M. Gates. *Iran: Time for a New Approach*, Council on Foreign Relations Press, New York 2004.
- Bulaç, Ali. *Hedefteki Ülke İran (İslam, Devrim ve Cumhuriyet)*, Çıra yayınları, İstanbul 2009.
- Cenneti, Muhammed Ali. *İran İslam Cumhuriyetinin Anayasası*, (çev. İslami Kültür ve İlişkiler merkezi Tercüme Grubu), Alhuda matbaası, 1996.
- Ceylan, Ali Kemal. *Çılgılık Çılgılığa İran*, Yeniüzyıl yayınları, İstanbul 2009.
- Çelik, Sebahattin. "Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı" *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 15, 96-105.
- Çetinkaya, Nihat. *Kızılbaş Türkler – Tarihi, Oluşumu ve Gelişimi*, 6. Baskı, Kum Saati yayınları, İstanbul 2007.
- Çitlioğlu, Ercan. "İran'ı anlamak" *Bahçeşehir Üniversitesi Uluslararası Güvenlik ve Stratejik Araştırmalar Merkezi, Araştırma, Analiz ve Projeksiyon çalışması*, İstanbul 2009.
- Çongar, Yasemin. "Terörizme Karşı İlk Global Savaş" *Milliyet Gzt.* 08.10.2001.
- Deveci, Abdurrahman. "İran Türkmenleri: Türkmen Sahra" *Ortadoğu Analiz (ORSAM)*, Cilt: 1, Sayı: 10, 2009, 51-60.
- Dittgen, Herbert. "World without Borders? Reflections on the Future of the Nation State", *Govern-ment and Opposition*, Vol 34 No: 2, (Spring 1996), 161-179.
- Ellwood, Robert S; Gregory D. Alles. *The Encyclopedia of World Religions*, Facts on File, (An imprint of infobase publishing), Newyork 2007.
- Erol, Mehmet S. "İran'ın Orta Asya Politikası: Deneyimli Aktörün Güvenlik Sorunu ya da Ava Giden Avlanır" *Stratejik Analiz Dergisi*, Sayı: 28, 2002, 66-74.
- F. Halliday; T. Skocpol; E. Ahmad; N.R. Keddie; V. Moghadam; M.Muaddel. (der. Serpil Üşür), *İran Devrimi Din, Anti-emperyalizm ve Sol*, Belge yayınları, İstanbul 1992.
- Fallaci, Oriana. *İmamla Söyleşi*, (çev. Muhammed Nayif Şayir), Fecr yayınevi, Ankara 1991.
- Farzanfar, Ramesh. *Ethnic Groups & State; Azaris, Kurds & Baluch of Iran*, (Unpublished PhD Thesis), Massachusetts Institute of Technology, Massachusetts 1992.
- Feuer, Guy. *Çağdaş Ortadoğu Araştırma Kılavuzu*, (çev. Davut Dursun), İşaret yayınları, İstanbul 1990.

- Furon, Raymond. *İran*, (çev. Galib Kemali Söylemezoğlu), Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1943.
- Gellner, Ernest. *Uluslar ve Ulusçuluk*, (çev. Büşra E. Bahar-Günay G. Özdoğan), İstanbul 1992.
- Gordon, Matthew S. *World Religions İslam*, Fourth Edition, Chelsea House publishers An imprint of infobase publishing, New York 2009.
- Gölpınarlı, Abdülbakıy. *Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik*, Der yayınları, İstanbul 1987.
- Günaltay, M. Şemseddin. *İran Tarihi En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*, Cilt:1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948.
- Gündoğan, Ünal. *İran ve Ortadoğu 1979 İran İslam Devrimi'nin Ortadoğu Dengelerine Etkisi*, Adres yayınları, Ankara 2010.
- Güzel, Hasan Celal. "Kürt Araştırma Enstitüsü" Radikal Gzt. 28.08.2009
- Hasanlı, Cemil. *Soğuk Savaşın İlk Çatışması İran Azerbaycanı*, (çev. Ekber N. Necet), Bağlam yayıncılık, İstanbul 2005.
- Hasgüler, Mehmet; Mehmet B. Uludağ, *Devletlerarası ve Hükümetler Dışı Uluslararası Örgütler*, Nobel yayınları, Ankara 2004.
- *Kriz Üçgeninde Türkiye – Ortadoğu, Avrasya ve Kıbrıs Yazıları (1997–2003)*, Anka yayınları, İstanbul 2004.
- Hasırcı, Hasırcızade Metin, *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt:2, Merve yayınları, İstanbul 2003.
- Hemming, John. "İran'daki Azeriler, Daha Fazla Kültürel Tanınma Talep Ediyor" *Stratejik Analiz Dergisi*, Sayı: 15, 2001, 21-22.
- Hüseyin, Asaf. *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*, (çev. Taha Cevdet), Pınar yayınları, İstanbul 1988.
- İpek, Yasin. *İran'da Kaçar Türk Hanedanlığı Babilik ve Bahailik*, Ekim yayınları, İstanbul 2010.
- İzzetî, İzzetullah. *İran ve Bölge Jeopolitiği*, (çev. Hakkı Uygur), İkinci Baskı, Küre yayınları, İstanbul 2006.
- Jafarzadeh, Alireza. *The Iran Threat – President Ahmedinejad and the Coming Nuclear Crisis*, Palgrave Macmillan, New York 2007.
- Johansen, Lars; Bo Utas (ed.), *Reflections on –mis in KhalajTurkic, Iranian and Neighbouring Languages*, Mouton de Gruyter, Berlin 2000.
- Johansen, Lars; Èva Á. Csató, *The Turkic Languages*, Routledge Publishing House, London and Newyork 1998.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485–618/1092–1221)*, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.
- Kalafat, Yaşar. *İran Türklüğü - Jeokültürel Boyut*, Yeditepe yayınevi, İstanbul 2005.
- Kamrava, Mehran; Manochehr Dorraj. *Iran Today An Encyclopedia of Life in the Islamic Republic*, Volume 1 and 2, Greenwood press, London 2008.
- Kapuscinski, Ryszard. *Şahların Şahı*, (çev. Oktay Döşemeci), Metis yayıncılık, İstanbul 1989.

- Karatay, Osman. *İran ile Turan*, Karam yayınları, Ankara 2003.
- Kaya, Adnan Menderes. *Avşar Türkmenleri*, Geçit yayınları, Kayseri 2004.
- Kedourie, Elie. *Avrupa'da Milliyetçilik*, (çev. M. Haluk Timurtaş), Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1971.
- (ed.), *Nationalism in Asia and Africa-The First Anthology of Writings and Documents by Asian and African Nationalists*, Meridian Books, New York 1970.
- Kerim, Mehmed. *İran İslam Devrimi*, 2. Basım, Düşünce yayınları, İstanbul 1980.
- Keskin Arif; Beril Dedeoğlu; Emre Bayır; Gökhan Bacık; Gökhan Çetinsaya; Mehmet Ögütçü; Mustafa Özcan; Ufuk Şanlı; Sinan Doğan. *Ortadoğu'da Güç Savaşları Hedef Neden İran?*, (der. Mehmet Tuncel), Etkileşim yayınları, İstanbul 2008.
- Kılınç, Ahmet. "İran Anayasa Hukukunun Genel Esasları", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* Cilt: 12, Sayı: 1-2, 2008, 907-943.
- Korkmaz, Mehmet. *Zerdüşt Dini İran Mitolojisi*, Alter yayıncılık, Ankara 2010.
- Köse, Talha. *İran Nükleer Programı ve Orta Doğu Siyaseti: Güç Dengeleri ve Diplomasinin İmkanları*, SETA Yayınları, Ankara 2008.
- Kuloğlu, Armağan. "İran'ın Nükleer Teknoloji Çıkmazı, Gelişmeler ve Türkiye", *Ortadoğu Analiz (ORSAM)*, Cilt: 2, Sayı: 19-20, 59-67.
- Laçiner, Sedat. *Türkler ve Ermeniler Bir Uluslararası İlişkiler Çalışması*, 2. Baskı, USAK yayınları, Ankara 2005.
- Lenkerani, Muhammed Fazıl. *Genç İlmihali ve Caferi Mezhebi'nin Esasları*, (çev. Kevser Tercüme Komisyonu), Kevser yayıncılık, İstanbul 2006.
- Lewis, Bernard. *Alamut Kalesi ve Hasan El Sabah*, (çev. Müberra Güney), Nokta Kitap yayınları, İstanbul 2009.
- *Ortadoğu, İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, (çev. Selen Y. Kölay), 5. Baskı, Arkadaş yayınevi, Ankara 2007.
- MacAskill, Ewen; Chris McGreal, "Israel Should be Wiped off Map, says Iran's President", *The Guardian*, 25.10.2007.
- Merçil, Erdoğan. *Büyük Selçuklu Devleti*, Nobel yayın dağıtım, İstanbul 2008.
- Mutahhari, Murtaza. *İran İslam Devrimi*, 2. Basım, (çev. Ali Emiroğlu), Pınar yayınları, İstanbul 1995.
- Nasr, Vali. *The Shia Revival: How Conflicts within Islam will Shape the Future*, WW. Norton & Company Inc, New York 2007.
- Natali, Denis. *Kürtler ve Devlet – Irak, Türkiye ve İran'da Ulusal Kimliğin Gelişmesi*, (çev. İbrahim Bingöl), Avesta yayınları, İstanbul 2009.
- Oğuz, Samî (der.), *Gülümseyen İslam Hatemi'nin Ağzından İran'da Değişim*, (çev. Nazila H. Nejad), Metis yayınları, İstanbul 2001.
- Ölmez, Mehmet. "Halaçlar ve Halaçça", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Türk halkları ve Dilleri*:2, 2007, 15-22.
- Oran, Baskın. *Az gelişmiş Ülke Milliyetçiliği*, 3.Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara 1997.

- Özgüdenli, Osman G. *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, Kaknüs yayınları, İstanbul 2006.
- Qasımlo, Abdurrahman. *İran Kürdistanı*, Belge yayınları, İstanbul 1991.
- P.M. HOLT; Ann K.S. LAMBTON; Bernard LEWİS, “The Central Islamic Lands From Pre-Islamic Times To The First World War” *The Cambridge History of Islam*, Volume 1A, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- Pahlavi. Muhammad Reza Aryamehr, *Ak Devrim*, (çev. Mohamad Matin), Apa Ofset Yayınları, İstanbul 1968.
- Resulzade, Mehmet Emin. *İran Türkleri (Türk Yurdu ve Sebilürreşad’daki Yazıları)*, (Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), Türk Dünyası Araştırmaları vakfı yayınları, İstanbul 1993.
- Roy, Oliver. *Siyasal İslamın İflası*, (çev. Cüneyt Akalın), 3. Basım, Metis yayınları, İstanbul 2005.
- *Bir Devrimin Tükenişi*, (çev: İsmail Yerguz), Metis yayınları, İstanbul 2000.
- Sarıkaya, Yalçın. *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat A.Ş. , İstanbul 2008.
- Shaffer, Brenda. *Sınırlar ve Kardeşler İran ve Azerbaycanlı Kimliği*, (çev. Ali Gara – Vüsal Kerimov), İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, İstanbul 2008.
- Shoraka, Helena Bani. “Azerbaycan Dili ve Kimliği Yeniden Canlanıyor mu?”, *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları*, Cilt: 2, Sayı: 3, 2007, 160–167.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Hilafetten Saltanata Emeviler Dönemi*, 15. Baskı, Beyan yayınları, İstanbul 2010.
- *Abbasiler Dönemi*, 9. Baskı, Beyan yayınları, İstanbul 2008.
- Simoniya, Nodary. “Yeni Kurulmuş Ülkelerde Milliyetçilik ve Politik Mücadele”, *Asya ve Afrika Ülkelerinde Ulusal Sorun*, (çev. Şiar Yalçın), Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara 1979, 74-75.
- Sinkaya, Bayram. “İran Nükleer Programı Karşısında Türkiye’nin Tutumu ve Uranyum Takas Mutabakatı” *Ortadoğu Analiz (ORSAM)*, Cilt: 2, Sayı: 18, 2010, 66-78.
- Snyder, Louis L. *Encyclopedia of Nationalism*, Paragon House, New York 1990.
- Spuler, Bertold. *İran Moğolları – Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar Devri, 1220–1350*, (çev. Cemal Köprülü), 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.
- “The Disintegration Of The Caliphate In The East”, *The Cambridge History of Islam*, Volume 1A, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- Şeriati, Ali. *Ali Şiası Safevî Şiası*, (çev. Doç.Dr. Hicabi Kırlangıç), Fecr yayınları, Ankara 2009.
- Takeyh, Ray. *Gizli Devrimler Ülkesi İran*, (çev. Cem Küçük), KaraKutu yayınları, İstanbul 2009.
- Tapper, Richard. *İran’ın Sınır Boylarında Göçebeler, Şahsevenlerin Toplumsal ve Politik Tarihi*, (çev. F. Dilek Özdemir), İmge Kitabevi, Ankara 2004.
- Turan, Ömer. *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta Ortadoğu*, Acar Matbaacılık A.Ş., İstanbul (tarih yok).

- Uyar, Mazlum. *İran'da Modernleşme ve Din Adamları*, Emre yayınları, İstanbul 2008.
- Üşür, Serpil. *Din Siyaset ve Kadın (İran Devrimi)*, Alan yayıncılık, İstanbul 1991.
- Wallerstein, Immanuel; Etienne Balibar. *İrk-Ulus-Sınıf: Belirsiz Kimlikler*, (çev. Nazlı Ökten), Metis Yayınları, İstanbul 1993.
- Yeni Rehber Ansiklopedisi, Cilt:1, Türkiye Gazetesi yayınları, İstanbul 1993.
- Yeni Rehber Ansiklopedisi, Cilt:1, Türkiye Gazetesi yayınları, İstanbul 1993.
- Yenisey, Gülara. *İran'da Etnopolitik Hareketler 1922 – 2004*, Ötüken Neşriyat A.Ş. , İstanbul 2008.
- Yurdaydın, Hüseyin G; Mehmet Dağ. *Dinler Tarihi*, Gündüz Matbaası, Ankara 1978.

İNTERNET KAYNAKLARI

- 2011 UNHCR Country Operations Profile - Islamic Republic of Iran
<<http://www.unhcr.org/cgi-bin/txis/vtx/page?page=49e486f96>> (07.11.2010)
- Ahmedinejad'a Göre Yahudi Soykırımı Yalan
<<http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/473570.asp>> (05.05.2011)
- Arif Keskin, "İran Nasıl Yönetiliyor?"
<<http://www.turksam.org/tr/a1310.html>> (14.10.2010)
- Arif Keskin, "İran Türkleri (Güney Azerbaycan)"
<<http://www.turksam.org/tr/a193.html>> (24.10.2010)
- Arif Keskin, "İran'da Fars Milliyetçiliğinin Üç Dalgası: "İranlılığa" Giden Yol"
<http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=com_content&task=view&id=42&Itemid=41> (18.10.2010)
- Armenian Population in the World
<<http://www.armeniadiaspora.com/population.html>> (06.11.2010)
- Armenian Churches in Asia
<http://www.armeniapedia.org/index.php?title=Armenian_Churches_in_Asia#Iran> (06.11.2010)
- Arzu Celalifer Ekinici, "Ahmedinejad'ın Türkiye Ziyareti"
<<http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=739>> (17.06.2011)
- Central Bureau of Statistics of Israel 2010
<http://www1.cbs.gov.il/population/new_2010/table1.pdf> (12.11.2010)
- Christine Allison, "Yazidis I. General"
<<http://www.iranica.com/articles/yazidis-i-general-1>> (17.11.2010)
- Country Reports on Terrorism, 30.04.2007
<<http://www.state.gov/s/ct/rls/crt/2006/82736.htm>> (05.05.2011)
- Cyrus Shahmiri, "Elamite Empire"
<<http://www.iranchamber.com/history/elamite/elamite.php>> (16.12.2010)
- Cyrus Shahmiri, "Samanid Dynasty"
<<http://www.iranchamber.com/history/samanids/samanids.php>> (10.05.2011)

İran'da Protesto Gösterileri Ülke Geneline Yayılıyor

<<http://www.zaman.com.tr/haber.do?haberno=859622>> (03.05.2011)

Ebülfez Elçibey, “Fars Şovenizmi”

<http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=com_content&task=view&id=40&Itemid=41> (18.10.2010)

Fulya Canşen, “Almanya-İran ilişkileri”

<<http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/16573.asp#BODY>> (17.04.2011)

Güney Azerbaycan

<http://www.gunaskam.com/tr/index.php?option=com_content&task=view&id=97&Itemid=1>(02.11.2010)

I.J.S. Taraporewala, “Manichaeism”

<<http://www.iranchamber.com/religions/articles/manichaeism1.php>> (15.11.2010)

IAEA Nuclear Technology Review 2010

<<http://www.iaea.org/Publications/Reports/ntr2010.pdf>> (08.05.2011)

Iran Country Profile

<<http://iran.unfpa.org/Country%20Profile.asp>> (09.10.2010)

Iran Country Profile

<<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html>> (29.09.2010)

Iran Country Profile

<<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html>> (29.09.2010)

İran Eyaletleri Haritası

<http://gulf2000.columbia.edu/images/maps/Iran_Provinces_2006_lg.jpg> (10.10.2010)

Iran Leader Urges Destruction of ‘Cancerous’ Israel

<<http://archives.cnn.com/2000/WORLD/meast/12/15/mideast.iran.reut/>> (05.05.2011)

İran’ın Fiziki Haritası

<<http://www.worldmapsinfo.com>> (01.10.2010)

İran’ın Dil Yapısı

<http://www.farsinet.com/farsi/linguistic_composition_of_iran.html> (10.10.2010)

İran’da Etnik ve Mezhepsel Dağılım

<<http://mappery.com/maps/Iran-Ethnoreligious-Map.jpg>> (10.05.2011)

Iranian Jews

<http://www.iranjewish.com/Essay_E/Essay_e1.htm> (12.11.2010)

İran da karıştı, ABD açık destek verdi

<<http://www.cnnturk.com/2011/dunya/02/14/iran.da.karisti.abd.acik.destek.verdi/606652.0/index.html>> (03.05.2011)

İran Human Rights Documentation Center, A Faith Denied : The Persecution of the Bahá’is of Iran, December 2006

<http://www.iranhrdc.org/files.php?force&file=reports_en/A_Faith_Denied_Dec06_397039411.pdf> (11.11.2010)

İran istatistik merkezi

<<http://www.amar.org.ir/Upload/Modules/Contents/asset0/siteengilsh/75-89n3-2.xls>> (01.02.2011)

İslam Anayasası Çizelgesi

<http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/3/33/Iran_gov_power_structure.svg/2000px-Iran_gov_power_structure.svg.png> (14.10.2010)

Kianosh Zaharakar, “The Lurs population in Iran was reportedly between 8-9 percent of the overall population”,

<<http://www.loor.ir/News.asp?nid=1985&ln=en>> (05.11.2010)

Languages of Iran

<http://www.ethnologue.com/show_country.asp?name=ir> (27.10.2010)

Mansour Shaki, “The Cosmogonical And Cosmological Teachings of Mazdek”

<http://azargoshnasp.net/famous/babak_khorramdin/teachingsmazdakshaki.pdf> (12.05.2011)

Mazandarani, A Language of Iran

<http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=mzn> (06.11.2010)

Mehmet Durmuş, “Şahtan Hatemi’ye İran Dış Politikası”,

<<http://www.turksam.org/tr/a653.html>> (17.04.2011)

Pashto, Southern, A Language of Pakistan

<http://www.ethnologue.com/show_language.asp?code=pbt> (07.11.2010)

Qashqai, A Short Historical Overview

<<http://www.qashqai.net/history.html>> (31.10.2010)

Richard Frye, “The Reforms of Khosrow Anushirvan (The Immortal Soul)”

<http://www.iranchamber.com/history/articles/reforms_of_anushirvan.php> (05.04.2011)

Serkan Taflıoğlu, “Soğuk Savaş Sonrası İran Dış Siyaseti”,

<<http://www.aysam.gen.tr/makaleler.php?newsid=216>> (10.04.2011)

Tahran Uluslararası Silahsızlanma Konferansı

<http://turkish.khamenei.ir//index.php?option=com_content&task=view&id=388&Itemid=8> (08.05.2011)

Tehran Times, 4 April 2010. “Gilak People”

<<http://www.tehrantimes.com/PDF/10836/10836-6.pdf>> (06.11.2010)

U.S. Department of State, Bureau of Democracy, Human Rights, and Labor International Religious Freedom Report 2009

<<http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2009/127347.htm>> (14.11.2010)

United States Congressional Research Service, *Iran: Ethnic and Religious Minorities*, 25 November 2008

<<http://www.unhcr.org/refworld/docid/4bdad4082.html>> (21.10.2010)

Zbigniew Brzezinski, "Been There, Done That", Los Angeles Times, April 23, 2006
<<http://www.latimes.com/news/opinion/commentary/la-op-brzezinski23apr23,0,3700317.story>> (01.05.2011)

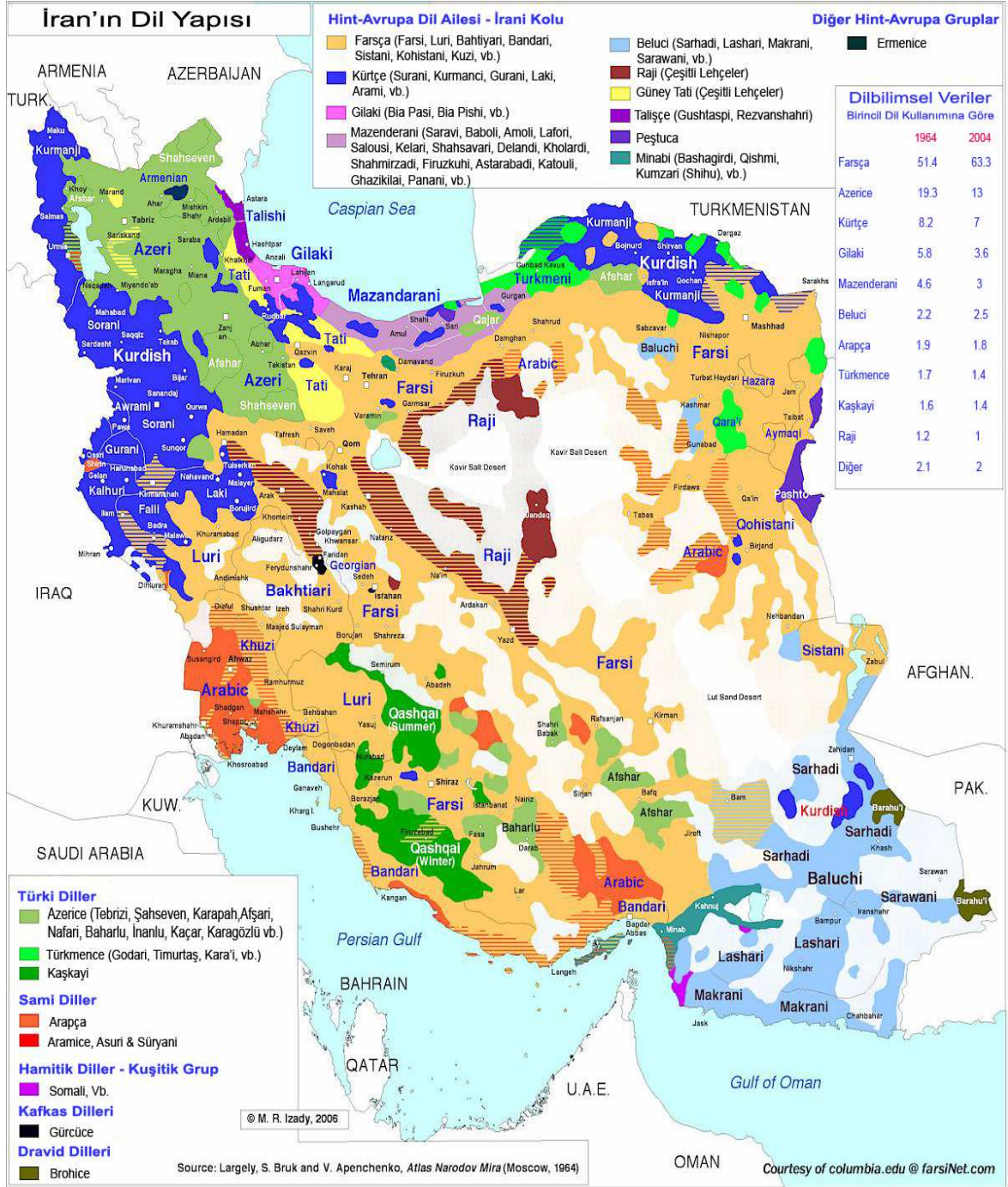
EKLER

Ek 1, İran'ın Fiziki Haritası

Kaynak: <<http://www.worldmapsinfo.com>> (01.10.2010)

Ek 2, İran'ın Dil Yapısı

Kaynak: <http://www.farsinet.com/farsi/linguistic_composition_of_iran.html>

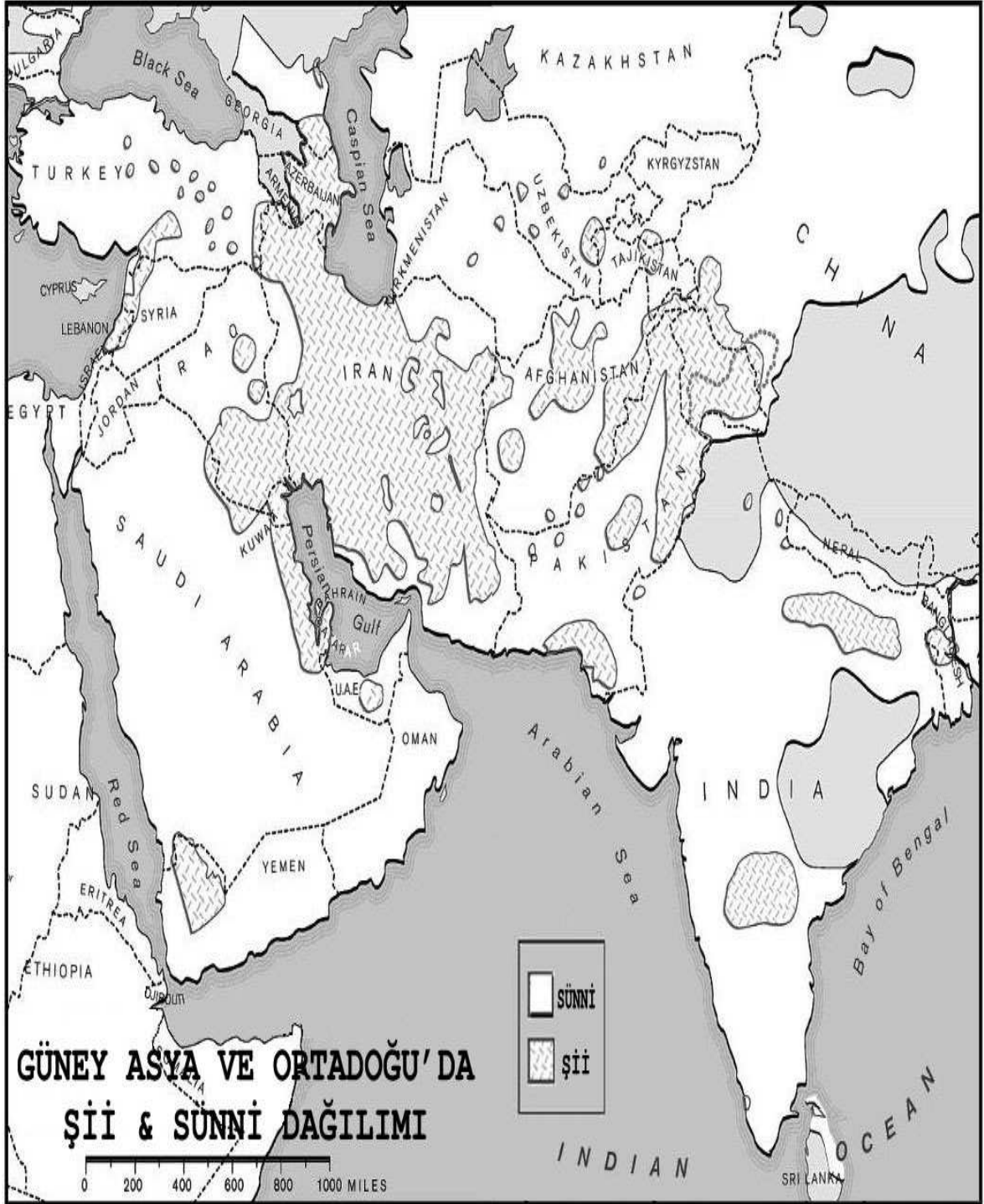
(10.10.2010)

Ek 3, İran Eyaletleri Haritası

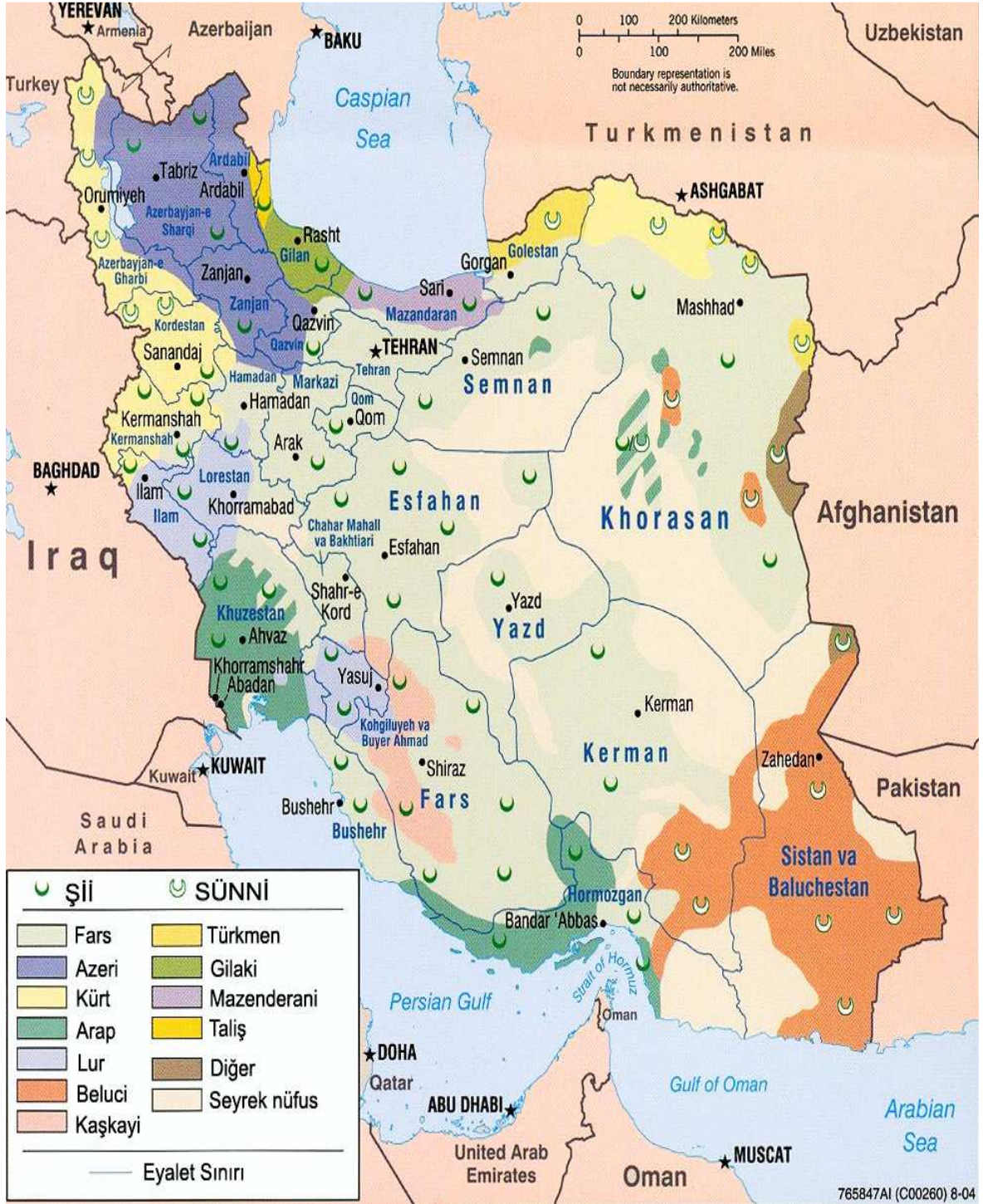
Kaynak: <http://gulf2000.columbia.edu/images/maps/Iran_Provinces_2006_lg.jpg>
(10.10.2010)

Ek 4, Güney Asya ve Ortadoğu'da Şii & Sünni Dağılımı

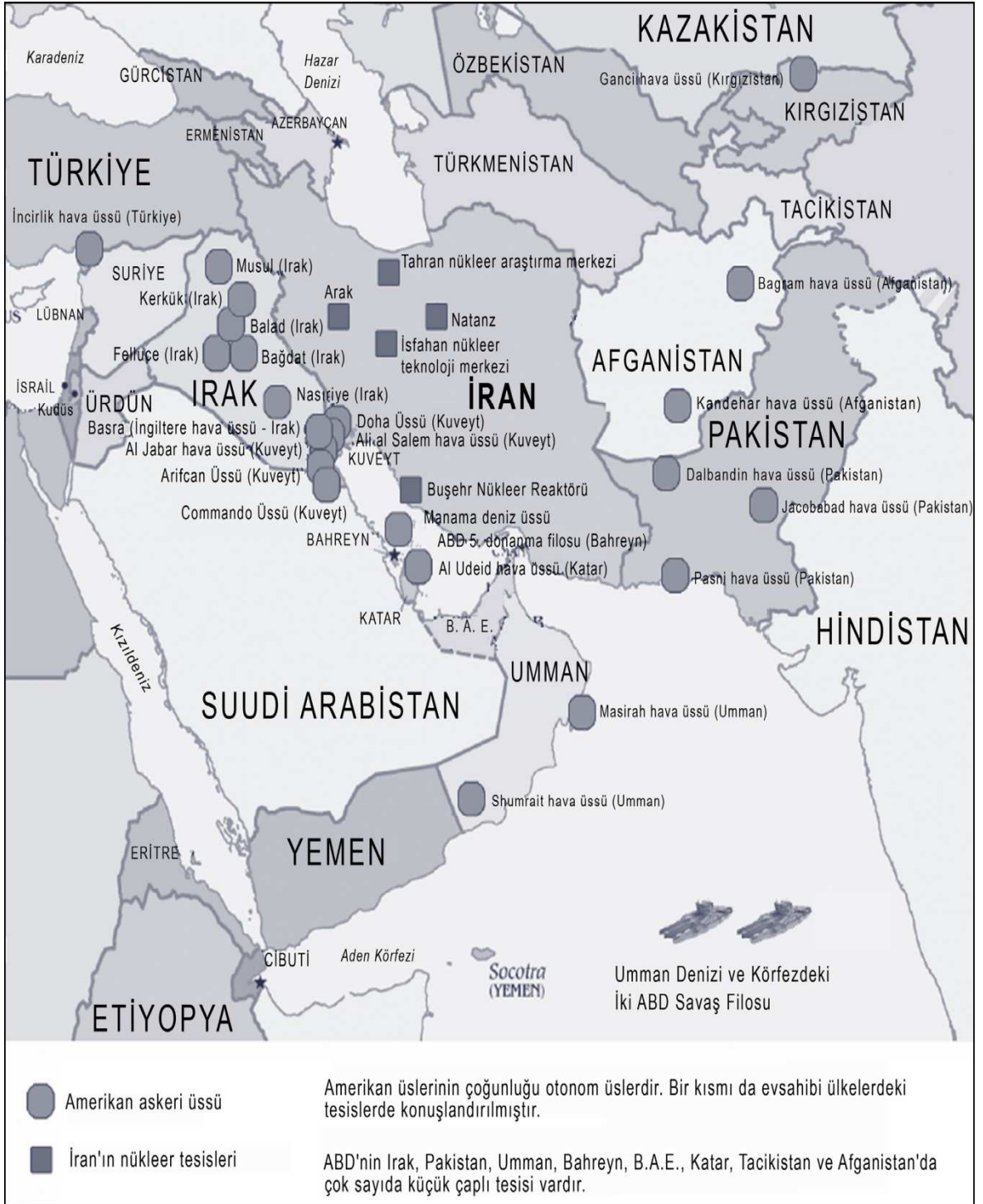
Kaynak: Vali Nasr, *The Shia Revival: How Conflicts within Islam will Shape the Future*, WW. Norton, New York 2007, p. 12-13

Ek 5, İran'da Etnik ve Mezhepsel Dağılım

Kaynak: <<http://mappery.com/maps/Iran-Ethnoreligious-Map.jpg>> (10.05.2011)

Ek 6, Orta Doğu'daki Amerikan Üsleri ve İran Nükleer Tesisleri

Kaynak: Talha Köse, *İran Nükleer Programı ve Orta Doğu Siyaseti: Güç Dengeleri ve Diplomasinin İmkanları*, SETA Yayınları, Ankara 2008, s. 17

Ek 7, Türkiye-Brezilya-İran Uranyum Takası Anlaşması

1. Biz, Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Anlaşması'nı (NPT) teyit ediyoruz. İran dahil NPT'ye üye ülkelerin barışçıl amaçlı araştırma, ilerleme ve yakıt konularında nükleer enerji elde etme hakkı olduğunu vurguluyoruz.
2. Nükleer konularda yapıcı ve olumlu bir havada işbirliği süreci başlaması gerektiğini savunuyoruz.
3. Anlaşmanın, birçok alanda özellikle de barışçıl amaçlı nükleer enerji, nükleer santral ve araştırma reaktörleri yapılması için bir başlangıç olması gerektiğine inanıyoruz.
4. Nükleer yakıt takası, milletler arasında yapıcı, ileriye yönelik ve işbirliğinin başlangıç noktasını oluşturur. Bu hareket, olumlu işbirliği ve barışçıl nükleer enerji elde etme hakkıyla sonuçlanmalı. İran'ın hak ve hukukuna zarar verecek açıklama ve tehdit dahil her çeşit çatışmacı davranıştan kaçınılmalı, bunun yerini nükleer alanda işbirliği almalı.
5. Yukarıdaki maddelerin uygulanması çerçevesinde İran, düşük oranda zenginleştirilmiş 1200 kilogram uranyumu Türkiye'ye emanet bırakmayı kabul ediyor. Bu madde, İran'ın malı olarak Türkiye'de bulunacak. İran ve UAEK bunu denetleme hakkına sahiptir.
6. İran yukarıdaki maddeleri kabul ettiğini 7 gün içinde UAEK'ya bildirecek. ABD, Rusya, Fransa ve UAEK'den oluşan Viyana Grubunun olumlu cevabına paralel olarak (Viyana Grubu, Tahran'daki araştırma reaktörü için 120 kilogram yakıtı teslim etmeyi taahhüt ediyor) takasla ilgili detaylara kesin anlaşmada yer verilecek.
7. Viyana Grubu, olumlu cevap verdikten sonra taraflar 6. maddeyi uygulanmakla yükümlüler. İran, düşük oranda zenginleştirilmiş 1200 kilogram uranyumu bir ayda göndermeyi kabul ederken, Viyana Grubu da bir yılda 120 kilogram yakıtı İran'a teslim etmekle mükelleftir.
8. Bu anlaşmanın tüm maddelerine riayet edilmemesi halinde İran, verdiği uranyumu geri isteme hakkına sahiptir, Türkiye de bu istek doğrultusunda iadeyi gerçekleştirir.
9. Türkiye ve Brezilya, ortak kaygıların giderilmesi çerçevesinde İran ve 5 artı 1 ülkeleri arasında müzakerelerin Türkiye ve Brezilya dahil her ülkede yeniden başlamasını olumlu karşılıyor.
10. Türkiye ve Brezilya, İran'ın NPT'deki haklarını takip etme ve taahhütlerine uymadaki yapıcı tavrını takdir ediyor, İran da dost ülkelerin (Türkiye, Brezilya) bu çerçevedeki girişimlerini destekliyor ve onlara teşekkür ediyor.

Kaynak: <<http://www.turkishjournal.com/i.php?newsid=7155>> (17.06.2011)

Ek 8, İran Tarihindeki Önemli Hükümdarlar / Yöneticiler

İmparator - Yönetici	Görev Dönemi
Anşan-Parsumaş Krallığı¹	
Akhameneş	(M.Ö.700–675)
Teispes	(M.Ö.675–640)
Ariaramna	(M.Ö.640–615)
I. Kuraş	(M.Ö.640–600)
I. Kambis	(M.Ö.600–559)
Ahameniş Devleti	
II. Kuraş	(M.Ö.559–529)
II. Kambis	(M.Ö.529–522)
Bardia	(M.Ö.522–522)
I. Darius	(M.Ö.522–486)
I. Serhas	(M.Ö.486–465)
I. Artaserhas	(M.Ö.465–424)
II. Serhas	(M.Ö.424–424)
II. Darius	(M.Ö.423–405)
II. Artaserhas	(M.Ö.404–358)
III. Artaserhas	(M.Ö.358–338)
IV. Artaserhas	(M.Ö.338–336)
III. Darius	(M.Ö.336–330)
Sasani İmparatorluğu	
I. Ardeşir	(225–241)
I. Şahpur	(241–272)
I. Hürmüz	(272–273)
I. Behram	(273–276)
II. Behram	(277–293)
III. Behram	(293–293)
Nerseh	(293–302)
II. Hürmüz	(302–310)
Adernases	(310–310)
II. Şahpur	(310–379)
II. Ardeşir	(379–383)
III. Şahpur	(383–388)
IV. Behram	(388–399)
I. Yezdigirt	(399–420)
V. Behram	(420–438)
II. Yezdigirt	(438–457)
III. Hürmüz	(457–459)
I. Firuz	(457–484)
Balaş	(484–488)
I. Kubad	(488–496 / 498–531)

¹ Büyük Pers İmparatorluğu hükümdarları, Akhameniş'i (700-675) hanedanlarının atası saydıklarından bu sülale tarihte Akhamenişler adıyla anılmaktadır. M. Şemseddin Günaltay, *İran Tarihi En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar*, Cilt:1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948, s. 128

Jamasp	(496–498)
I. Hüsrev	(531–579)
IV. Hürmüz	(579–590)
II. Hüsrev Pervez	(590–590 / 591- 628)
V. Behram	(590–591)
Bestam	(592–596)
V. Hürmüz	(596–596)
II. Kubad	(628–628)
III. Ardeşir	(628–630)
Şahrbaraz	(630–630)
III. Hüsrev	(630–635)
Borandukht	(630–631)
II. Firuz	(631–631)
IV. Hüsrev	(631–631)
Azarmidokht	(631–632)
V. Hüsrev	(632–632)
V. Hürmüz	(632–633)
III. Yezdigirt	(632–651)

Safevi Hanedanlığı

Şah I. İsmail	(1501–1524)
Şah I. Tahmasp	(1524–1576)
Şah II. İsmail	(1576–1578)
Şah Muhammed Hüdabende	(1578–1587)
Şah I. Abbas	(1587–1629)
Şah I. Safi	(1629–1642)
Şah II. Abbas	(1642–1666)
Şah I. Süleyman	(1666–1694)
Şah I. Hüseyin	(1694–1722)
Şah II. Tahmasp	(1722–1732)
Şah III. Abbas	(1732–1736)
Şah II. Süleyman	(1749–1750)
Şah III. İsmail	(1750–1760)

Kaçar Hanedanlığı

Ağa Muhammed Şah	(1796–1797)
Feth Ali Şah	(1797–1834)
Muhammed Şah	(1834–1848)
Nasreddin Şah	(1848–1896)
Muzaffereddin Şah	(1896–1907)
Muhammed Ali Şah	(1907–1909)
Ahmed Şah	(1909–1925)

Zend Hanedanlığı

Kerim Han	(1750–1779)
Ebul Fatih Han	(1779)
Ali Murad Han	(1779)
Muhammed Ali Han	(1779)
Sadık Han	(1779–1782)

Ali Murad Han	(1782–1785)
Cafer Han	(1785–1789)
Lütfi Ali Han	(1789–1794)

Pehlevi Hanedanlığı

Rıza Han	(1925–1941)
Muhammed Rıza Han	(1941–1979)

**İran İslam Cumhuriyeti
Cumhurbaşkanları**

Beni Sadr	(Ocak 1980 - Haziran 1981)
Muhammed Ali Recai	(Temmuz 1981 - Ağustos 1981)
Ali Hamaney	(Ağustos 1981 - Temmuz 1989)
Ali Ekber Rafsancani	(Temmuz 1989 - Mayıs 1997)
Muhammed Hatemi	(Mayıs 1997 - Temmuz 2005)
Mahmud Ahmedinejad	(Temmuz 2005 -)

İran İslam Cumhuriyeti Dini Liderleri

Ayetullah Humeyni	(Aralık 1979 - Haziran 1989)
Ayetullah Ali Hamaney	(Temmuz 1981 – Ağustos 1981)

Ek 9, İran Kronolojisi

Dönem	Olay(lar)
M.Ö. 3000 - M.Ö. 600	Elam İmparatorluğu hâkimiyeti
M.Ö. 850 - M.Ö. 550	Medler hâkimiyeti
M.Ö. 550 – M.Ö. 330	Ahameniş İmparatorluğu hâkimiyeti
M.Ö. 336 - M.Ö. 323	İskender Dönemi
M.Ö. 323 – M.Ö. 63	Selevkos İmparatorluğu hâkimiyeti
M.Ö. 247 – M.S. 224	Part İmparatorluğu hâkimiyeti
225 – 651	Sasaniler hâkimiyeti
661 – 750	Emeviler hâkimiyeti
750 – 1258	Abbasiler hâkimiyeti
998 – 1186	Gazneliler hâkimiyeti
1038–1157	Selçuklular hâkimiyeti
1077 – 1231	Harezmşahlar hâkimiyeti
1256 – 1335	İlhanlılar hâkimiyeti
1370 – 1507	Timurlular hâkimiyeti
1380–1469	Karakoyunlular hâkimiyeti
1378 – 1508	Akkoyunlular hâkimiyeti
1501 – 1736	Safeviler hâkimiyeti
1796 – 1925	Kaçarlar hâkimiyeti
1906	İran’da Anayasa Devrimi
28 Mayıs 1918	Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin ilanı
15 Aralık 1925	Kaçar Hanedanlığının Pehlevi Hanedanlığına dönüşmesi, Rıza Şah’ın tahta çıkması
1935	Persia (Fars) olarak bilinen devletin adı “İran” olarak değiştirildi
26 Ağustos 1941	Rıza Şah sürgüne gönderilerek yerine oğlu Muhammed Rıza geçirildi
22 Ocak 1946	İran’da Mahabad Kürt Cumhuriyetinin ilanı
28 Nisan 1951	Dr. Musaddık Başbakan oldu
19 Ağustos 1953	Musaddık Ajax Operasyonu sonucunda askeri bir darbe ile

	devrildi
16 Mayıs 1977	Ali Şeriatî Sürgüne yollandı
19 Haziran 1977	Ali Şeriatî Paris'te SAVAK ajanları tarafından öldürüldü
26 Ocak 1963	Şah Muhammed Rıza Ak Devrimi başlattı
16 Ocak 1979	Şah Muhammed Rıza Pehlevî İran'ı terk etti
1 Şubat 1979	Sürgünde bulunan İmam Humeyni İran'a döndü
1 Şubat 1979	İran İslam Devrimi
12 Mart 1979	İran CENTO'dan ayrıldı
31 Mart 1979	Yapılan Halkoylaması ile İran İslam Cumhuriyeti resmen kuruldu
1 Mayıs 1979	Devrimin ideologlarından Murtaza Mutahhari suikast sonucu öldürüldü
4 Kasım 1979	Tahran'daki ABD Büyükelçiliği İranlı öğrenciler tarafından basıldı ve ABD'li personeller rehin alındı
2 Aralık 1979	Anayasa Referandumu yapıldı
27 Aralık 1979	SSCB Afganistan'ı işgal etti
4 Şubat 1980	Beni Sadr ilk Cumhurbaşkanı oldu
24 Nisan 1980	ABD'nin düzenlediği rehine kurtarma operasyonu başarısızlıkla sonuçlandı
22 Eylül 1980	İran – Irak Savaşı Başladı
21 Ocak 1981	ABD'li Rehineler serbest bırakıldı
28 Haziran 1981	Ayetullah Beheştî ve 72 kişi bombalı saldırı sonucu hayatını kaybetti
21 Haziran 1981	Beni Sadr Cumhurbaşkanlığı görevinden azledildi
2 Ağustos 1981	Muhammed Ali Recai Cumhurbaşkanlığı görevine başladı
30 Ağustos 1981	Halkın Mücahitleri Örgütü'nün düzenlediği bir bombalı saldırıda Başbakan Muhammed Cevad Bahoner ve Cumhurbaşkanı Muhammed Ali Recai hayatını kaybetti
13 Ekim 1981	Hamaney Cumhurbaşkanlığı görevine başladı
3 Temmuz 1988	ABD gemisi İran havayollarına ait yolcu uçağını düşürdü, 290 kişi hayatını kaybetti
20 Temmuz 1988	İran BM'nin ateşkes çağrısını kabul etti ve İran-İrak savaşına son veren kararnameyi imzaladı

15 Şubat 1989	SSCB Afganistan Savaşı sona erdi
3 Haziran 1989	İmam Humeyni vefat etti, yerine Hamaney atandı
3 Ağustos 1989	Rafsancani Cumhurbaşkanlığına seçildi
2 Ağustos 1990	Irak Kuveyt'i işgal etti
17 Ocak 1991	ABD öncülüğündeki 28 ülke Kuveyt'e operasyon düzenledi
28 Şubat 1991	Körfez Savaşı sona erdi
23 Mayıs 1997	Cumhurbaşkanlığı seçimlerini Hatemi kazandı
7–13 Haziran 1999	Tahrande hükümet karşıtı öğrenci protestoları yapıldı
11–13 Haziran 2003	Tahran'da büyük çaplı hükümet karşıtı gösteriler yapıldı
18 Aralık 2003	İran NPT ek protokolünü imzaladı
3 Ağustos 2005	Ahmedinejad Cumhurbaşkanlığına seçildi
12 Mayıs 2006	Azerilere yönelik karikatür krizi patlak verdi ve ülke genelinde büyük çaplı gösteriler düzenlendi.
12 Haziran 2009	Ahmedinejad ikinci kez Cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazandı
14 Haziran 2009	Seçim sonrasında hükümete karşı büyük çaplı gösteriler düzenlendi
13 Aralık 2010	Dışişleri Bakanı Manuşer Muttaki görevden alındı
Şubat 2011	İran'da büyük çaplı rejim karşıtı gösteriler yapıldı ve Muhalefet Liderleri ev hapsine alındı